Barcode : 99999990003439
Title - Nyayakusumanjali part I
Author - Vedantatirtha, Narendrachandra
Language - sanskrit
Pages - 139
Publication Year - 1954
Barcode EAN.UCC-13



॥ आशुतोषसंस्कृतग्रन्थमाला ॥

THE ASUTOSH SANSKRIT SERIES

UNDER THE GENERAL EDITORSHIP

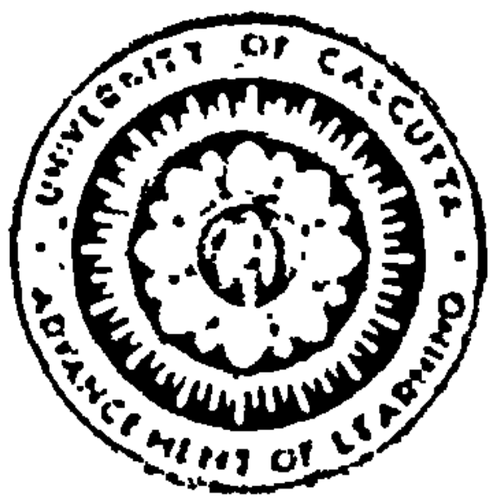
OF

THE ASUTOSH PROFESSOR AND HEAD OF THE DEPARTMENT

OF SANSKRIT

UNIVERSITY OF CALCUTTA

No. IV



UNIVERSITY OF CALCUTTA

1954

PRINTED IN INDIA

PRINTED AND PUBLISHED BY SIRENDRANATH KANJILAL,
SUPERINTENDENT, CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
48, HAZRA ROAD, BALLYGUNGE, CALCUTTA.

॥ न्यायकुसुमाञ्जलिः ॥

UDAYANACARYA'S

NYAYAKUSUMÃÑJALI

PART I

WITH THE COMMENTARIES OF

VARDHAMANA AND RUCIDATTA

EDITED BY

NARENDRACHANDRA VEDANTATIRTHA, M.A.,

Lecturer in Sanskrit, Calcutta University

UNIVERSITY OF CALCUTTA
1954

Rs. 3/-



SIR ASUTOSH MOOKERJEE.

मङ्गलो मङ्गौर्म

पा शु तो षा य

FOREWORD

It gives me unqualified satisfaction that the pledge, that the entire text of the *Nyāyakusumāñjali* of Udayana would be published with the Commentaries of Saṅkara Miśra and Guṇānanda Vidyāvāgiśa, is going to be fulfilled. Saṅkara Miśra flourished in the 15th Century A.D. in Mithilā and lived a long life and was the author of a large number of learned works both original and exegetical. He is principally noted for his illuminating commentaries on the literature of the old school of Nyāya. He also wrote commentaries on the works of Udayana and it is a pity that though his commentary on the *Nyāyakusumāñjali* was laid under contribution by such celebrated writers as MM. Chandrakanta Tarkalankara it was not edited and published by a competent scholar up till now. Perhaps the rareness of the manuscript was responsible for this laches. I must congratulate my friend Pt. Narendrachandra Vedantatirtha on the courage of his conviction to undertake this arduous task despite the paucity of manuscript material. Saṅkara Miśra was a contemporary of Vācaspati Miśra, the author of the *Khaṇḍanoddhāra* and was a predecessor of Jayadeva and consequently of Rucidatta, a pupil of the latter, who wrote a sub-commentary called *Makaranda* on the *Kusumāñjaliprakāśa* of Vardhamāna. Saṅkara Miśra asserts that his commentary embodies the instructions of his father Bhavanātha Miśra and gives a new interpretation and surpasses previous commentaries. He avers that the commentaries called the *Makaranda*, *Prakāśa* and *Parimala* are deficient in the materials which are to be found in his work alone. We do not presume to enter into a controversy regarding the validity or otherwise of the claim of superiority preferred by Saṅkara Miśra, which will ever be a matter of opinion. As we have no access to the *Parimala* and the *Makaranda* we are debarred from assessing the relative merits of the works *inter se* in comparison with Saṅkara Miśra's contribution.

Śaṅkara Miśra was a self-conscious scholar and we know from a study of his commentary of the *Ātmatattvaviveka* that he made a first-hand study of the works of Buddhist philosophy which is attested by extensive extracts from Jñānaśrī's and Ratnakīrti's works. We find that his claim that the study of his commentary based upon the direct teaching of his father is the indispensable condition of understanding and interpreting Udayana's cryptic arguments as recorded in the *ĀTV.*, is amply justified by the subsequent history of exegesis. The later commentators, Bhagīratha and Raghunātha Siromaṇi included, have drawn upon Śaṅkara's commentary so far as the quotations from Buddhist works are concerned. A remarkable feature of his commentary on the *Nyāyakusumāñjali* appears to be the direct explanation of the text and the studious avoidance of collateral issues the examination of which has made Vardhamāna's work verbose and bulky.

What is important in this connection for a student of Indian Philosophy is to ascertain the dates of the authors of the works mentioned by Śaṅkara Miśra. All the students of the history of Nyāya philosophy must for ever remain indebted to Prof. Dineshchandra Bhattacharya for the flood of light he has thrown on many a tangled problem of the chronology of the writers of this school. We have it on the authority of Prof. D. C. Bhattacharya that the author of the commentary on the *Nyāyakusumāñjali* called *Parimala* as alluded to by Śaṅkara Miśra was Divākaropādhyāya of Mithilā. A fragment of this commentary has been discovered in the Jaina Bhāṇḍāra at Pattan (Mss. Vol. I, Introduction, p. 43). Divākara flourished before Gaṅgeśopādhyāya. He wrote commentaries on the most important works of Udayana and also on the *Khaṇḍanakhaṇḍakhādya* of Śrīharṣa. Prof. Bhattacharya places him between 1200-50 A.D. As regards the *Makaranda* its author is Tvantopādhyāya, again a scholar of Mithilā, who also wrote a commentary on Gaṅgeśa's *Tattvacintāmaṇi* and his time is surmised to fall between 1375-1460 A.D., by Prof. Bhattacharya. About Vardhamāna we know that he was the son of Gaṅgeśa and was a prolific

writer on the Nyāya system. I, for my part, cannot find adequate language for expressing my gratitude to Prof. Dineshchandra Bhattacharya for his wonderful work "*Vaṅge Navyanyāyacarcā*," which has dispelled many an obscurity and confusion regarding the works and writers that were known imperfectly and also about others, whose works are buried in inaccessible manuscripts which would have escaped the knowledge of the present students of Nyāya. We have in the present context been able to clear away a chronological obscurity with the help of the information given in this work which is bound to be regarded as a triumphal monument of the success of modern research.

Guṇānanda Vidyāvāgīśa was a contemporary of Bhavānanda Siddhāntavāgīśa and flourished between 1550-75 A.D. His commentary on the *ĀT'VD.* has been quoted and criticised by Yośovijayagaṇi (17th Century A.D.) in the *Nyāyakhaṇḍa-khādya.* Guṇānanda was a native of the village Gāṅguriā situated in the district of Nadia. It is a matter of felicitation that the commentary is being published by us. It is an extensive exegesis which helps the understanding of the difficult book of Udayana to a considerable extent.

The name commentary is apt to rouse a doubt of the utility of this class of literature in the minds of modern scholars uninitiated into the intricacies and unfamiliar with the idiosyncrasies of the Indian tradition. A commentary is not merely confined to the task of elucidation of the original text. It makes new contribution by way of refuting the criticism of the philosophers of rival schools. The latter creates a crisis and the vindication of the prestige of a traditional school of philosophy demands a full answer to the destructive criticism. This could be done with equal propriety and efficiency by writing independent treatises. But loyalty to tradition and the prestige of the authors of recognised authority gave a bias to the commentary-form as the appropriate vehicle of this enterprise. In support of our position we may refer to Vācaspati Miśra who observes that the purpose of his writing the *Tātparyaṭīkā* was to give a smashing refutal of the charges and accusations

of the opponents and the pattern of the commentary was a convenient expedient.

About Udayana we may remark that he wrote in a style which is exasperatingly terse, laconic and elliptical and verges on obscurity. This is pre-eminently the characteristic of the NK. The views and doctrines which have been criticised by Udayana were sponsored by writers whose works have become obsolete. The result was that this work became a notorious scare-crow. It is a refreshing aspect of Indian scholarship and intellectual chivalry that difficulty and unintelligibility was regarded as a challenge which spurred the intellectual activities of scholars of all parts of India. Though there may be much that is common and familiar in the different commentaries, one cannot but notice the difference in approach and results. Besides, a dissertation on the classical texts of Udayana became a criterion of one's scholarship. This accounts for the large number of commentaries which have been written on the NK. and the *ATV*. They also give us an insight into the academic interests of the professors of the different parts of India. Viewed in this light the publication of these works will be found to provide new material for intellectual exercise and growth. The commentary-pattern was regarded in the past as the most respectable method of giving voice to new thoughts. There has been a change of fashion in modern times and there is a wide spread tendency to look askance at commentaries as parasitical appendages without any intrinsic and original value. We have already shown that this would be tantamount to employing a yardstick for measuring the depth of water.

I conclude with the hope that a student of Indian philosophy who will study this critique of the speculations on God, which is an inevitable and eternal problem of philosophy, will have no ground for complaint on the paucity of helpful literature for the study of Udayana's present work which is undoubtedly one of the outstanding works on the problem. The knowledge of Nyāya philosophy and for that matter Indian philosophy will be liable to be convicted of inadequacy and imperfection unless it is reinforced by the study of this

difficult classic. The difficulty of the book acted as a challenge and provocation in the past and we trust that the present generation of students of philosophy would accept this challenge with the same chivalrous spirit and not yield to defeatism or counsel of despair, which has been responsible for the popularity of compendiums among the students and Professors of *Tols*. The natural consequence of this pursuit of the line of least resistance was a deterioration of the academic standard, which we hope will become a forgotten chapter of the history of Sanskrit scholarship from now.

Asutosh Building,
Calcutta University,
September, 14, 1953.

SATKARI MOOKERJEE.

PREFACE

The present edition of Udayanâcârya's *Nyâyakusumâñjali*, in prose and verse, is being published with Śaṅkara Miśra's commentary *Âmoda* and Gaṅgânanda Vidyâvâgîśa's commentary *Tîrekâ* or *Tâtparyatîrekâ*. The whole work composed of the text and the commentaries has been edited from the following manuscripts :

1. The text of Udayana has been taken from the printed edition of MM. Candrakânta Tarkâlaṅkâra (Asiatic Society) and the Chowkhamba Sanskrit Series, Banaras.

2. The *Âmoda* commentary of Śaṅkara Miśra has been taken from a Transcript copy (Calcutta University) of a manuscript belonging to Banaras Sanskrit College. This contains the complete work of Śaṅkara Miśra, from the very beginning to the end.

3. The *Tîrekâ* or *Tâtparyatîrekâ* commentary of Gaṅgânanda Vidyâvâgîśa, has been taken from (i) the Banaras Sanskrit College (Sarasvati Bhawan Ms. marked as B, No. 40 of No. 20 of Nyaya Sastra, Fols. 105 (1-88, 78-94), up to Kârikâ 5 of Chapter V, in Bengali characters (V. p. 64 ed. Chow. Banaras : तन् प्रमाणलक्षणविरुद्धत्वात् तदपि व्याख्यातम्—'प्रमाणलक्षणे'ति, तदा साधनिकता बोधिता, साधनदूषणत्वात् दोषान्तरे साधनविशेषाक्ष वहि—) and (ii) the Calcutta Asiatic Society Ms., marked as A, Indian Museum Collection, No. 6, Fols. 2-244 (1st and last Fols. missing), up to Kârikâ 19 of Chap. V, in Nâgara characters. The folio marks of the Sarasvati Bhawan Ms. have been noted in this printed work.

It was in 1940 that the idea of publishing the complete text of Udayana with the above two hitherto unpublished commentaries was first conceived by me, and I was encouraged in the matter by MM. Vidhushekhara Bhattacharyya, the then Asutosh Professor and Head of the Department of Sanskrit, Calcutta University, who requested me to edit the work in the Asutosh Sanskrit Series and I was very glad to join this Series as an editor of the present work, as desired by him. Thus, in connection with this work, I am specially indebted firstly to MM. Bhattacharyya, who procured the Transcript

Copy of Śaṅkara Miśra's *Āmoda* and Guṇānanda Vidyāvāgīśa's *Vivṛti* or *Tātparyavivṛti* from the Benaras Sanskrit College for me on my request. But the editing was delayed for want of another manuscript of Guṇānanda's commentary till 1946, when a copy of the same was discovered by me in the Indian Museum Collection of the Asiatic Society, Calcutta, in the discovery of which I was materially helped by Śrī Amartalal Thakur, M.A., then a Research Scholar of the Calcutta University. Then the work was fully edited and sent to the Metropolitan Printing and Publishing House, Ltd., for printing. The above House printed the first chapter only of the work and returned the remaining portion of the manuscript for certain unavoidable circumstances. The remaining portion of the work is being printed in the Calcutta University Press. The types used by the Metropolitan Printing and Publishing House, Ltd., are wanting in the Calcutta University Press. Thus, two different sets of types will at last complete the work. Hence, it has been proposed to publish the work in two different parts, Part I comprising Chapter I, as printed by the Metropolitan Printing and Publishing House, Ltd., and Part II comprising the remaining portion, as is being printed in the Calcutta University Press. Moreover, Chapter I of the work, being prescribed for the M.A. Examination is in great demand. Thus, for the benefit of the students this is published in advance, as No. IV, Part I of the Asutosh Sanskrit Series, Calcutta University.

The readers are referred to my introduction already published with my edition of *Kusumāñjali-kārikā* (A. S. S., No. 2) dealing with historical and philosophical points of Udayana's work of this text and its commentaries.

In connection with the work, I am indebted to MM. Yogendranath Tarka-Sankhya-Vedantatirtha, my revered teacher, for giving me valuable suggestions in course of reading the proofs of a portion of the work with him, and Dr. Satkari Mookerjee, M.A., Ph.D., Asutosh Professor and Head of the Department of Sanskrit, the General Editor of the Asutosh Sanskrit Series, for writing an excellent Foreword and taking a special interest in my work. I offer my best thanks to both of them. My thanks are also due to Prof. Amartalal Thakur, M.A., and Pt. Umapada Bhattacharya, Panchatirtha, for materially helping me in preparing the press copy of the work.

In publishing the volume, with a heavy heart and deep gratitude, I offer my humble tribute to the sacred memory of the late Dr. Syamaprasad Mookerjee, M.A., LL.D., D.Litt., Barrister-at-Law, M.P., the then President, Council of Post-Graduate Teaching in Arts, Calcutta University, who kindly gave me an opportunity for serving this University, and encouraged me in my research activities, but to my grim disappointment and great misfortune, I could not place this volume in his hand for his untimely and tragic death, only last week. May his soul rest in peace in communion with the Eternal Bliss of the Absolute.

To conclude, I shall be failing in my duty if I do not express my heartiest thanks to Justice Sri Ramaprasad Mookerjee, M.A., LL.B., the then President, Sanskrit Publication Committee, Calcutta University, for his taking a keen interest in the work of the Series, but for whose interest, the work could not have seen the light of day.

SENATE HOUSE,
CALCUTTA,
30th June, 1953.

NARENDRACHANDRA BHATTACHARYA.

प्रथमः स्तवकः

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधवद्बोत्सवो
विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतो मे रमयत्वविघ्नमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥१॥

आमोदैः परितोषिताः परिषदः प्रत्येकमाशाभृतां
सान्द्रैः पिञ्जरिताः परागपटलैराशावकाशा दश ।
आहृता मकरन्दबिन्दुनिकरैः पुष्पन्धयश्रेणयो
ये 'नाफारि[?] स वः पुनातु नटतः शम्भोः प्रसूनाञ्जलिः ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्यङ्गमभिधेयसम्बन्धमभिधान एवेष्टदेवताकीर्तनरूपमङ्गलमाचरन्नाह—**सत्पक्षेति**। एष ममानघन्यायप्रसूनाञ्जलिः सतां मुमुक्षूणां सुधियां वा चेतो रमयतु सुखयतु दुःखनिदानहीनं करोतु। अनघो निर्दोषः। न्यायः पञ्चरूपोपेतलिङ्ग-प्रतिपादकं वाक्यजातं तादृशवाक्यप्रतिपाद्यं लिङ्गजातञ्च, नीयतेऽभिमतसिद्धिरनेनेति योगबलात्। तदेवाद्धाद्धकत्वात् प्रसूनं, तेषामेव बहूनामञ्जलिरिवाञ्जलिः समूहः। अनघत्वमेवाह—**सदिति**। सति प्रामाणिके पक्षे प्रसरः प्रकृष्टं ज्ञानं प्रमारूपं यस्मात् यस्य वा, तेनाश्रयासिद्धिभागासिद्धिस्वरूपासिद्धिसिद्धसाधनानां निरासः।

[1b] नमः कर्मण्यधिष्ठात्रे वेदप्रामाण्यहेतवे ।
निरस्ताखिलबाधाय प्रमात्रे विश्वकर्मणे ॥
गुणानन्देन विदुषा विचार्य प्रतिपक्षिकम् ।
विविच्यन्ते प्रयत्नेन कुसुमाञ्जलिकारिकाः ॥

प्रारिप्सितविघ्नापनुत्तयेऽनुष्ठितं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलसम्पत्तये च निबध्नन् प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानाह—**सदिति**। एष कुसुमाञ्जलिर्मम चेतो रमयतु, इष्टफलेन योजयतु, ईशस्य पदयुगे रमयतु, तच्चिन्तैकपरीकरोत्विति वा।

परे तु मे *मत्कर्तृको न्यायप्रसूनाञ्जलिः सतां मुमुक्षूणां सुधियां वा चेतो रमयतु सुखयत्विति* योजयन्ति। अनघत्वं शब्ददोषरहितत्वं, विषयशुद्धेः पूर्वार्धेनैवाभिहितत्वादिति

प्रकाशः। अनघो निर्दोषः। पूर्वार्धे[र्धं ?] तु यावद्विशेषदोषबाधबोधनद्वारा सामान्या-

---

1 'येनाफाय' इति पाठो युक्तः। 2 कर्मणि for कर्मणः allowable.

व्याप्यत्वासिद्धिव्यभिचारविरोधान् परिहर्तुमाह—**परिमलेति**। सतां परिमलप्रौढ्योपेन व्याप्तिनिश्चयेन बद्धः उत्पादितः उत्सवो येन स तथा। असत्प्रतिपक्षितत्वमाह—**विल्लान इति**। समबलत्वाभिमतोपस्थाने न विल्लानः न हीनबलः। न्यायस्य प्रयोजनमाह—**अमृतेति**। अमृतं मोक्षस्तस्य रसोऽभिलाषस्तदर्थानेच्छाविषये मोक्षोपाये निदिध्यासने साक्षात्कारे च प्रणिधानं प्रत्यन्दः स एव मार्व्वाकं तस्य मूलप्रवृत्तिस्थानम्। [यद्वा ?] अमृतरसो रस्यमानममृतम् "इदमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात्। तदेव प्रत्यन्दः उत्पत्तिस्तदेव मार्व्वाकं तस्य मूलप्रवृत्तिस्थानम्। यतस्मान्न्यायान्मनने सति मुक्तिरिति भवति प्रयोजनवान् न्यायः। अमृतं मोक्षस्तस्य रस इच्छा तस्य प्रत्यन्दः उत्तरोत्तरानुवृत्तिस्तदेव मार्व्वाकं तस्य मूलप्रवृत्तिस्थानम्। भवति हि यथा यथा सन्निहितोपायप्राप्तिस्तथा तथा फलोत्कण्ठोद्रेक इति नेयमाशयः। न्यायान्मनने सति संकल्पशङ्क ?[मुक्तानिवृत्तौ निर्मलं निदिध्यासनादावि ?]सङ्गो न्यायप्रयोजनं, फलेच्छाया उपायेच्छां प्रति हेतुत्वात्। **हंसस्येति**। हंसः कर्त्ता तस्य पदयुगं स्थानद्वयं जीवात्मस्वरूपं परमात्मस्वरूपं च, तत्र निवेशितः, तत्साधनाय प्रयुक्तः "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये"

भावनोपबृंहकमिति **केचित्**। तन्न, शब्दयोगाद्विलम्बस्य तावतापि भ्रमात्। न्यायपदार्थमर्यादया तल्लाभे तु पूर्वार्थवैयर्थ्यात्। **परे** तु भगवद्विषयतया धारणाध्रुवत्वमेवा नयनमिच्छन्ति। 'न्यायः' उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिवाक्यं, 'नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थोऽनेने'ति योगार्थोऽपि मनयतीति न्यायेन[1] यदि भाव्यते तदा योगरूढिरेव। न पदादृष्टकल्पना प्रसज्यते। यद्यपि "तौ सुपाय्यङ्गिः सुमानि"ति विभक्तिविशेषविशिष्टो अनयिवाऽऽलिलायादि यास्कादिवदङ्गैः प्रसूतानीति समासः। वनं सुषिरमित्यादौ मनपदस्य संख्याविशेषपरत्वादि यथा परम्परयान्वयस्तथाऽत्रापि। अतएव च "नीयते प्राप्यते ब्रह्मात्मज्ञानमनेने"त्यादि वदन्ति। 'अविच्छिन्नं नि क्रियाविशेषणम्, इतरथाऽविहितविशेषणत्वे हेतुर्नविशेषणमात्—**हंसस्य पदयुगे निवेशित** इति। 'हंसो' ब्रह्मात्मैक्यं न यथेत्र ज्ञानादनेनेति व्युत्पत्त्या पदं ज्ञानकरणं तद्युगं प्रमाणतर्कलक्षणं, अन्यथाविपरीतविकल्पनिरासो वा, तत्र निवेशितस्तत्फलतात्पर्येण प्रतिपत्तिपरत्वेन। पदपदस्य ज्ञानसाधनत्वे तु पदयुगम् अन्वयव्यतिरेकानुविधियुगं, तत्र निवेशितं हंसस्य नियमेन प्राप्तिं प्रत्यैकान्तिकं कर्मसंयोगाद्वा नित्य[2a]मनन्यथा

---

1 See NVT, p. 36 (cm.). 2 'यदि' कायदेकर्दः।

इति श्रुतेः। पक्षनेऽनेनेति पक्षं प्रमाणं, तद्युगमनुमानागमरूपं वा, संघातार्थमात्रमस्यापि दर्शनीयत्वात्। तर्कानुमानरूपं वा पक्षयुगम्। अन्वयव्यतिरेकानुमानरूपं वा। पक्षकर्तृव्यक्तिकर्तृत्वानुमानद्वयरूपं वा। चरमलिङ्गपरामर्शानुमितिरूपं वा पक्षयुगं, ज्ञानद्वयम्। तदर्थं निवेशितः प्रतिज्ञाद्यानुपूर्व्या प्रयुक्तः। निमित्तलक्षण्याः प्रयोगः। भृङ्गायमाणमिति। भृङ्ग इव आत्मानमाचरन्। यथा पुष्पमलुब्धा भृङ्गास्तथा न्यायलुब्धं चेतः। अतएव भ्रमन् मोक्षोपायं न्यायमनुसरन्।

सदनुमतिमिति **प्रकाशः**। प्रकृतक्रियाकर्मत्वे योग्यतामदर्शनाय चेतो विशिनष्टि—**भृङ्गायमाण**मिति। भृङ्गो यथा प्रफुल्लते सौरभे मकरन्दे वा सरागतया न्यायप्रसूनाकृष्टेः फले सरागनिवर्धः। अतएव भ्रमन् इष्टफलोपायं न्यायप्रसूनाञ्जलिमनुसरन्। अन्यथा तु तदाह्लादकत्वं नोपपद्यत एवेति भावः।

अथैदोपरागिणमाह—**सत्पक्षे**ति। यति पक्षतानवच्छेदकविशिष्टे पक्षे सिषाधयिषितसाध्यके। प्रकृतः शरः पक्षतानवच्छेदकानवच्छेदेन भ्रमभिन्नं यज्ञानं साध्यस्य ऐतोर्दा तस्मात् न तथा। एतेनाश्रयासिद्धिसिद्धसाधनार्थान्तरभावाधमाणसिद्धित्वाधकत्वाभिद्धो निरस्ताः। यत्तु साधूनाम्, ईश्वरसिद्धिपिशान्तु तत्सिद्धया भयादेव नोदेत इति भावः, तदसंकुचितानिमित्तं **प्रकाशः**। परि सर्वतः कार्त्स्न्येन मलः सम्बन्धः साध्यतानवच्छेदकविशिष्टे साध्यतानवच्छेदकानवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपः, तस्य यः प्रकृष्टः प्रमात्वबोधः, उत् उत्कृष्टः अप्रामाण्यशङ्काशून्यः बोधः। बाधनिश्चयसंशयान्यत्वं वा उत्कर्षः तेन यद्वः विगलितः उत्सवः सुखसन्तानो येन स तथा, बोधे वन्ध्ये उत्सवे वा गतानिलक्षण्यो निरपेक्षतयेति। एतेन साध्यसाधनाप्रसिद्धिसव्यभिचारविरोधानां निरासः। यत्प्रतिपक्षितत्वनिरासार्थमाह—**विम्लान** इत्यादि। विमर्दने प्रतिहेतुपरामर्शे यति यो विम्लानः प्रकृतकार्यानुपधायकस्तदन्यः। ईश्वरपदयुगे निवेशितस्यापि न्यायकुसुमाञ्जलेः प्रयोजनसम्बन्धशानं विना नाह्लादकत्वप्रतिपत्तिरिति तदर्थं तमाह—**अमृते**ति। अमृतं मोक्षः स एव रसः इष्टः, विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादित्यभिधानम्। "कृदभिहिते" इति न्यायेन रस्यमानममृतमिति तु **प्रकाशः**। तस्य प्रस्यन्दः उत्पत्तिः असम्बन्धसम्बन्धोपहितत्वगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या स एव माध्वीकम् अप्राप्युत्कटत्वगुणयोगात्तस्य भूः स्थानम्। वस्तुतस्तु विप्रतिपत्तिपञ्चकस्य वक्ष्यमाणस्य विरोधीनि पञ्च विशेषणानि। प्रथमया आश्रयासिद्धिर्वक्ष्यते, तद्विरोधि 'सत्प[2b]क्षप्रसर' इति। द्वितीयया प्रमायां गुणजन्यत्वाभाव उक्तः। तत्र सतां वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तॄणां गुणजन्यतया तद्व्यवस्थापनेन च तेषां इष्टिः। तृतीयया बाधः, निरसनं तृतीयेन। चतुर्थ्या नित्यज्ञानस्य प्रमात्वनिरसनम्। तत्रामृतेति अमृतौ नित्यौ रसप्रस्यन्दौ तादिष्टफलकतया

4

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
यद्रूपालिमलावश्यं परमात्मा निरूप्यते ॥२॥

पुलुमावे तु नवरं विद्यातुल्यबलयोर्विकल्पो वक्तव्यः । तत्र विद्यायां, परिमलः सौरभविशेषः, तस्य प्रौढ्यं उत्कर्षस्तेन वह्नि उदन्वो वेत्र । नित्य-त्वात् निर्मलः । विमर्दने कालान्तरे न विक्लवो न म्लानिमवाप्यां गतोद्भूतत्वात् प्रत्यक्षमानं यत्रावश्यं यद्वा नित्य मृ स्वातम । न[1] इत्र धात्वं-परोक्षस्य वा ॥१॥

स्वर्गापवर्गं विविच्य दर्शयति—स्वर्गेति । स्वर्गोपेक्षि दुःखात्मिकतया-

---

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमनुपायमामनन्ति कथयन्ति । उपास्तिम् उपासनाम् ।

1. मार्कं वदमुन्दकः स्व दुग्ध, स्वदुर्कंपूर्वेण [illegible] प्रत्यक्षः देन निरूपत्व ।

"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादिश्रुतिभ्यां परमात्मवेदनस्यापि साक्षाद्वा स्वात्मगोचरसाक्षात्कारद्वारा वा मोक्षहेतुत्वात् तन्निरूपणमपि सफलमिति भावः ॥२॥

स्वर्गाभिन्नयोरपवर्गयोर्जीवन्मुक्तिपरममुक्त्योर्मार्गमुपायं यदुपास्ति यस्योपासनां ध्यानमामनन्ति उपगच्छन्ति कथयन्तीति **केचित्**। यद्यपि "ण्यासश्रन्थो युजि"ति विशेषवचनादासधातो- 5
रासनेत्येव भवति, तथाप्यसु क्षेपण इत्यसुधातोरेवायं प्रयोगः समर्थनीयः, धातूनामनेकार्थ-त्वात्। अतएव "लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः" इत्यादयः प्रयोगास्तेनैव धातुना **वामनेन** समर्थिताः। अतएव "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते" इति तदभियुक्ताः। **परे** तु बहुलवचनात् क्वचिदपवादविषये उत्सर्गस्यापि प्रवृत्तेरासधातोरेव क्तिन्प्रत्ययमाहुः। **प्रकाशकृतस्तु** धातुस्वरूपवाचिनस्तिपो निर्देश इत्याहुः। 10
धातुत्वेन रूपेण तिपः शक्तिः, तत्समभिव्याहृतधातोश्च स्वरूपे लक्षणा, तेनासधातुरिति प्रतीतिः, तिपो धातुत्वमात्रे शक्तौ तु प्रकृतिलक्षणार्थकधातुविशेष्यको धातुत्वविधेयक एव बोधः। अर्थवत्प्रत्ययान्तसमभिव्याहृतसुबर्थस्यापि कृत्प्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयः। इष्टसाधनत्वशक्तभावविहितव्याद्यन्तो दृष्टान्त इति नाव्युत्पत्तिः। यद्वा धातुना स्वार्थोपस्थितौ तदर्थप्रतिपादकधातुत्वेनैव बोधः। 'व्यक्तिवचन'न्यायेन सर्वनाम्नि 15
बुद्धिस्थत्ववत् स्वप्रकृतित्वस्य नियामकतया वा नातिप्रसङ्गः। इत्थञ्च उपासधातुप्रतिपत्तौ शब्द[तच्छक्ति ?]सम्बन्धेन तदर्थलक्षणा द्विरेफपदवत्। न च तत्तत्कारकविहितप्रत्ययानां कारकान्तरेऽसाधुत्ववत् तिपोऽप्यर्थान्तरे तथात्वमिति वाच्यम्; तिपोऽर्थान्तरे तथात्वेऽपि प्रकृत्यर्थे तदभावात्। अत एव "ईक्षतेर्नाशब्दम्" ब्रह्मे[?]ति* **वेदान्तसूत्रम्।** "आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते" इति **कात्यायनः।** "यजतिषु येयजामहं 20
कुर्यादि"ति **श्रुतिः।** एवं प्रयोगा भूरिशोऽनुसन्धेया इति। मनीषिणो वेदयुक्तिविदः। अतः परमात्मा निरूप्यते मननव्यापारविषयीक्रियते।

अयम्भावः—"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" परञ्चापरमेव चे[?]त्यत्र ईश्वरवेदनस्य मोक्षहेतुत्वं श्रूयते। तच्च वेदनं साक्षात्काररूपं जीवात्मसाहचर्यात्(?)। इत्थञ्च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यत्रापि आत्मपदं जीवात्मेश्वरोभयपरं स्वावृत्तिप्रागभावाप्रतियोगिज्ञानवत्त्वेनैवोप- 25
स्थापनात्, [3b]सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वं वा। तथा च तत्रापि मननविधेरीश्वरमननमपि मोक्षहेतुरिति [तत्-]साक्षात्कारः साक्षादन्तःकरणशुद्धिद्वारा आत्मसाक्षात्कारोपयोगितया वोपयुज्यत इत्यन्यदेतत्। **परे** तु "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती"तीश्वरमुपक्रम्य श्रवणात् तन्मात्रसाक्षात्कारो मोक्षहेतुरित्याहुः। **प्राचां** नये तु 'तं विदित्वैवे'ति योजना ध्येया ॥२॥

---

* "ब्रह्म" is some reader's note, *wrongly put into text by next Copyist.*

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः, शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः,

---

धर्मिणि संशयाभावेऽपि मननानुकूलन्यायपूर्वाङ्गसंशयमुपपादयन्नाह—

इह यद्यपीति। इह न्यायेन निरूपणे कर्तव्ये संशयो नास्त्येव। तथा च किं निरूपणीयं, कुत्र न्यायः प्रवर्तनीय इत्यन्वयः। अत्र यद्यप्येवमुपासते तथापि सन्देह एव प्रकारभेदादिति शेषः। यद्वा संशय एव संशये सत्येव किं निरूपणीयमिति कुत इत्यन्वयः। संशयस्तु नानाप्रकारेणैव श्रुतिभ्यः श्रवणात्, कुत्र तात्पर्यमित्यनिर्णयात्, प्रामाण्यसन्देहाद्वा, मध्यस्थादिवद्वाहार्य एव वा। शुद्धः केवलः। बुद्धः स्वप्रकाशबोधात्मकः। उ[औ ?]पनिषदा वेदान्तिनः।

मननोपायन्यायपूर्वाङ्गसंशयमुपपादयन्नाह—

इहेत्यादि। यद्यपि तेन तेन रूपेण ते च ईश्वरमुपासत इति धर्मिणि न विप्रतिपत्तिः, तथापि तत्तदभ्युपगतस्य कस्यचिदस्मदनभ्युपगतस्य धर्मस्य सम्भवात् 'श्रवणानन्तरागते'त्यनेन च इह न्यायेन निरूपणे कर्तव्ये भगवति तस्मिन् प्रसिद्धानुभावेऽपि तेन तेन रूपेण विप्रतिपत्त्या सन्देह एव सन्देहोऽस्त्येवेति, न्यायेन किं निरूपणीयमिति कुतः पूर्वपक्ष इति योजना। यद्वा येन येन रूपेण ते ते तमुपासते इत्युक्तं तस्य तत्तास्माभिरभ्युपगमात् उभयवादिसिद्धतया विप्रतिपत्त्यभावात् तेन तेन रूपेण संशयः कुतः, किं निरूपणीयं, कथं न्यायः प्रवर्ततामित्याक्षेपे **तथापी**ति। उभयवादिसिद्धधर्मान्तरेण विप्रतिपत्त्या न्यायाङ्गकं मननं स्यादेवेति भावः। अथवा उक्त एव आक्षेपे तथापीत्यनेन पक्षतायां एव मननोपयोगितया संशयाभावेऽपि न क्षतिः। श्रवणानन्तरं मोक्षोपायत्वेन विहिता इत्यर्थकेन तादृशफलरूपेष्टसाधनताज्ञानाधीनविधाभिधानदयम्भावबोधनात्, अन्यथा तेनैव रूपेण श्रवणात्मकसिद्धेरेव सत्त्वात् मननं दुरुपपादमेव स्यादिति भावः। कमपि मुख्यं गौणं वा पुरुषार्थं फलमर्थयमाना इच्छन्तो वमुपासते। केन रूपेण, के तथा इत्याकाङ्क्षायामाह—**शुद्धे**त्यादि। शुद्ध एको निर्दोषो वा। बुद्धः स्वप्रकाशज्ञानात्मकः जन्यज्ञानवदन्यो वा। औपनिषदा

आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः, क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, पितामह इति पौराणिकाः, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, सर्वज्ञ इति सौगताः, निरावरण इति दिगम्बराः,

---

आदीति। आदौ सर्गादौ विद्वान् चेतनः, न तु चेतनच्छायया प्रकृत्यादिवच्चेतनः। सिद्धः कूटस्थनित्यः। **कापिलाः सांख्याः। क्लेशो**ति। अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। अस्मिताऽहङ्कारः। अभिनिवेशो मरणभयम्। कर्म यागहिंसादि। विपाको जात्यायुर्भोगादिः। फलपर्यन्तमाशेत इत्याशयो धर्मोऽधर्म[श्च ?], एतैरपरामृष्टः। निर्माणकायो वेदनिर्माणार्थं कायः, तदधिष्ठानं तदुपग्रहः। सम्प्रदायो वेदः, तस्य नित्यत्वात् प्रद्योतकः प्रवर्तक इत्यर्थः। अर्थ[नु ?]ग्राहकश्च घटादिनिर्माणोपदेष्टा। लोकविरुद्धैर्विषभक्षणविषधरधारणादिभिर्वेदविरुद्धैर्ब्रह्मवधादिभिर्निर्लेपो दृष्टादृष्टदोषशून्यः। स्वतन्त्रः परमाणु[णु?]दृष्टादिसाहित्यमन्तरेणापि जगत्कर्ता। पाशुपता महाव्रतीयाः। सर [शिव ?] इति 'प्रमहसि पदे निस्त्रैगुण्ये' वर्तमानः। पुरुषोत्तमो नित्यसर्वज्ञत्वादिभिः। पितामहो जनकस्यापि जनकः। यज्ञपुरुषो यज्ञे प्राधान्येन इज्यः। सर्वज्ञः क्षणिकसर्वज्ञः। निरावरणो

उपनिषदर्थविवेचका वेदान्तिनः। **आदी**ति। आदौ सर्गादौ विद्वान् निखिलवेदार्थज्ञानवान्। सिद्धो योगसम्यक्सम्पादिताऽणिमादिसिद्धिः। **कापिलाः सांख्याः। क्लेशो**ति। अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः। अविद्या अज्ञानमनादिर्विनाशी भावः, अस्मिताऽहङ्का[4a]रोऽन्तःकरणविशेषः, अभिनिवेशो मरणभयं, कर्म यागहिंसादि विहित निषिद्धरूपं, विपाको जात्यायुर्भोगादिः। तत्र जातिर्जन्म, फलपर्यन्तमाशेत इत्याशयो धर्माधर्मरूपः, तैरपरामृष्टोऽसम्बद्धः। निर्माणकायं वेदाभिव्यञ्जनघटादिकरणशिक्षार्थञ्च कायव्यूहमधिष्ठाय उपगृह्य, सम्प्रदायो गुरुणा शिष्याय सम्प्रदीयत इति व्युत्पत्त्या वेदस्तस्य प्रद्योतकः व्यञ्जकः, नित्यत्वेन तस्य कारकत्वाभावात्। अनुग्राहको घटादिनिर्माणे शिक्षकः। लोकवेदविरुद्धैर्विषपानब्रह्मशिरश्छेदादिभिर्यो लेपः पापनिष्ठकारणतानिरूपकं तच्च रूपं दुःखं तच्छून्यः, दृष्टादृष्टदोषरहित इति वा। स्वतन्त्रो जगत्कर्ता। शिवः सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रयातीतः। पुरुषोत्तमः पुरुषेषु पुरुषेभ्यो वा उत्तमः। पितामहो जनकस्यापि जनकः। यज्ञपुरुषः प्राधान्येनेज्यः, यज्ञात्मक एव भगवदवतारविशेषोऽस्ति तच्छरीराधिष्ठित इति वा। सर्वज्ञः क्षणिकसर्वज्ञः। तेन नैयायिकवैलक्षण्यम्, उभयसाधारण्ये तु यथाश्रुतमेव। आवरणमावरकशक्तिमती अविद्या,

उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः, यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः, किं बहुना, कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासते. तस्मिन्नेवं जातिगोत्र-प्रवरचरणकुलधर्मादिवदसंसारं प्रसिद्धानुभावे भगवति भवे सन्देह एव कुतः ? किं निरूपणीयम् ? तथापि—

---

5 निराकारः, निष्पापो वा। उपास्यत्वेन देशितो विधिबोधितमन्त्रमय इत्यर्थः। लोकव्यवहारसिद्ध इति प्रतिमाद्याकार इत्यर्थः। यावद्भिरुक्तैरुपपन्नो यावद्भिरुक्तैरप्युपपन्नैरुक्तैरुपपन्नो वा मध्यपदलोपी समासः। सामान्ये संशयाभावेऽपि विशेषमादाय संशयमुपपादयन्नाह—विश्वं कार्यजातं कर्म यस्य विश्वकर्मा। जाति ब्राह्मणत्वादिः। गोत्रं काश्यपादि। प्रवराश्चयवनाद्यः। चरणं वेदभागः। अनुभावोऽसाधारणं
10 कार्यं क्षित्यादि। [भवत्य ?]स्मादिति भवः। तथा चेश्वरकर्तृकतया क्षित्यादिकार्ये श्रुतेऽपि ईश्वर एकोऽनेको वा, स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा, शरीरी अशरीरी वा इत्याद्यः सन्देहाः सन्त्येव। यद्यपि सर्वे धर्मा वेदे श्रुतास्तथापि तात्पर्यसन्देहात् प्रामाण्यसन्देहाद्वा सन्देह इति प्रागुक्तम्।

स्वाद्यदोपार्जितञ्च शरीरं पापमात्रं वा। उपास्यत्वेन दि[दे?]शितो देशनाविशिष्टः कश्चित्।
15 लोकव्यवहारसिद्धः चतुर्भुजादिशरीरं तादृशी प्रतिमेति **केचित्**। उक्तेषु मध्ये यावन्तो धर्मा उपपन्ना युक्तिसिद्धास्तैरुपपन्नः। यद्वा तेषु मध्ये ये ये उपपन्ना युक्तिसिद्धास्ते यदेति वा। पूर्वेषां न्यायाविरुद्धधर्मपरत्वे तु यथाश्रुतमेव ज्यायः। अतिप्रसिद्धार्थमाह—**किं बहुने**ति। कारवः शिल्पिनः, विश्वकर्मा विश्वं कार्यजातं कर्म कार्यं यस्य स तथा, उपासते ध्यानपूजानमस्कारादिनानाविधव्यापारविषयतां प्रापयन्ति, मननविषयीकुर्वन्तीति तु
20 कल्पक्षेऽसम्भवादुपेक्षितम्। ननु ये ये त्वयोक्तास्ततोऽन्ये विप्रतिपन्नाः स्थास्यन्ति, तत्र च संशयो नानुपपन्न इत्यत आह **एवमि**ति। तथा च नास्त्येव तादृशः कश्चिद् योऽत्र विप्रतिपन्न इति भावः। एवं विभक्तेष्वेव, जातिर्ब्राह्मणत्वादिः, गोत्र[4b]प्रवरौ काश्यपादि, चरणं वेदस्य शाखाः कठादयः, कुलधर्मः स्ववंशानतिक्रमेण तत्तत्काले मदकारः। अतएव "चूडा कार्या यथाकुलमि"ति **स्मृतिः**। आसंसारं संसार-
25 मभिव्याप्य प्रसिद्धानुभावे प्रसिद्धोऽनुभावः शिलादिलक्षणं कार्यं यस्य यस्मिन् वा, तमेवंप्रसिद्धं सप्रमाणयति—**भव** इति। भवत्यस्मादिति भवः, भवत्वेन प्रसिद्धिरेव तत्प्रसिद्धिरिति भावः।

---

1 The Mss. have 'शीलय इत्यलम् भाष्य' between नास्त्येव and तादृशः.
2 See p. 6.

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥३॥

श्रुतो हि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्विदानीं मन्तव्यो भवति ।

ननु अपवर्गोपायश्च उपासना, तदा न्यायचर्चा मननं वा किमर्थमत आह—**न्यायेति** । उपासनान्यायचर्चामननानामिहैकात्मतैव विवक्षिता, तथा च यदुपास्तिमपवर्गोपायमा- मनन्ति स निरूप्यते । उपासनैव क्रियत इति न्यायचर्चाया मननात्मिकायाश्च कोऽयमवसर इत्यत आह—**श्रवणे**ति । श्रवणानन्तरपरिप्राप्तेत्यर्थः । मननस्य श्रवणानन्तर्यं चेत् तदा श्रवणमेव न जातमस्तीति पुनः स एवानवसर इत्यत आह—**श्रुतो हीति** । स्मृत्यादीनां संवादार्थमुपादानम् । "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः" इत्यत्र श्रुतितः श्रवणस्य विहितत्वात् । अन्यथा शूद्रादीनामप्यधिकारापत्तेः । 'इदानीमि'ति मननावसर इत्यर्थः । **मन्तव्य** इति मननात्मक-प्रतिपत्तिविषयीकर्तव्य

ननूपासना फलवतीत्युक्तं, तावतापि मननोपयोगिनो न्यायस्य न फलसम्बन्ध इत्यताह—**न्यायचर्चे**ति । न्यायेन चर्चाऽनुमितिरूपा या क्रियते सा उपासनैव, तथा च नार्थान्तरमिति भावः । तस्यास्तत्त्वे मानमाह—**मननव्यपदेशभागि**ति । मननस्य च तत्त्वं सुप्रसिद्धमिति हृदयम् ।

ननु मननव्यपदेशभाज उपासनात्वेन प्रसिद्धावपि तादृग्रूपायास्तस्याः फलसम्बन्धे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह—**श्रवणानन्तरे**ति । श्रवणानन्तरं 'श्रोतव्य' इत्यनन्तर-मागता 'मन्तव्य' इति विधिना विहिता । तथा च स एव विधिरत्र मानमिति भावः । इत्थञ्च पाटिक्रमेणानुष्ठेयक्रमोऽपि ध्वनितः ।

ननु श्रवणानन्तरमेव तदनुष्ठेयमिति नायं तस्यावसर इत्यत्राह—

श्रुतो हीति । हि हेतौ, अवधारणे वा । स्मृत्यादीनां सम्पातायातमुपादानमिति **बहवः** । **मिश्रा**स्तु यद्यपि 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः' इत्यस्ति, तथापि तत्र श्रुतिपदं प्रमाणशब्दमात्रपरम्, अन्यथा नियमादृष्टकल्पनापत्तेः । नन्वेवं गौरवज्ञानात् पदार्थत्यागे विद्याप्रयुक्तिकल्पनाभिया रथकारे रूढित्यागापत्तिरिति चेन्न, अत्र प्रमाणशब्दस्य विशेष्यतया तदत्यागाद्विशिष्टविशेष्ये शक्तावपि तात्पर्यवशाच्छुद्धविशेष्यतावच्छेदकप्रकारेण बोधने लक्षणानुपगमात् । शक्तिमुख्यविशेष्यकशक्यतावच्छेदकघटकसाक्षात्प्रकारीभूतधर्मप्रकारक-बोधस्यैव तादृशशक्तिधीप्रयोज्यत्वोपगमात् । अतएव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्ट-

'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुतेः।

"आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्॥"

इति स्मृतेश्च।

नन्विह संशयनः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः। अलौकिकस्य परलोकस्याधनत्वाऽभावात्। इत्यर्थः। श्रवणमननयोः सामान्याधिकरण्येनैकविषयता, ना च धर्मिणि न तु प्रकारेऽपीति न सन्देहानुपपत्तिः।

श्रवणादीनां क्रमं फलञ्चाह—**आगमेने**ति। स्मो गतम्। प्रकल्पनेनेति यावत्। प्रज्ञां प्रतिपत्तिं. प्रकल्पयन् उत्पादयन्, उत्तमो योग आत्मसाक्षात्कारोपयिकनिर्वयवत्वेनात्मनःसंयोगः॥३॥

नन्विहेति। यस्माद्विप्रतिपत्तिरस्ति नास्मादेव। पञ्चतयी विप्रतिपत्तिरित्यत्र प्रत्ये निरूपन इति शेषः। एतस्मिन्नादेव च वेदान्त्यादिविप्रतिपत्तयोऽपि निरस्ता भवन्तीति भावः। अत्र तच्छब्दोपे पञ्चमी. परलोकसाधनाभावं प्रत्य

साधनताऽवच्छिन्नः श्रवणादौ शुद्धेऽप्यसाधनतांशेनं विरुद्ध एवेत्। अतश्च न प्रमाण-
15 मात्रस्य श्रुत्यादेरपि, प्रमाणत्वस्य तुल्यत्वेऽपि साक्षात्प्रमाणत्वा तस्यादेः सहोपने सहकारेः, मननिदिध्यासनयोर्न तथात्वम्। अतश्च शाब्दोऽर्थश्च तत्प्रयोजकत्वे[1] शिवमाद्रियमाणमेव। शिवमाद्रियमाणमेव वा विशिष्टकर्मकाङ्क्षया वेदस्यैवेत्यादुः।

नन्वत्र 'श्रुतिवाक्येभ्यः' इत्यत्र श्रुतिसमानार्थकत्वस्य दुर्वचत्वात्, अन्यथा वाक्यपदार्थयोर्भेदेन 'स्मृत्यादिभ्यश्चेत्यादि तदर्थवचनं स्यात्।

20 नन्वत्र श्रवणादौ मननमनुपपन्नं, श्रवणादिकाया: सिद्धेरेव प्रतियत्नकार्यत्वेन आह—**श्रोतव्यो मन्तव्य** इति। तथा च तदर्थदेहसाधनतादानार्थनाया: सिद्धयविघातायाः सम्पादनमिति भावः। 'ध्यानाभ्यासरसे' निदिध्यासनानुकूलो व्यापारः, 'त्रिधा प्रकल्पयन्' दृढं निश्चितं संपादयन्नं लभते, 'तत्रं 'योगं' आत्मसाक्षात्कारं लभते॥३॥

नन्विहेति वाक्योपक्रमे। 'इह' प्रकाशनिष्ठे कर्तरि 'संशयनः' प्रकाशविषयका
25 'पञ्चतयी' पञ्चप्रकारा 'विप्रतिपत्तिः' विरुद्धा प्रकाशनिष्ठविषयप्रकाशत्वविरुद्धा प्रतिपत्तिः। तत्रः तत्प्रत्यक्षविरोधित्वं दर्शयन्नाह—**अलौकिकस्ये**त्यादि। तथा हि अलौकिकं तत्तत्प्रकाशत्वं पर्यवसन्नं सिद्धसाधनतत्तत्प्रकाशत्वं यदि तत्पक्षे तत्तत्प्रकाशेन या साक्षात्कारजनकत्वविशिष्टजनकत्वरूपेण तत्तत्प्रकाशत्वेन सिद्धसाधनं तत्तत्प्रकाशत्वं साक्षात्कारित्वेन विरुद्धा प्रतिपत्तिः। तच्च साक्षात्-

1 B.—त्वे: 2 A.—र्थे: 3 A. प्रकाशत्व. 4 B.—त्व: 5 B. प्रकाशनिष्ठ.

अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसंभवात्। तदभावावेदकप्रमाणसद्भावात्। सत्त्वेऽपि

विप्रतिपत्तिरित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। वेदानाम् आप्तोक्तत्वाधीनं प्रामाण्यं यागादिगोचर-प्रवृत्तिप्रयोजकम्। आप्तश्चेश्वर इत्यनुपपन्नं नित्यनिर्दोषत्वादेव वेदप्रामाण्यसिद्धेरिति मीमांसकविप्रतिपत्तिमाह—**अन्यथापीति**। नित्यनिर्दोषवेदप्रामाण्येऽपीत्यर्थः। क्षित्यादेः सकर्तृकत्वेन ईश्वरसाधने प्रत्यक्षादिप्रमाणवाध इत्याह— **तदभावावेदकेति**। सन्नपीश्वरो न प्रमाणम्। तथा च कुतस्तदधीना प्रमा। कथञ्च तामन्तरेण क्षित्यादिकर्तृत्वं वेदवक्तृत्वं वा इत्याह—**सत्त्वेऽपीति**। यद्वा

सिद्धिर्हेतुः, सा चालौकिकपरलोकस्य साधनाभावरूपैवेति तत्र घटकीभूतप्रत्येकाभावस्यापि तथात्वमिति कृत्वोक्तं **संक्षेपत** इति। तथा च तद्धेतुका विरुद्धा प्रतिपत्तिरिति फलति। एवमग्रेऽपि। वेदो वक्तृवाक्यार्थज्ञानजन्यः प्रमाणशब्दत्वादित्यनुमानेन भगवत्सिद्धौ 'अन्यथापि' वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वं विनापि। दोषाभावादेव परलोकसाधनस्य यागादेरनुष्ठानं, यतः प्रकृते 'वेदरूपस्तस्य सम्भवात् अप्रयोजकत्वज्ञानात् विप्रतिपत्तिः। ईश्वरसाधकप्रमाण-सामान्य एव 'तदभावावेदकप्रमाणसद्भावादि'ति बाधसाम[5b]ग्रीतया वा विपरीतप्रतिपत्तौ हेतुः। एवं "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तच्च [तत्?]प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादि"त्यत्र वेदप्रामाण्ये आप्तप्रामाण्यं हेतुः, तत्र तज्ज्ञानप्रामाण्याभावो हेत्वप्रसिद्धिरूपतया विपरीतप्रतिपत्तौ हेतुः, स च 'सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्व'रूपः। यद्वा वेदः प्रमाणवक्तृकः प्रमाणशब्दत्वात् इत्यनुमानेन पक्षधर्मतावलादीश्वरः साधयिष्यते, तत्र सम्भवति, तस्य प्रमाणत्वाभावादिति। पक्षधर्मतावललभ्ये साध्यतावच्छेदकांशेऽभावरूपा साध्याप्रसिद्धिरुक्ता। एवं क्षितिर्न सकर्तृका सकर्तृकत्वसाधकप्रमाणाविषयत्वादित्यपि हेतुर्बाधोत्थापकतया तथा, एवम् अन्यथा तत्साध्यकेऽपि बोध्यम्। **प्रकाश**कृतस्तु सत्यामपि सिषाधयिषाधीनायां पक्षतायां परार्थानु-मानस्थले विप्रतिपत्तिजन्यमानमेव संशयमङ्गमङ्गीकृत्य विप्रतिपत्तिपदं यथाश्रुतार्थकमेव; 'संक्षेप'श्चावान्तरविप्रतिपत्त्यविवक्षा[2], तत्र विषयिण्यां विप्रतिपत्तौ विषयस्य प्रयोजकत्व-विवक्षया पञ्चमीत्याहुः। ल्यब्लोपे पञ्चमीयं तत्तद्विषयं प्राप्य इमा विप्रतिपत्तय इति केचित्। प्रत्येकं तु विप्रतिपत्तिरेवम्।—प्रमेयत्वं साक्षात्कारित्वनिरूपितविषयत्वव्याप्यं न वा? यदि योगजज्ञानस्यापीदृशी विषयता तदा तदनिरूपितत्वेनापि विषयत्वं विशेष्यम्, ईश्वरज्ञानत्वञ्च न तादृशविषयत्वप्रतियोगीति हृदयम्। भवतु वा योगप्रागभावप्रयुक्त-प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपं योगाजन्यत्वं तादृशविषयतानिरूपकज्ञानविशेषणं, भवतु वा जन्यत्वमेव विशेषणम्। अप्रसिद्धिस्तु 'कल्प' इत्यनेन मूल एवाभिधास्यते। तद्विशेषेऽदृष्टे च आत्मा ऐन्द्रियकावृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्समवायी न वेति? तदेव विहितजन्यवृत्ति-

---

1 A. ज्ञातेर्वेद-। 2 B.-नपेक्षा।

तस्याप्रमाणत्वात्। तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति। तत्र न प्रथमः कल्पः। यतः—

तस्येश्वरज्ञानस्य अप्रमाणत्वात् गृहीतग्राहित्वात्। स्रष्टृत्वादिकर्तृत्वग्राहकं वेदवक्तृत्वग्राहकं प्रमाणमेव नास्ति, वक्ष्यमाणानामाभासत्वादित्याह—**तत्साधकेति**।

तत्रेति। तासु विप्रतिपत्तिषु मध्ये प्रथमः कल्पो न, प्रथमः पक्षो नेत्यर्थः।

यत कथमेवमित्यत आह—**यत** इति। यतो हेतुरस्ति, स चालौकिक इत्यन्वयः।

त्वेन निखिलजन्यवृत्तित्वेन च जातिविशेषणे धर्माधर्मयोस्तथा, जीवनयत्नत्वभावनात्वादि च न गुणत्वसाक्षात्कार्यमिति। शरीरत्वं दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिसमानाधिकरणं न वेति स्वर्गे, तदेव दुःखपदस्थाने सुखपदप्रक्षेपेण नरके। न च सुखदुःखान्यतरानवच्छेदकशरीरसिद्धनार्थान्तरमिति वाच्यम्, शरीरवृत्तिजातित्वावच्छेदेन तदन्यतरावच्छेदकवृत्तित्वनिर्णयेन बाधादेव तदनवकाशात्। उभयावच्छेदकावृत्तित्वस्य तद्विशेषणत्वे तु सामान्यतः परलोकमात्रे। साधनत्वे तु दण्डत्वं घटाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वा? तत्तद्घटनिरूपिततत्तदव्यवधानानाश्रय संसर्गमर्यादयैव निवेशात् सामान्यतो नाप्रसिद्धिः, निषेधकोटेश्चाकाशादौ तादृशसम्बन्धाप्रतियोगिनि धर्मान्तरे कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ वा प्रसिद्धिः। दण्डादावव्यधित्वलक्षणं कारणत्वं निर्वक्तम्। कार्यतावच्छेदेन तादृशकारणवत्त्वस्य साध्यत्वे तु कार्यं सकारणकं न वा? कार्यत्वमव्यधितानिरूपकतावच्छेदकं न वेत्यादि। इत्थञ्चालौकिकत्वं परलोकसाधनवृत्ति न वा; परलोकसाधनत्वमलौकिकवृत्ति न वेत्याद्याः प्रत्येकसिद्ध्यनन्तरं विप्रतिपत्तयोऽनुसन्धेयाः।

कार्यारम्भाद्यसिद्धौ च न कर्तृतया, तदसिद्धया परलोकासिद्ध्या च न तत्साधनाय नानाविद्वद्धृतयाऽदृष्टासिद्धौ च न तदधिष्ठातृतया तत्[1]सिद्धिरिति पूर्वपक्षमिश्रायः। नन्वाभयासिद्धेरेतावत्साधकत्वं साधनीयम्। पक्षश्चालौकिकं परलोकसाधनम्, तच्चालौकिकसामान्ये परलोकसाधनत्वाभावो वा, परलोकसाधनेऽलौकिकत्वाभावो वा? तदुभयमेव निराकरोति—

तत्रेति। 'प्रथमः कल्पः' पक्षः, न तत्रागमित्यभिप्रेत्याह—**यतो** हेतुरस्ति, परलोक इति शेषः, परलोको यतो हेतुमानिति यावत्।

1 Mss. तत्सिद्धिः।

सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः ।
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ॥४॥

तदेव कथमित्यत आह—**सापेक्षत्वादि**ति ।

हेतुर्दण्डादिरस्ति घटादिकार्यनियतपूर्वसन्निति प्रतिज्ञा, मृद्दण्डचक्रादीनां परस्परसापेक्षत्वात् । न ह्येषां परस्परापेक्षाऽनुभूयमाना घटादिकार्यम[न्त]रेण सम्भवति । यद्वा कार्यं सहेतुकं सापेक्षत्वात् दण्डाद्यपेक्षोत्पत्तिकत्वादित्यर्थः । अनुमानप्रामाण्यं च व्यवस्थापयिष्यते । हेत्वनभ्युपगमे परप्रतिपत्त्यर्थं वाग्व्यवहारो व्याहत इति भावः । ननु हेतुरपि दण्डादिः कादाचित्क इति सहेतुको वाच्य एव, तत्रापि सहेतुकत्वमित्यनवस्था इत्यत आह—**अनादित्वादि**ति । बीजाङ्कुरवत् । ननु भवतु साधनं तच्च दृष्टमस्मदाद्यधिष्ठेयमिति नादृष्टं साधनमस्ति येन तदधिष्ठानार्थमीश्वरापेक्षेत्यत आह—**वैचित्र्यादि**ति । दृष्टमात्रेण वैचित्र्यं कार्याणामनुपपन्नमतोऽदृष्टं कल्पनीयमित्यर्थः । तथापि दृश्यमेव तथास्तु किमन्येनेत्यत आह—**विश्ववृत्तित** इति । विश्वेषां प्रामाणिकानां वृत्तिर्यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मार्थिऽतो न कथमदृष्टसिद्धिरित्यर्थः । तथापि तददृष्टं साधारणमस्तु, किं प्रत्यात्मनिष्ठतया भिन्नं कल्पनीयमित्यत आह—**प्रत्यात्मनियमा**दिति । हेतुभिः साध्यं विशिष्टमर्थमाह—**अस्ती**ति । 'हेतु'रस्ति,

---

तत्र हेत्वाकांक्षायामाह—**सापेक्षत्वादि**ति । प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः । तथा च परलोको हेतुमान् सापेक्षत्वात् घटवदिति फलति । स च तद्धेतुः प्रागभावप्रतियोगी सहेतुको न वा ? अन्त्ये तत्रैव व्यभिचारः । प्रथमे तत्तद्धेतुतादृशपरम्परायां तदभ्युपगमे अनवस्थेति कश्चित् तादृशो निर्हेतुक एव वाच्यस्तथा च तत्रैव व्यभिचार इत्यत्राह—**अनादित्वादि**ति । इयमनवस्था न प्रमाणप्रवृत्तिविरोधिनी अनाद्यनवस्थात्वात् बीजाङ्कुरानवस्थावदित्यर्थः । अथवायं यदि सहेतु र्न स्यात् तर्ह्यनादिः स्यादित्येव तर्कोऽनेन सूचितः । पञ्चम्यर्थश्च विपर्ययसिद्ध्यौपयिकव्यापकताज्ञानविषयत्वम् । द्वितीयेत्वाह—**वैचित्र्यादि**ति । परलोको विचित्रहेतुकः कार्यत्वे सति विचित्रत्वात् । कार्यत्वे सति यद् यदपेक्षया विचित्रं तत्तत्का[6b]रणविचित्रहेतुकमिति सामान्यमुखी व्याप्तिः । नन्वत्र दृष्टेनैव विचित्रेण हेतुना अर्थान्तरमत आह—**विश्ववृत्तित** इति । विश्वेषां परलोकार्थिनां वृत्तितः प्रवृत्तितः । तथा च निष्फले कर्मणि प्रवृत्त्यसम्भवात् । यागादिः सफलः शिष्टाचारविषयत्वात् पाकवदित्यनुमानेन तस्य सफलत्वसिद्धौ साक्षात् साधनत्वासम्भवेन तद्व्यापारः कश्चित् फलानुगुणो वाच्यस्तत्र चैन्द्रियकत्वबाधादतीन्द्रियत्वं सिध्यतीत्यलौकिकेन [1]परलोकसाधनं नासिद्धमिति भावः । नन्वस्यात्मसमवेतः कश्चित् योग्य एव धर्मो व्यापारत्वेन सम्भाव्यतां, न च तस्य पुरुषानध्यक्षतामात्रेणैवालौकिकत्वमत आह—**प्रत्यात्म-**

1 A. परलोके साधनत्वमसिद्धमिति ।

न खल्वयं संसारोऽनेकविधदुःखमयो निरपेक्षो भवितुमर्हति। तदा हि, स्यादेव,

---

न चाप्यौत्पत्तिकोऽपीत्यर्थः। हेतुसत्त्वे यत् प्रमाणमुक्तं तत्र तर्कमाह—**न ह्ययं** इति। **अनेकविधदुःखमय** इति जगद्वैचित्र्यार्थम्। **संसार** इत्यदृष्टसिद्ध्यभिप्रायेण। निरपेक्षत्वे विपक्षदण्डमाह—**तदा ह्ययं** इति। 'स्यादेव' नित्यः स्यादिति स्वमतेन, न स्यादित्यलीकं स्यादिति परमते आपादनं, तेन नित्यानभ्युपगमात् आपादकस्य निरपेक्षत्वमेव, तच्चाहेतुकत्वम्। अहेतुकस्य मतभेदे द्वयी गतिः। नित्यत्वमलीकत्वं वा, न तु कादाचित्कः स्यादिति उभयथापि कादाचित्कत्वमनुभूयमानं हेतुः स्यादित्यापाद्यस्य तृतीयमापादनम्। "अहेतुका भावोत्पत्तिः

नियमादिति। यागव्यापारयोः फलव्यापारयोश्च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावः कल्प्यते लाघवात्, व्यधिकरणस्य तत्त्वे चातिप्रसङ्गात्। यागः कालान्तरभाविफलानुकूलस्वसमानाधिकरणव्यापारक आत्मसमवेतत्वे सति कालान्तरभाविफलानुगुणत्वात् स्मृत्यनुभवत्। भोगो वा स्वसमानाधिकरणव्यापारजन्यः स्वात्मसमवेतत्वे सति विनष्टकारणजन्यत्वात् स्मृतित्वादयः प्रयोगाः। अयथाजनकत्वीहिप्रोक्षणे तदभियाने व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। **प्रकाशा**कूतस्त्वलौकिक परलोकसाधनत्वं वाऽनभ्युपगच्छतो नाश्रयासिद्ध्या मुद्रावत्र घटते, प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या निषेधानिरूपणात्। तत्र यदि मत एव प्रतियोगिनः स्वर्गादिमादाय प्रत्यवतिष्ठते तत्राह—**कल्पो यत** इति। स्वर्गादिविषयस्यास्य शास्त्रस्यात्मत्वात् अमत्स्वर्गाद्यप्रसिद्धमित्यर्थकं **यत** इति।

नन्वभ्युपेत्य परलोकादिकमुक्तप्रकारेण प्रत्यवस्थेयं, मैवं स्वदुपरि अपार्थकत्वमुद्भावनीयं निमित्तप्रसिद्ध्याह—**सापेक्षत्वादि**ति। पूर्वव्याख्यानुसारेणैव निगदिताभिप्रायमेतत्।

अहेतुकत्वसाध्यानुमाने अनुकूलतर्कमाह—

न ह्ययमिति। अथ यदि सत्त्वे सति निरपेक्षः स्यात्, स्यादेव नहि नित्यः संसारः प्रमाणाप्रतियोगीति। 'अनेकविधे'ति विचित्रेत्यर्थः। एतच्च 'वैचित्र्यादि'त्यत्रोपयोक्ष्यते। 'दुःखमय' इति हेत्वंशोपादानात्, तस्य च मुख्यायासुपयोगः। निरपेक्षो निर्हेतुकः। यद्वा नहि सहेतुको न स्यात् तदा सापेक्षको न स्यादित्यपेक्षार्थमि निरूप्यति—**न ह्ययमि**त्यादिना। अथ यदि सत्त्वे सति निरपेक्षः स्यात् स्यादेव नित्यः, जनकत्वसम्बन्धेन

न स्यादेव वा, न तु कदाचिन् स्यात्। अकस्मादेव भवतीति चेन्न।

कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनादि'ति सूत्रानुसारेण शङ्कि[ङ्कि]तेऽकस्मादिति ॥४॥

ध्वंसाविशिष्टस्य नित्यत्वे 'सत्त्वे सती'ति नोपादेयम्। परमते त्वाह—**न स्यादेवे**ति। अलीकं स्यादित्यर्थः। सत्त्वञ्च सम्बन्धसामान्येन केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। उभयमते त्वाह—**न त्वि**ति। कादाचित्कत्वं महाप्रलयपूर्वकालनिष्ठा(?)व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं[1] तन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा, यथाश्रुते प्रागभावे व्यभिचारात्। यद्वा 'स्यादेवे'त्यस्य निखिलकालवृत्तित्वे सति सत्त्वं न [?]स्यात्, 'न स्यादेवे'त्यस्य च कालावृत्तित्वमर्थः, कालावृत्तिश्चाकाशादावेव[2] प्रसिद्धः, तत्र कालवृत्तित्वे सति सहेतुकत्वाभावो निखिलकालवृत्तित्वस्य निखिलकालावृत्तित्वे सति सहेतुकत्वाभावश्च कालावृत्तित्वस्यापादकः, तेन पूर्ववदाकाशादौ द्वितीये प्रागभावे न व्यभिचारः। विशेषणवत्तयाऽवगते विशिष्टाभावः सिध्यन् विशेष्याभावमादाय पर्यवस्यतीति संशयैककोटिमात्रपर्यवसायिता विपर्ययद्वारा तर्कस्येति नानुपयोगः। विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेऽनतिरिक्तत्वे वा येन रूपेण संशयकोटिता तेनापर्यवसानमित्यभिप्रायेणाह—**न त्वि**ति। **परे** तु अयं घटो यदि सहेतुको न स्यात् तदा एतत्प्रागभावकालवृत्तिः स्यात् एतत्कालान्यकालवृत्तिश्च स्यादिति 'स्यादेवे'त्य[स्या?]र्थः। तत्र गगनादेः कालावृत्तित्वनये तत्र व्यभिचारमाशङ्क्याह—**न स्यादेवे**ति। एतदधिकरणकालमात्रवृत्ति न स्यादित्यर्थः। अयञ्च विशिष्टाभावः कालावृत्तावपीति नोक्तव्यभिचारः, कादाचित्कत्वञ्च सत्त्वे सत्येतदुत्तरकालवृत्तित्वं, सत्त्वे सति कालवृत्तित्वं वा, तुः समुच्चयार्थ इत्याहुः। अन्यच्च वैषम्यमुदक्षरतया उपेक्षितम्। अत्र शङ्कते—**अकस्मादेव भवती**ति। अत्र हेतुपरेण किंशब्देन नञः सम्बन्धे हेतुं विनैव भवतीति लभ्यते, तथा च तर्कमूलीभूतव्याप्तौ अप्रयोजकत्वम्; यदि च नञो भवनेनान्वयः असूर्यंपश्येत्यादाविव, तदा भवनाभावो लभ्यते। भवनञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वं तद्व्यापकमुत्पत्तिमत्त्वं वा, तथा च तर्क इष्टापत्तिः। किंशब्दस्य स्वभिन्नपरत्वे तत्र च नञर्थस्य भेदस्यान्वये स्वभिन्नभिन्नात् स्वस्माद्भवतीति स्वपरत्वे तद्भिन्नाद् भवतीति च ल[7b]भ्यते। तथा चापादकस्य पराभ्युपगमाविषयत्वेन विपर्यये सिद्धसाधनं दोषः ॥४॥

1 A. तन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वं added. 2 B.—दिरेव। 3 A. च added.

हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यत्वविधिर्न च ।
स्वभावधर्मणा नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥५॥

हेतुनिषेधे भवनस्यानपेक्षत्वेन सर्वदा भवनमविशेषात् । भवनप्रतिषेधे प्रागिव पश्चादप्यभवनमविशेषात् । उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मादिति

नदेनद्व्याकरोति—हेत्विति । किंशब्दस्य हेत्वर्थत्वे हेतुनिषेधः पर्यवस्यति, प्रतिषेधवाचकाभावमभ्युपेत्य भवत्यन्वये भवनप्रतिषेधः । तथा च कस्मादपि न भवतीत्यर्थः । यद्वा किं-शब्दोऽन्यपरः, तथा चान्यस्मान्न भवति, किन्तु स्वस्मादेव भवतीत्यर्थः । अथवा किंशब्दः प्रामाणिकपरः, तथा च प्रामाणिकानु[न्न ?] भवति, किन्त्वप्रामाणिकादनुपाख्यात् भवतीत्यर्थः । यद्वा अकस्मादित्यर्थमुत्पन्न एवायं शब्दः स्वभावमाह—तथा च स्वभावादेव भवदृशन्न हेतुवैचित्र्यमपेक्षत इत्यर्थः । सर्वत्र परिशेषमाह अवधेरिति । यद्यदीनां तृणादेरवधेर्नियतपूर्वसत्त्वस्यान्वयव्यतिरेकसम्बन्धेन तृणादिजत्वादित्यर्थः ।

विकल्पितपक्षेषु विशेषदूषणमाह—हेतुनिषेध इति । हेतुनिषेधे चेद् भवनं तदा सर्वदा यदादेर्भवनं प्रसक्तं, तथा च कादाचित्कत्वमनुभूयमानमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । भवनप्रतिषेधवाधकमाह—भवनेति । कार्यस्य भवनमेव नास्तीति यदुच्येत तदा

नानना सार्वत्रिकेऽदृष्टे पर्यवसायकत्वाभावादाश्रयासिद्धिरेवेति प्रकारान्तरमाशङ्क्य निराकरोति—हेतुभूतेति । सर्वत्र हेतुरवधेर्नियतस्तत' इति व्यतिरेकव्यभिचारेणैव प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः ।

एकेन हेतुना प्रकारद्वयं निरस्य पक्षद्वये प्रागुक्तं तर्कमनुवदति—हेतुनिषेध इति । 'भवने'ति भवनप्रतियोगिनः कार्यस्य कार्योत्पत्तेरनपेक्षत्वेन सर्वदा भवनं कार्यस्य स्यात्, नास्ति 'स्वादेये'ति तर्कः समाप्तः । सम्प्रतीभूतव्याप्तिग्राहकमाह—अविशेषादिति । इदानीमन्यत् नान्यदस्य नियामकमास्तीत्यर्थः । इष्टापत्तौ दोषमाह—भवनप्रतिषेध इति । 'प्रागिव' सामग्र्यनासादनात् पूर्वमिव, तत्' 'यदाऽस्यभवनम्' अनुवदति, तथा चोत्पत्तेरित्यत्र यो न स्यादिति भावः । 'अविशेषात्' सर्वत्र स्वस्य उत्पत्तेर्निषेधात् । तृतीयं निरस्यति—उत्पत्तेरिति । 'उत्पत्तेरसतः' स्वस्मात् पूर्वमिति तु विवक्षितं, 'स्वयमसतः' अविद्यमानस्य 'स्वस्य 'स्वोत्पत्तौ' स्वस्मिन् नाऽप्रभुत्वेनानुत्पन्नेन 'स्वस्मात्' स्वस्मिन्निति पञ्चम्यानुपपत्तेः । अप्रभुत्व-

[illegible] A. [illegible] B. [illegible] C. [illegible].

पक्षानुपपत्तेः। पौर्वापर्यनियमश्च कार्यकारणभावः। न चैकं पूर्वमपरश्च। तत्त्वस्य भेदाऽधिष्ठानत्वात्। अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्तेः।

स्यादेतत्। नाऽकस्मादिति कारणनिषेधमात्रं वा, भवनप्रतिषेधो वा, स्वात्महेतुकत्वं वा, निरुपाख्यहेतुकत्वं वाऽभिधित्सितम्, अपि त्वनपेक्ष एव कश्चिन्नियतदेशवन्नियत-

---

कदाचिदपि कार्यं नोत्पद्यते। तथापि कादाचित्कत्वं न स्यादिति भावः। 5
पक्षानुपपत्तेरिति विरोधादिति भावः। विरोधं स्फुटयति—**पौर्वापर्ये**ति। **प्रागपि सत्त्वप्रसक्ता**वित्यापाततः, वस्तुतो निरुपाख्यस्यार्थकारित्वाभ्युपगमे तस्य सत्त्वप्रसक्तौ निरुपाख्यत्वानुपपत्तेः।

स्यादेतदिति। यदि पूर्वोक्तं भू[दू?]षणमुद्भूतं तदाग्रे वक्ष्यमाणमेतत स्यादित्यर्थः। कारिकार्थं स्फुटीकर्तुं वृत्तमनुकीर्तयति—**नाकस्मादि**ति। **नियतदेशवदि**ति। यथा घटस्य कपालमेव, पटस्य तन्तुरेव देशः, तथा कालविशेषोऽपि घटादीनां नियतः स्यात्, किमत्र कारणापेक्षयेत्यर्थः। कालनियमे कारणापेक्षावश्यकी, अन्यथा कादाचित्कत्वमनुभूयमानं व्याहन्येत, एवं देशनियमोऽपि कारणापेक्ष एव, अन्यथा यत्र किञ्चित् कचिदुत्पद्येतेति भावः। देशनियमेन गोत्वादिकं परमाणुपरिमाणत्वादृष्टान्तीक्रियते, तदाह— 10

नैव कथमित्याकाङ्क्षायामाह—**पौर्वापर्ये**ति। 'चो' हेतौ। नियतपूर्वसत्त्वमेव यतो हेतुत्वं तन्नियतं वा 'यत' इति। ननु नियतपूर्वसत्त्वमेव स्वापेक्षया स्वस्य स्यादित्यत्राह— **न चैकमि**ति। स्वप्रागभावेन सह प्रतियोगिनः कालिकविरोधादिति भावः। ननु प्राग-भावेन समं तस्य तथात्वेऽपि तदव्यधिकत्वमेव तत्पूर्वत्वं वाच्यमित्यत्राह—**तत्त्वस्ये**ति। 'तत्त्वस्य' स्वाव्यधिकनियतपूर्वत्वस्य। भिद्यते इति व्युत्पत्त्या भेदो भिन्नः, स च स्वापेक्षया तदधिष्ठानत्वात् स्वभिन्नवृत्तित्वादिति यावत्, स्वभेदाधिष्ठानाधिष्ठानकत्वादिति मध्यपदलो-पाद्वा तथा लाभः। 'अनुपाख्यस्य हेतुत्वे' उपाख्याशून्यकहेतुत्वे। 'प्रागपि' स्वस्मात् प्रागपि। अपिना स्वाधिकरणस्योत्तरकालयोः समुच्चयः। आपादकञ्च सत्त्वेन विशेषितं तेन न प्रागभावे व्यभिचारः। **पुनरि**ति। अहेतुकत्वे[8a]न सदातनत्वापादनमपेक्ष्य कारित्वस्य तन्मते सत्त्वेन तत्रानुपाख्यत्वमेव। तर्हि व्याहतमित्यपि बोध्यम्।

'स्यादेतत्' एतद्वक्ष्यमाणं स्यात्। तत्र वक्ष्यमाणपक्षस्य दूषितमतवैधर्म्योपदर्शनाय तदनुवदति—**नाकस्मादिती**ति। 'कारणप्रतिषेधमात्र' कारणमात्रप्रतिषेधः। **निरुपाख्यहेतु[क?]त्वं वे**ति। इदमुपलक्षणम्। स्वस्य भावः 'स्वभावः' स्ववृत्तिरिति यावत्। तद्धेतुकत्वं वेत्यपि बोद्धव्यम्। 'अभिधित्सितम्' 'अकस्मादि'त्यभिधानप्रयोजक-तात्पर्यविषयः। 'अनपेक्ष एव' अहेतुक एव। कश्चिदाकाशपरिणाहादिर्यथा भवति 'नियतदेशः', तथा कार्यत्वेनाभिमतोऽपि घटादि'र्नियतकालस्वभावः', तथा चानुमानं

कालस्वभाव इति, मूमः। 'निरवधित्वे अनियतावधिकत्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात्। न खुत्तरकाल[1]संसर्गित्वमात्रं कादाचित्कत्वं, किन्तु प्रागसत्त्वे सति। सावधित्वे तु स एव प्राच्यो हेतुरित्युच्यते। अस्तु प्रागभाव एवावधिरिति चेन्न। अन्येषामपि तत्काले सत्त्वात्। अन्यथा तस्यैव निरूपणानुपपत्तेः। तथा च न तदेकावधित्वम्

---

5 निरवधित्व इति। निरवधित्वकादाचित्कत्वयोर्विरोधादिति भावः। न खुत्तरकाल"-संसर्गित्वमात्रं कादाचित्कत्वं, तच्चाकाशादौ निरवधायापि दृष्टमेव, तथा च कुतो विरोध इत्यत आह—न ह्येति। तथा च घटाकाशयोः कादाचित्कत्वात् कादाचित्के त्वव्यवहारोऽपि निर्वहतीति भावः। नन्ववधिमङ्गीकुर्मा, न तु कारणमत आह—सावधित्व इति। पूर्वावधित्वमेव सहेतुकत्वमित्यर्थः। नानुपस्[मृ?]त्य[ध ?] प्रादुर्भावादिति पूर्वप[प?]क्षिणमभावोपादानकं जगदितिवादिनमुत्थापयति—अस्त्विति। कपालादीनामपि प्रागभाववदेवान्वयव्यतिरेकाऽवधित्वमावश्यकमित्याह—अन्येषामपीति। यदि कपालादीनां नियतपूर्वसत्त्वं न स्यात्, तदा प्रागभावोऽपि दुर्निरूपः सामग्रीक्षण एव तन्निरूपणात्, तथा च तस्यावधित्वाभ्युपगमो न[?]स्यात्र वेत्याह—अन्यथेति। तथाचेति। तन्निरूपकस्यापि रूपादेरवधित्वसम्भवादित्यर्थः। ननु प्रागभावनिरूपकत्वेऽपि यथा वज्रादीनां नावधित्वं तथा कपालादीनामप्यवधित्वमस्तु, को दोष

तर्को वा प्रयोजकमिति भावः। अहेतुकत्वाकादाचित्कत्वयोर्निरुपाधिसहचारेण व्याप्तिग्रहान्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्याह—[1]नेति। 'अनियतावधि[क]त्वे वा' अनियतावधित्व इव। तथा नैकगेव हेतुरित्यत्र यथा कादाचित्कत्वव्याघातस्तथाऽहेतुकत्वेऽपीत्यर्थः। प्रागभावे व्यभिचारमाशङ्क्य तदुद्धरणम्। प्रकारान्तरेणापि सहेतुत्वं साधयति—न ह्येति। "उत्तरकालसंसर्गित्वमात्रं' कालवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमात्रम्। प्रागसत्त्वे सतीति। कालसंसर्गित्वं विशिष्योपादानाद् वृत्तौ नातिव्याप्तिः। परे तु उत्तरकालसंसर्गित्वं कादाचित्कत्वं तच्च गगनादेरप्यस्तीति व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे—'न ही'त्यादुः। त[ओ]च्चरे[त्तस्य] वैयर्थ्यमनुसन्धेयम्। नन्वत्र निरवधित्वमुपाधिरित्यत्राह—सावधीति। मानसिद्धे तु कार्यत्वाभिमतस्य 'स एव' अवधिरेव 'प्राच्यो' नियतपूर्ववर्ती 'हेतु'रुच्यते। हेतुरहेतुरित्युक्तौ विरुद्धोपस्थित्यभावादनन्वय इत्युच्यत इत्युक्तम्. अस्त्विति। एतावतापि 'अलौकिकं परलोकसाधनमदृष्टमि'त्यत्राश्रयासिद्धिरेव, न वा कर्तृतया भगवतः सिद्धिरिति भावः। 'अन्येषां' नियतान्वयव्यतिरेकशालिनां कपालादीनां 'तत्काले' कार्योदयावहितप्राक्कालेऽसत्त्वात्'। तेषाञ्चान्यथासिद्धिग्राहकप्रमाणाभावात् कारणत्वनैयायिकसम्मतमिति भावः। 'अन्यथा' तदानीं तादृशानामसत्त्वे 'तस्यैव' प्रागभावस्यैव सामग्र्यव्यङ्ग्यत्वान्नेति भावः। 'न तदेकावधित्वं' न प्रागभावैकावधित्वम्. [8b]

---

1 मुद्रितः पाठः न निरवधित्वे। 2 मद्यनिश्र-मुद्रितपुस्तकयोः पाठः।

अविशेषात्। इतरनिरपेक्षस्य प्रागभावस्यावधित्वे प्रागपि तदवधेः कार्यसत्त्वप्रसङ्गात्। सन्तु ये केचिदवधयो, न तु तेऽपेक्ष्यन्त इति स्वभावार्थ इति चेन्—नाऽपेक्ष्यन्त इति कोऽर्थः? किं न नियताः? आहोस्विन्नियता अप्यनुपकारकाः[1]? प्रथमे धूमो दहनवद्गर्दभमप्यवधीकुर्यात्, नियामकाऽभावात्। द्वितीये तु किमुपकारान्तरेण, नियमस्यैवाऽपेक्षार्थत्वात्, तस्यैव च कारणात्मत्वात्, इत्यत आह—इतरेति। यदि प्रागभावमात्रमवधिः स्यात्, तदा तदधीनमात्रोत्पत्तिकस्य कार्यस्यानुभूयमानं कादाचित्कत्वं भज्येतेत्यर्थः। ननु कार्येण योऽवधिरपेक्षणीयः स्वोत्पत्तौ तत् कारणं भवेत्, न त्ववधिमात्रमेव कारणमित्याह—सन्त्विति। किन्नियता इति। अनि[य]तावधिकमेव कार्यमित्यर्थः। आहोस्विदिति। दण्डादयोऽवधयोऽपि कार्ये घटादौ नोपकारमाद्धतीति, न च कारणमित्यर्थः। धूम इति। धूमस्यानियतावधित्वे धूमार्थी 'दहनवद्' गर्दभेऽपि प्रवर्तेत, यद्वा दहनासमवधानेऽपि कदाचिद् गर्दभादपि धूमो दृश्येतेत्यर्थः। यद्वा धूमत्वावच्छिन्नं प्रति दहनत्वावच्छेदेन गृहीता कारणता भज्येतेत्यर्थः। अत्र सर्वत्र हेतूपवर्णनम्। नियामकाऽभावादिति। यदि कारणानियमः स्यात्, तदेदमनिष्टं स्याद् इत्यत्र तात्पर्यम्। ननु तर्कविधानादेष्टव्या, किमुपकारान्तरेणापि? अनाहितोपकारोऽपि यन्नियतपूर्ववर्तिजातीयः स एव तत्कारणमित्यर्थः। अन्यथोपकारेऽप्युपकारान्तराधानेऽनवस्था स्यादिति भावः। तस्यैवेति। नियतपूर्ववर्तिजातीयस्यैव कारणपदवाच्यत्वादित्यर्थः। ननु

'अविशेषात्' कारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकग्रहस्य प्रागभाव इव कपालादावपि सत्त्वात्। ननु कार्योत्पत्तिद्वितीयक्षणे सत्येव कारणत्वाभिमतेष्वन्येषु प्रागभावव्यतिरेकात् कार्योत्पत्तिव्यतिरेको दृष्टः, न त्वन्यव्यतिरेकादित्यत्राह—इतरेति। 'प्रागपि' कपालादिसमवधानात् 'तदवधेः' प्रागभावरूपैकावधेः कार्यस्य सत्त्वमुत्पत्तिरूपं, तथा च यथा द्वितीयक्षणे प्रागभावव्यतिरेकात् कार्यानुत्पत्तिः, तथा सत्यपि प्रागभावे कपालादिसमवधानात् पूर्वं कार्यानुत्पत्त्या तस्यापि हेतुत्वमिति भावः। 'स एव प्राच्यो हेतुरि'त्यत्र शङ्कते—सन्त्विति। 'ये केचित्' प्रागभावस्तदितरे वा, तेन कार्येण तु 'ते नापेक्ष्यन्ते' तथा च तदवधित्वेन तद्धेतुव्यपदेशत्वे साध्ये तत्कार्यापेक्षणीयत्वमुपाधिरिति 'स्वभावार्थः' स्वभाववादिनां तात्पर्यम्। 'न नियता' न नियतपूर्ववर्तिनः। 'नियता अपि' नियतपूर्ववर्तिनोऽपि। ''नोपकारकाः' न तत्तद्वृत्तिधर्मोत्पादकाः। प्रथम इति। तथा च दहनाद्धूम इतिवत् गर्दभादित्यपि प्रत्ययः स्यादिति भावः। तावता च नियतपूर्ववर्तित्वं नियतमवधित्वमकामेनापि वाच्यमिति सिद्धम्। केचित्तु धूमार्थी दहन इव रासभेऽपि प्रवर्तेतेत्यर्थः। यद्वा, दहनासमवधानेऽपि क्वचिद्रासभादपि धूम उत्पद्येत इत्यर्थ इत्याहुः। 'किमुपकारान्तरेण' कार्यनिष्ठधर्मान्तरजननेन, अन्यथा तादृशधर्मापेक्षणीयत्वनिर्वाहाय तत्रापि तदधीनधर्मान्तरकल्पनेऽनवस्था स्यादिति 'नियमस्यैव' नियतपूर्ववर्तित्वस्यैवा'ऽपेक्षार्थत्वात्' अपेक्षाव्यवहारविषयत्वात्। 'कारणार्थ[त्म]त्वात्' कारणव्यपदेश्यत्वव्यापकत्वात्। तथा चावधित्वेन हेतुव्यपदेश्यत्वे

1 गुणानन्द reads नोपकारकाः for अनुपकारकाः।

दृष्टस्य च स्वभावादन्येष्टत्वात्। नित्यस्वभावनियमवदेतत्। न चाकाशस्य नित्यमाकस्मिकमिति सर्वस्य किं न स्यादिति

नादितोपकारत्वाविशेषात् कथं क्वचिदेव नियतपूर्वभावनियमः स्वभावत्वं विनेत्यत आह—दृष्टस्यस्य चेति। नित्येति। यथाकाशादीनां शब्दाश्रयत्वं स्वभावो न नु[नु?] सर्वस्य, तथा घटादीनामेव कादाचित्कत्वं स्वभावात्र त्वाकाशादीनामपीति न कादाचित्कत्वानुरोधेन सहेतुकत्वाभ्युपगमः। तदुक्तं दिङ्नागेन—

नित्यत्वात् सर्वगत्वैके नित्यागत्वाश्च केचन।
विचित्राः केचिदित्यत्र तत्स्वभावो नियामकः॥
यद्धि यत्रो ज्झितं शीघ्रं समस्वर्गोत्यया ऽनिलः।
केनेदं रचितं तस्मात् स्वभावात्तत्र वर्त्तते॥ इत्यर्थः।

न च 'नियतदेशवृत्ती'त्यादिना पौनरुक्त्यं, यत्र यन्नियतं तत्र[त्र?] कारणनियम्यमित्युक्तं, सम्प्रति तु यस्य यः[यः?] स्वभावः स केनापि [न?] नियम्य इत्यपौनरुक्त्यम।

केचित्तु, ननु 'नियतदेशवृत्ती'ति यत्नया पूर्वमुक्तं नवोद्भूतमहितुकत्वेऽपि' यथा नियतदेशत्वं तथा नियतकालत्वमपि स्यात्, को विरोध इत्याह—नित्येति। न चेति। 'नित्यं' आकाशत्वं परमपरामर्शेन शब्दत्वमेव, सत्त्व द्रव्यमित्यन्ये वा। 'न चाकाशस्य नित्यमि'ति दूषयति—सर्वस्येति। यदमात्रनियतो धर्मः स्वभावः, स यद्यन्यस्यापि स्यात्, तदा स्वभावत्वव्याघात

माहे कार्योपजनीयत्वं सावनव्यापकत्वया नोपपद्यतेति चिन्त्यम्। ननु तदुत्पत्तिकालानवच्छेदेति घटावधिकं कपालादावेव न तेनादावित्यत्रेव किञ्चिदापत्तिकमित्याह—दृष्टस्येति। अयमित्यनेनैव 'स्वभाव' इति 'सादृश्य' इत्यत्र उपकारानुपजनने अनवस्थानेन उपकारे उपकारजननेऽपि[9a]नवधिकं तंप्रतीति उच्चारय यथा'दृष्टत्वात्' त्यादि द्रष्टव्यम्। तथा च सर्वत्र नास्त्यमिति भावः। अभ्युपगतस्वभावत्वादं प्रत्याह—नित्येति। नित्यत्वाद्यात्मादेर्यः स्वभावः शब्दाश्रयत्वलक्षणनियमवदेतत् कादाचित्कत्वं स्यात्। तथा स्वभावादेतदवधिकं तंप्रत्येव नास्त्यमिति स्वीकृते तथा कादाचित्कत्वस्वभावोऽपि आकाशादावेव नास्त्यमिति वाच्यमिति भावः। दृष्टार्थो घटावधिकं स्यूलत्वलक्षणस्वभावमेव यत्नं सहते अत एव उक्तं नित्येति। 'सर्वं' शब्दावधिकम् 'आकस्मिकं' इत्यवधिकं, पूर्वं परिमाणादिस्वभावाद्य सद्भा, इदानीमभ्युपगतस्वभावत्वादनवधिकमाश्रित्येति न पौनरुक्त्यम्। परे तु दृष्टमिति शब्दाकाशपरिमाणादिकमाश्रित्यैव, पूर्वं यत्परिमाणादितु कादाचित्कत्वं तथा विनैव कारणं नित्यं तथा घटादीनां कादाचित्-

यत्नानुचिनमिति चेन्न । सर्वस्य भवनः स्वभावत्वानुपपत्तेः । न ह्येकमनेकस्वभावं नाम, व्याघातात् । नन्वेवमित्यादि सर्वदा भवनः कादाचित्कत्वस्वभावव्याघात इति तुल्यः परिहारः । न तुल्यः । निरवधित्वेऽनियतावधित्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात् ।

इत्यर्थः । किञ्चैवं सत्येकमनेकस्वभावं स्यात्तदाह न त्वे[ल्वे?]कमिति । कादाचित्कत्वस्वभावस्य घटादेः सदातनत्वापादनेऽपि स्वभावव्याघातस्तवापीति शङ्कते—नत्वि[न्वि?]ति । परिहरति—न तुल्य इति । देशनियमेऽवश्यपेक्षा नास्ति, कालनियमेऽवश्यमवश्यपेक्षा । स एवावधिः कारणं पर्यवस्येदिति भावः । एतदेव व्याघातमु[ल्लिख्य?] स्फुटयति—निरवधित्व इति ।

कल्पनयेति कादाचित्कत्वेन सहेतुकत्वे साध्येऽप्रयोजकत्वमुक्तमिदानीं कादाचित्कत्वं न कारणनियतं स्वभावनियतत्वात् व्योमपरिमाणवदिति सत्प्रतिपक्षोद्भावनम् । यद्वा, यच्च नियतं तत् कारणनियम्यमित्युक्तमिदानीं यो यस्य स्वभावः स न कारणनियम्य इत्युच्यत इति न पौनरुक्त्यमित्याहुः । **सर्वस्ये**ति । 'स्वभाव' इत्यत्र भावपदं धर्मार्थकं, धर्मत्वेन सामान्यतो धर्मिप्राप्तौ स्वस्याभिधानं निषेधफलकमिति यस्यैव यो धर्मः स तस्य स्वभावः, स चेद्धर्मोऽन्यस्यापि स्यात्, तदा तस्य स्वभावत्वमेव व्याहन्येत, हेतून् विनापि तेषां देशनियमादित्यर्थः । अत्रोपष्टम्भकमाह—**न ह्री**ति । एकमाकाशादि । **अनेके**ति । न एकं न एकमात्रं स्वाश्रयतया सम्बन्धि यस्य तदनेकमनेकवृत्तीति यावत्, तत्स्वभावकमित्यर्थः । तस्यान्यवृत्तित्वे त्वनेकवृत्तिधर्मस्यैकस्वभावत्वव्याघातादेकस्यानेकवृत्तिधर्मस्वभावकत्वविरोध उपष्टम्भको भवत्येवेति ध्येयम् । नन्वेवं कादाचित्कत्वं प्रागभावप्रतियोगिनां स्वभावो गगनादौ स्वभावत्वव्याघातादेव न वर्तते, तादृशनियमार्थमपि न कारणापेक्षेति तु[9b]ल्यमित्याह—**नन्वेवमि**ति । 'सर्वदा' भवतः सार्वदिके सतः तद्वृत्तेरिति यावत्, कादाचित्कस्य 'कादाचित्क'त्वस्वभावव्याघात' इति विनैव कारणं देशनियमो भविष्यति, किं कारणेनेत्यर्थः । दैशिकसम्बन्धेन यो यस्य स्वभावस्तस्य कैत्वनियम्यत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन कस्यचिदेव कालस्य घटस्वभावो नान्यस्येत्यत्र कारणमेव नियामकं वाच्यमित्यभिप्रायेणाह—**तुल्यः** [इति?] । न च प्रागभावस्य तेन सम्बन्धेन तत्स्वभावत्वेन कारणनियम्यत्वमिति वाच्यं, तत्रापि प्रतियोगिकारणनियम्यत्वोपगमात् । कारणसामान्यनिषेधे तु किं कस्य नियामकमिति भावात् । नन्ववधिरेव तन्नियामकोऽस्तु, कारणस्य न तावतापि

1 B-ल-omitted. A -ख-omitted.

नियतावधित्वे[1] हेतुवादाभ्युपगमात्। स्यादेतत्। उत्तरस्य पूर्वः पूर्वस्योत्तरो मध्यमस्य उभयमवधिरस्तु। दर्शनस्य दुरपह्नवत्वात्। त्वयाऽप्येतदभ्युपगन्तव्यम्,

---

ननु निरवधित्वमनियतावधित्वं वा न ब्रूमो येन कादाचित्कत्वं व्याहन्येत, किन्तु नियतावधित्वमेवाचक्ष्महे, न तु कारणत्वं तत्राह—**नियतावधित्व** इति। ननु नियतावधिकत्वेन सहेतुकत्वं वा साध्यते सोपादानकत्वं वा। आद्ये प्रागभावे व्यभिचारः। अन्त्ये तु ध्वंसेऽपि व्यभिचारः। किञ्च सामग्र्याः कादाचित्कत्वेऽपि न सहेतुकत्वमनवस्थानादिति यथा कादाचित्कापि सामग्री न सहेतुका तथा घटादिरपि न सहेतुकः स्यात्। किञ्च दृष्टान्वयव्यतिरेकाणामपि तृणारणिमणीनां व्यभिचारान्न कारणत्वम्, एवं धूमादीनामपि कारणनियमो न भवेत्, इत्याद्येकवारेणाशङ्क्ते—**स्यादेतदिति**। केचित्तु ननु सावधित्वमङ्गीक्रियत एव, किन्तु सावधिर्न कारणम्। तत्रापि सावधित्वेन सहेतुकत्वेऽनवस्थानात्, किन्तूदासीन एव कश्चिदिति हृदि निधायाह 'स्यादेतदिति' त्याहुः। उत्तरस्य ध्वंसस्य पूर्वः प्रतियोगी। पूर्वस्य प्रागभावस्य उत्तरः प्रतियोग्येव[व?], मध्यमस्य द्वयोमध्यावधेर्घटादेरुभयं प्रागभावो ध्वंसश्चावधिरस्तु। स्वीकारे बीजमाह—**दर्शनस्ये**ति। अनेनैव बीजेन सिद्धान्तिनमपि स्वीकारयति—**त्वयापी**ति। स्वीकृतं मया, किं तत इत्यत आह—

सिद्धिरित्यत आह—**नियतावधित्वे त्वि**'ति। **हेतुवादे**ति। वादः शब्दो वाचकतया यस्यास्ति तस्योपगमात्, य एव तद्विषयकोऽवधिः स एव हेतुपदवाच्य इत्यर्थः।

ननु घटादेः कादाचित्कत्वस्वभावनियामिका सामग्र्येव वाच्या, सापि कादाचित्की न वा? आद्ये तस्या अपि तथात्वे सामग्र्येव नियामिका वाच्येत्यनवस्थेति कादाचित्कसामग्रीं विनैव सामग्रीं कादाचित्की वाच्या, तथा च क्षित्यादिरपि तथैव स्यादिति नेदृढतया न भगवत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणाह—**स्यादेतदिति**। नन्ववधित्वस्य उत्तरावधिमत्त्वव्याप्यत्वादुत्तरावधिमत्याः सामग्र्याः पूर्वावधिरावश्यक इति प्रामाणिकत्वादियमनवस्था न दोषायेति दोषबुद्धिर्यतो न इत्याह—**उत्तरस्ये**त्यादि। उत्तरस्य ध्वंसस्य पूर्वः प्रतियोगी, पूर्वस्य प्रागभावस्योत्तरः स्वयं इत्युभयावधिमत्त्वव्यभिचारे दर्शनः, न तु विरुद्धत्वमित्याह—**मध्यमस्ये**ति। उत्पत्त्यनन्तरविनाशस्येत्यर्थः। अन्यथोत्पत्त्यनन्तरविनाशयोगादेवान्तरेति शङ्का निरस्येति—**दर्शनस्ये**ति। तद्रूपेणावधित्वस्यैवविषयत्वादित्यर्थः। ध्वंसप्रागभावयो-

---

1 इदमन्यत्र पाठः।

न हि भाववद्भावेऽप्युभयाऽन्वयित्वमस्ति। तद्वद्भावेष्वप्यनुपलभ्यमानैकैककोटिषु स्यात्। न स्यात्, अनादित्वात्।

प्रवाहोनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान्।

न त्वा[स्या?]दिति। न हीति। अनुपलभ्यमानै[कै?]ककोटिषु तरुमहीरुहादिषु, तथा च कार्यत्वान्न सकर्तृकत्वसिद्धिरिति नेश्वरसिद्धिरिति भावः। तत्र कादाचित्कत्वं सहेतुकत्वे साध्ये सामग्र्यां व्यभिचारीति यदुक्तं तत्राह—**अनादित्वादिति**। सामग्र्यपि सामग्र्यधीना, एवं साऽपीत्यनादित्वमेवात्र परीहारः। दृष्टान्वयव्यतिरेकाणामपि तृणादीनां व्यभिचारपरिहारो मण्वचिन्तन[?] एवानादित्वादिति ॥५॥

हेतुं विवरितुं कारिकयोपगृह्णाति—**प्रवाह** इति। कार्यकारणप्रवाहोऽनादिरेव। अनादित्वं च ध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वम्, तथापि व्यक्त्योरेव कार्यकारणभावोऽस्तु न जातिगर्भो येन कार्यत्वावच्छेदेनैव सकर्तृकत्वं सिध्येत[त्?]। अथ नियतजातीयकार्यान्यथानुपपत्त्या सामान्यगर्भ एव कार्यकारणभावोऽनुगस्तु तृणादावेकशक्तिमत्त्वेन समाधेय इत्यत आह—**न विजातीति**। विजातिषु विरुद्धजातिषु तृणारणिमणिषु वह्न्यनुकूलशक्तिमत्तया कारणत्वमित्यपि नास्ति इत्यर्थः। नत्वे[न्वे?]वं

व्यभिचारमुद्धरति—**न हीति**। प्रतियोग्युन्मज्जनापत्तेरिति भावः। 'तद्वत्' सामग्रीवत्, 'भावेषु' अदृष्टप्राक्कोटिकक्षितिसमुद्रपरलोकादिषु विनैव कारणं कादाचित्कत्वं 'स्यात्'। सामग्र्याः पूर्वावधिशून्यत्वे बाधकमाह—**अनादित्वादिति**। सामग्र्यधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्ति[10a]क्षणस्य तत्कार्यवत्त्वनियमेन तत्कार्यस्यानादित्वप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा चायं घटो यदि पूर्वावधिमदवधिको न स्यादनादिः स्यादिति प्रतिकूलतर्कशरीरम् ॥५॥

नन्वनवस्थामिया तर्कोऽयं शिथिलमूलः स्यादित्यत्राह—

प्रवाहोऽनादिमानिति। [1]प्रवाहः 'सामग्रीपरम्परा' 'न [2]आदिमान्', अपि त्वनादिः अनादित्वादेव च नानवस्था, न प्रमाणप्रवृत्तिविरोधिनीति भावः। यद्वा'ऽ[3]नादिमान्' आदिमद्भिन्नः, यथाश्रुते मतुपोऽनुपपत्तिर्ध्येया। अनादित्वञ्च स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वं, स्वं येन रूपेणानादित्वम्। ननु सावधित्वे च 'हेतुवादाभ्युपगमादि'त्ययुक्तम्। न हि वह्नेस्तृणाद्यवधिकत्वमस्ति, न च तृणादिहेतुकत्वं व्यभिचारेण नियमगर्भकारणकत्वात् सम्भवति, तस्मात् यद्यक्त्यवधिर्यत् स एव तद्धेतुरित्येवं वाच्यम्। इत्थञ्च कार्यसामान्यस्य

---

1 A omitted. 2 गुणानन्दसम्मतः पाठः। 3 शङ्करमिश्रसम्मतः पाठः।

तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ॥६॥

प्रागभावो ह्युत्पत्तिकालावधिरनादिः, एवं भावोऽपि घटादिः स्यात्। अनुपलभ्यमानाक्षोदिक्षयघटादिविषयं तदुभयनिष्ठमिति चेन्न।

तृणारणिमणीनां कारणत्वं परस्परव्यभिचारेण कथं ग्राह्यमित्यत्र आह—**तत्त्व** इति। अन्वयव्यतिरेकयोर्यदि 'तत्त्वे' नियतत्वे ग्राह्ये पुनरेण 'यत्नवता भाव्यम्'। तथा च बहुव्यक्तिजातिकल्पनया तृणादावन्वयव्यतिरेकनियमो ग्राह्य इति भावः।

सावधिकत्वस्य सहेतुकत्वे व्यभिचारं निरस्यति—**प्रागभावो ह्यि**ति। तत्रोत्पत्तिकावधित्वम्। तच्च न सहेतुकत्वे हेतुर्येन व्यभिचारः स्यात्। न हि या[नि?] सावधित्वं प्रागभावे, तदेव घटादावपीति। वैषम्यमसहमान आह—**अनुपलभ्यमाने**ति।

कर्तृजन्यतया न भगवत्सिद्धिः, न वा यागादेः स्वर्गजनकत्वानिर्वाहकापूर्वे मानमिति येन परलोकसाधनाहष्टकल्पकानुपपत्तिः। तत्र तृणादीनां व्यभिचारेऽप्येकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वमिति कर्तृसाधारण्येकशक्तिमत्त्वेन कार्यसाधारण्यं प्रति कारणत्वेन भगवत्सिद्धिरित्यादृष्टिनां **मीमांसक**स्य समाधानं निरस्यति—**नेति**। 'विज्ञातिषु' विज्ञातीयेषु तृणादिषु कार्यकारणभावो 'नैकशक्तिमान्'। यद्वा 'विज्ञातिं'तृणादि'नैकशक्तिमानित्यर्थः। इदं कारणत्वमेकशक्त्यवच्छिन्नं नेत्यर्थः। तृणादिकं यद्यनुकूलादीन्द्रियवत्, वक्ष्यमाणयुक्तेरिति **मीमांसक**समाधानं निरस्य स्वमतमाह—**तत्त्व** इति। अन्वयव्यतिरेकयोर्यदि तृणसामान्यो-'तत्त्वे' तृणत्वसामानाधिकरण्यनियमग्रहे तन्निष्ठविलक्षणजातीनां ग्रहे 'यत्नवता भाव्यं' तद्व्यक्तिग्रहाय यतितव्यम्। जाते च तदधीनवह्निनिष्ठविलक्षणजातीनां ग्रहे तयोर्व्याप्तिग्रहः सुकर इति भावः।

'अनादित्वादि'ति हेतुं प्रसङ्गतया विवृणोति—**प्रागभावो ह्यि**ति। अनादित्वे सति विनाश्यत्वमागमे, तत्प्रसिद्धयर्थमुक्तं 'प्रागभावो ह्युत्पत्तिकालावधिरनादि'रिति। अनुपलभ्यमानेति। 'प्राक्कालिकं'त्वं प्रागवधिकत्वम्।

---

1 दृषदन्त omits-आद्य-.

तावन्मात्रावधिस्वभावत्वे तदहर्वत्पूर्वेद्युरपि तमवधीकृत्य तदुत्तरस्य सत्त्वप्रसङ्गात्, [1]अपेक्षणीयान्तराभावात्। एवं पूर्वपूर्वमपि। भावे तदेव सदातनत्वम्। तदहरेवानेन भवितव्यमित्यस्य स्वभाव इति चेन्न। तस्याप्यहः पूर्वन्यायेन पूर्वमपि सत्त्वप्रसङ्गात्। तस्मात्तस्यापि तत्पूर्वकत्वमेवं तत्पूर्वस्यापीत्यनादित्वमेव ज्यायः, न त्वपूर्वानुत्पादे कस्यचिदपूर्वस्य सम्भव इति। तथापि व्यक्त्यपेक्षया नियमोऽस्तु, न जात्यपेक्षयेति

घटादिर्यदि पूर्वावधिशून्यः स्यात्, तदा तन्मात्राधीनं तत्कार्यमपि पूर्वावधिशून्यं सत् सदातनं स्यादिति कादाचित्कत्वभङ्गप्रसङ्ग एवेत्याह—**तावन्मात्रेति**। **तदहर्वदिति**। समासान्तविधेरनित्यत्वेन समाधेयम्। **अनेनेति**। अनुपलभ्यमानप्राक्कोटिकस्य घटादेर्यत् कार्यं तेन च तस्मिन्नेव दिने भवितव्यमिति तत्स्वभावाभ्युपगमे कथं सदातनत्वमित्यर्थः। अहस्तावत् कालः कालोपाधिर्वा, उभयथापि तत्कार्यस्योक्तन्यायेन सदातनत्वमित्याह—**तस्यापीति**। कार्यकारणभावप्रवाहस्यानादित्वाभ्युपगममन्तरेण न निस्तार इत्युपसंहरति—**तस्मादिति**। कार्यकारणभावप्रवाहानादितामेव द्रढयति—**न त्विति**। घट आगन्तुकहेत्वधीन एवं सोऽपीत्यनादित्वमेवेत्यर्थः। **तथापीति**। या दण्डव्यक्तिर्घटपूर्वसती दृश्यते सैव तद्घटव्यक्तिं प्रति कारणं, न तु घटजातीयं प्रति दण्डजातीयमित्यर्थः। एवं सति

'तावन्मात्रावधिकस्वभावत्वे' सामग्रीमात्रावधिस्वभावत्वेऽनुपलभ्यमानप्राक्कोटिकमात्रावधिकस्वभावत्व इति [10b] यावत्। तदा 'तदहर्वत्' तत्काल इव 'पूर्वेद्यु'स्तत्पूर्वमपि 'सत्त्वप्रसङ्गात्'। 'तदहरिति' समासान्तविधेरनित्यत्वात् नात्प्रत्ययः। अत्र हेतुमाह—**अपेक्षणीये**ति। सामग्र्यव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यवत्त्वव्याप्यत्वादित्यर्थः। क्षणस्य सूक्ष्मत्वात् पूर्वक्षणे तदापादने कदाचिदिष्टापत्तेराह—**एवमि**ति। इत्थमनादेस्तस्य कदाचिदनुपलभ्यमानध्वंसस्य 'तदेव' अनादित्वमेव, 'सदातनत्वं' सदातनत्वे पर्यवसन्नम्, एतच्च न केनाप्यनुमन्यत इति' अपेक्षणीया'सम्भवाभावादि'त्यत्र शङ्कते—**तदहरि**ति। तं क्षणं प्राप्यैव तेन भवितव्यमित्यर्थः। स एव क्षणः कथमस्यापेक्षणीयो नान्य इत्यत्र नियामकाकांक्षायामाह—**इत्यस्य स्वभाव** इति। 'तस्याप्यहः' तस्यापि क्षणस्य 'पूर्वन्यायेनानुपलभ्यमानप्राक्कोटिक'मात्रावधिकत्वेन 'पूर्वं' स्वोत्पत्तेः प्राक्, तस्मात् सामग्रीप्रवाहस्यानादित्वमनायत्त्यैवाभ्युपेयमित्युपसंहरति—**तस्मादि**ति। 'तस्यापि' क्षणस्य तत्पूर्वापेक्षत्वम्, 'एवं' तत्पूर्वक्षणस्यापीति 'अनादित्वमेव' कारणप्रवाहस्येति। **अपूर्वे**ति। कार्यान्यवहितप्राक्क्षणातिरिक्तप्राक्क्षणवृत्तीत्यर्थः। 'अपूर्वस्य' 'सम्भव' उत्पत्तिः। उक्ताभिसन्धिना शङ्कते—**तथापी**ति। 'नियमोऽस्त्वि'त्यस्य कारणताघटक इति शेषः। 'न जात्यपेक्षया' नानेकवृत्तिधर्मनिरूपितो नियमस्तथेत्यर्थः। कार्यत्वं नानेकवृत्ति-

---

1 गुणानन्दसम्मतः पाठः। 2 B लक्षणं।

चेन्न। नियतजातीयस्वभावताव्याघातात्। यदि हि यतः कुतश्चिद्धवन्नेव तज्जातीय-स्वभावः स्यात्, सर्वस्य सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यात्। एवं तज्जातीयेन यतः कुतश्चिद्धवितव्यमित्यस्य स्वभावः, तदाऽपि सर्वस्मात् सर्वजातीयमेकजातीयं वा

नियतजातीयं कार्यं न स्यादित्याह—**नियते**ति। ननु कार्यस्यायं स्वभावो यद् 'यतः कुतश्चिद्'पि 'भवन्नि'यतजातीयं भवेत् तत्राह—**यदि ही**ति। कार्यपक्षकं तर्कद्वयमाह—**सर्वस्ये**ति। अयं घटो यदि घटजनकयावज्जन्यः स्यात्, घटजातीयः स्यात्। एवं धूमादिजातीयत्वमपि घटस्यापाय[द्य?]मित्येव सर्वजातीयत्व.पादनार्थः। घटभिन्नं कार्यं यदि घटजनकयावज्जन्यं स्यात्, घटजातीयः स्यादित्येकजातीयत्व[म्?]-पादनम्। कारणपक्षकं तदाह—**एवमि**ति। यदि घटसामग्री घटसामग्र्यभिन्ना स्यात् पटजननी स्यात्। एवं धूमजननत्वादिकमापाद्यम्। घटान्यकार्यसामग्री यदि पटसामग्र्यभिन्ना स्यात् पटजनिका स्यादित्येकजातीयत्वापादनम्। ननु कार्यसाजात्यं यदि कारणसाजात्यनिबन्धनं तदा तृणादिवैजात्येऽपि वह्निसाजात्यं न भवेदित्याह—**कथमि**ति। **मीमांसकः** प्रत्यवतिष्ठते—**एकशक्तिमत्त्वादि**ति। वह्यनुकूलैकशक्तिमज्जन्यतयैव वह्निजातीयत्वमित्यर्थः। एवं सति वह्नेस्तृणानुमान-भङ्गवद् धूमाद्वह्न्यनुमानभङ्गः। तृणव्यावृत्त्या वह्निव्यावृत्त्यनुमानभङ्गवत् वह्निव्यावृत्त्या धूमव्यावृत्त्यनुमानमपि भज्येत इत्याह—**यदि ही**त्यादि। उभयत्रापि हेतुमाह—

धर्मावच्छिन्नमिति तु विवक्षितम्। **नियते**ति। नियता कार्यत्वेन कार्यमात्रवृत्तिः कार्यभिन्ना वृत्तिरिति यावत्। एतादृशी या जातिस्तद्वत्त्व'व्याघातादि'त्यर्थः। तथा च वह्निजात्य-वच्छिन्नकार्यताको न स्यात्, अकार्यावृत्तिजातिमान्न स्यादिति तर्कशरीरम्। **पर**नये त्वसत्-ख्यात्यापादकप्रतियोगिप्रसिद्धिः। एवमग्रेऽपि। एतन्मूलीभूतव्याप्तावप्रयोजकत्वाशङ्कायामाह—**यदि ही**ति। 'यदि' घटत्वं कार्यमात्रवृत्तित्वे सति पटसामग्र्यघटकवृत्तिधर्मावच्छिन्न-कारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं न स्यात् तदा पटवृत्तिः स्यात् पटत्ववत्। एवं पटत्वं पक्षीकृत्यापादकेष्टसामग्र्युपादाने घटवृत्तित्वापादनमिति 'सर्वस्य सर्वजातीयत्वम्'। तासाञ्च जातीनामधिकरणभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेराह—**एकजातीयत्वं वे**ति। घटत्वं यदि कार्यमात्रवृत्तिजातित्वे सति पटसामग्र्यघट'नि[11a]ष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं न स्यात्, पटमात्रवृत्ति स्यात्। पटत्वाव्याप्यत्वस्यापादकविशेषणत्वे पटत्वं स्यादिति। एवं पटत्वं पक्षीकृत्य घटत्वात्मकत्वमापाद्यम्। **एवमि**ति। घटसामग्री यदि घटत्वावच्छिन्नकार्यता-निरूपितकारणतावटिका न स्यात्, घटभिन्नजनिका स्यात्। तादृशसामग्रीत्वासम्भववद् घटत्वावच्छिन्नकारणता च तन्मतेऽसत्ख्यात्युपनीता, अस्मन्नये च मुख्यप्रसिद्धिरेव। एवं

---

1 B-घटक-।

स्यात्। कथं तर्हि तृणारणिमणिभ्यो भवन्नाशुशुक्षणिरेकजातीयः? एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न। यदि हि विजातीयेष्वप्येकजातीयकार्यकारणशक्तिः समवेयान्न कार्यात्कारणविशेषः क्वाप्यनुमीयेत। कारणव्यावृत्त्या च न तज्जातीयस्यैव कार्यस्य व्यावृत्तिरवसीयेत। तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसंभवात्।

तदभावेऽपीत्यादि। द्रष्टव्यभिचारस्थले तृणादावेव तत्कल्पनं, न तु सर्वत्र, येनोक्तदोषः पटसामग्रीमपि पक्षीकृत्य 'घटत्वे'त्यत्रापादके 'पटत्वो'पादाने पटभिन्नजनकत्वापादनम्। तथा घटसामग्री यदि पटावृत्त्यनेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताघटिता न स्यात्, घटभिन्नजनिका स्यात्। इत्थं पटसामग्रीमपि पक्षीकृत्यापादके 'घटे'त्यत्र 'पटे'त्युपादाने घटजनकत्वापादनमनेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणता च तन्नये 'सांवृत्तिकप्रसिद्धिः। **प्रकाश**कृतस्तु अयं घटो यदि पटजनकयावज्जन्यः स्यात्, पटजातीयः स्यात्, एवं यदि धूमजनकयावज्जन्यः स्यात्, तदा धूमजातीयः स्यात्। एवमन्योन्यजातीयत्वमप्यापाद्यमिति 'सर्वजातीयत्वा'पादनार्थः। घटभिन्नं कार्यं यदि यावद्घटजनकजन्यं स्यात्, घटजातीयं स्यादि'त्येकजातीयत्वा'पादनार्थः। कारणपक्षकं तर्कद्वयमाह—**एवमि**ति। घटसामग्री यदि पटप्रयोजकयावद्रूपवती स्यात्, पटजातीयजननी स्यात्, एवं धूमादिजातीयजनकत्वमप्यापाद्यम्। घटान्यकार्यसामग्री यदि घटप्रयोजकयावद्धर्मवती स्यात्, घटजातीयजननी स्यादिति क्रमेणापादनमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। आपादकस्य परानभ्युपगतत्वेन विपर्यये सिद्धसाधनात्। एतावता प्रबन्धेन कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वं व्यवस्थाप्य 'व्यक्त्योरेवे'ति दूषितम्। तत्र शङ्कते—**कथमि**ति। 'तर्हि' कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमे 'आशुशुक्षणि'र्वह्नि'रेकजातीयः' वह्नित्वलक्षणकार्यमात्रवृत्तिजातिमान्। तृणत्वाद्यवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वं तस्य निरसितुमाह—**तृणादिभ्यो भवन्नि**ति। परस्परनिरपेक्षेभ्य इति च पूरणीयं, तेन व्यभिचारितया तदनवच्छेदकत्वलाभः। ननु यद्येकजातीयकारणनियमात् कार्यतानियमस्तर्हि भिन्नजातीयेभ्यस्तृणादिभ्यः कथमेकजातीयका(11b)र्यमित्याह—**कथमि**ती**त्यपरे। मीमां**-**सक**मुत्तरयति—**एके**ति। तृणारणिमणीनां कारणत्वमिति शेषः। तथा च तादृशावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकमेवव ह्नित्वमिति नोक्तदोष इति भावः। 'विजातीयेषू'भयवादिसिद्धानतिप्रसक्तधर्मशून्येषु परस्परमैन्द्रियकेषु 'एके'त्यनुगतधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकमतीन्द्रियो धर्मः 'समवेयात्', येन सम्बन्धेन कारणतावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धेन वर्तेत, अतएव मणित्वादेः कालिकसम्बन्धेन तृणादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। 'कार्य'विशेषाद्धूमादिलक्षणात् 'कारणविशेषो' वह्न्यादिः 'क्वापि' 'नानुमीयेत' वह्निस्तृणमिवेति निदर्शनम्। 'कारणव्यावृत्त्या' वह्न्यादिव्यावृत्त्या, 'तज्जातीयस्यैव' तादृशेन कारणमनुमीयते, तादृशस्य 'कार्यस्य' धूमादे'र्व्यावृत्ति'श्च 'नावसीयेत'। उभयत्र हेतुमाह— **तदभावेऽपी**ति। वह्न्यादि 'नातीयशक्तिमतो' धूमाद्यनुकूलशक्तिमतो'ऽन्यस्माद्व'ह्निभिन्नात् 'तदुत्पत्तिसम्भवात्'

---

1 B तन्नये omitted before सांवृत्तिक-।

यावद्दर्शनं व्यवस्था भविष्यतीति चेन्न। निमित्तस्याऽदर्शनात्, दृष्टस्य चानिमित्तत्वात्। एतेन सूक्ष्मजातीयादिति निरस्तम्। अवह्नेरपि तत्सौक्ष्म्याद्धूमोत्पत्त्यापत्तेः। कार्यजातिभेदाभेदयोः समवायिभेदाभेदावेव तन्त्रं, न निमित्तासमवायिनीति चेन्न। तयोरकारणत्व-

---

स्यादित्याशङ्क्ते—**यावदिति**। तृणादावप्येकशक्तिमत्त्वं न दृश्यते, शक्तेरतीन्द्रियत्वात्। अनुमानं त्वन्योन्याश्रयपरमाह। तत्तृणादेः कारणत्वग्रहे शक्तिकल्पनं, तत्कल्पने च व्यभिचाराग्रहात् कारणत्वग्रह इति निमित्तस्यादर्शनं, तृणत्वादिकं च दृष्टत्वावच्छेदकं व्यभिचारादित्याह—**निमित्तस्येति**। **एतेनेति**। सौक्ष्म्यञ्च योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेऽप्यतीन्द्रियत्वम्। वह्निकुर्वद्रूपत्वजात्या तृणादिकमेकजातीयं कृत्वा कारणत्वग्रह इत्यप्यन्योन्याश्रयादिग्रस्तमित्यर्थः। कार्यलिङ्गकानु[प?]लब्धिलिङ्गकानुमानद्वयभङ्ग्याद्यापीत्याह—**अवह्नेरपीति**। रासभादेरपि कुर्वकू[द्रू?]पतो वह्निसम्भावनायां क्वानुमानमित्यर्थः। ननु वह्नेरेकजात्यं समवायिकारणवह्न्येकजात्यधीनम्, न तु निमित्तकारणसाजात्याधीनमतः किं तत्साजात्यचिन्तयेत्याह—**कार्येति**। यदि तद्भेदः कार्यभेदः प्रयोजको न स्यात्, तदा तयोरसाधारणकारणत्वाभावप्रसङ्ग इत्याह—**तयोरिति**। यद्वा यदि सामान्यं कारणतावच्छेदकं न स्यात्तदा 'तयोः' कारणत्वमेव न स्यात्, ग्रहीतुमशक्यत्वादित्याह—**तयोरिति**। नन्वेकस्यां दण्डव्यक्तौ सत्यां घटोत्पत्तिदर्शनात् कथं न सा

धूमाद्युत्पत्तिसम्भवात्। ननु यदवच्छेदेन यत्रान्वयव्यतिरेकग्रहस्तदवच्छेदेनैव कारणता गृह्यते, न च वह्नयवह्निसाधारणातीन्द्रियरूपेण धूमत्वावच्छिन्नं प्रति तद्ग्रहः, किन्तु वह्नित्वेनैवेति न कार्यानुपलब्धिलिङ्गकानुमानबाध इत्याह—**यावद्दर्शनमिति**। 'यावद्दर्शनं' येन रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रह'व्यवस्था' तेन रूपेण कारणत्वव्यवस्थितिः। 'निमित्तस्य' तृणादिषु वह्निकारणतावच्छेदकत्वेन भवदभिमतस्य 'अदर्शनात्' अन्वयव्यतिरेकग्रहाविषयत्वात्, 'दृष्टस्य' वह्निविषयेऽन्वयव्यतिरेकग्रहविषयस्य 'अनिमित्तत्वात्' वह्नित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकत्वात्। **बौद्धमतमपवदति—एतेनेति**। सूक्ष्मादतीन्द्रियात् एकजातीयात् वह्निफलोपधायकमालवृत्तिवह्निकुर्वद्रूपत्वरूपजात्यवच्छिन्नात्। सूक्ष्मत्वं विशेष्ये बाधात् तादृशजातौ विशेषणेऽन्वयि तेन सूक्ष्मा या तादृशी जातिस्तदवच्छिन्नादिति फलति। 'आशुशुक्षणिरेकजातीय' इति प्राक्तनेनानुषङ्गान्निराकांक्षप्रतिपत्तिः। 'तत्सौक्ष्म्यात्' सूक्ष्मतादृशजातिमतः, तथा चोक्तानुमानद्वयमङ्ग इति भावः। ननु समवायिकारणताग्रह एव व्यभिचारग्रहो[हे?] विरोधी, न तु निमित्तासमवायिकारणत्वग्रहे; तथा च'तृणत्वादिनैव[12a] वह्निसामान्यं प्रति हेतुत्वं गृह्यतामित्यभिप्रायेण तत्र विनिगमकमाह—**कार्यजातीति**। तथा च यादृशकारणसाजात्यं कार्यसाजात्यप्रयोजकं यादृशकारणवैजात्यञ्च कार्यवैजात्यप्रयोजकं तत्रैव व्यभिचारग्रहस्तत्कारणताग्रहे विरोधी नान्यकारणताग्रह इत्यखण्डलार्थः। 'समवायिभेदाभेदौ' तत्साजात्यवैजात्ये 'न निमित्तासमवायिनी' न निमित्तासमवायिसाजात्यवैजात्ययोर्निमित्तासम-

प्रसङ्गात्। न हि मयि भावमात्रं सत्, किन्तु सत्तैव भावः। न च जातिनिमित्तं समवायिकारणमात्रं निबन्धनम्, अपि तु सामग्री। अन्यथा द्रव्यगुणकर्मणामेकोपादानकत्वे विजातीयत्वं न स्यात्। न च कार्यद्रव्यत्वेन सजातीयत्वमिति युक्तम्। आरब्धत्वेनाजन्यैरंशैरारब्धस्यावयविनः

कारणेन यद्—न द्वीति। किन्त्विति। नां विनापि घटकपालकार्यान्तरदर्शनात्, तं समिनोति वा कथं हेतुः स्यात्। न हि सत्यां सत्तायामेव घटो भवतीति नियमः, तथा सत्यां सङ्घातोत्पत्तौ सत्यामिति नियमः। समवायिकारणसजात्यमात्रनिबन्धनं सजातीयमिति यत्र समिनोतीत्यत्राह—न वे[चे?]ति। द्रव्यसमवायिकारणानां द्रव्यगुणकर्मणां वैजात्यदर्शनात्। नन्वि कार्यसजात्ये किं निबन्धनं तत्राह—अपि त्विति। एकसङ्घातोपकल्पनैकहेतौ कार्यसजात्यमिति नियमः, न तु द्रव्यरूपकार्यसजात्यं समवायिकारणसजात्यनिबन्धनमत्र यद्—न चेति। समिनोतीत्यत्राह—आरब्धेति।

यानिनोऽनिमित्तत्वेन निमित्तमेकारब्धस्य सामग्र्यामप्रसङ्गात्। कारणान्तरस्य नियमनमेवं मुक्तिमार्ग—न द्वीति। 'नहि' कार्यसजातीयमिति 'भावः' सत्तं कार्यसामिनोतीत्यत्र समिनोतीत्यत्राह—न वे[चे?]ति। 'जातिनिमित्तं' कार्यसजातीये 'समवायिकारणमात्रं' एकसङ्घातीयसमवायिकारणकत्वं तत्कार्यसङ्घातैकसङ्घातीयत्वप्रयोजकमिति भावः। 'सामग्री' तत्सङ्घातसमवायिसमवायिकारणकत्वं, एकसमवायिजन्यसमवायिकारणकत्वं वा तत्कार्यसङ्घातैकसङ्घातीयत्वे प्रयोजकं द्रव्यगुणकर्मणां सजातीयोपादानकत्वे द्रव्यत्वेन सजातीयानां गुणानां परस्परसंसर्गेणारब्धानां कर्मणाञ्च एकोपादानकत्वे मूर्तत्वादिजन्यसमवायिकारणकत्वेन विजातीयत्वं स्यात्, तत्कार्यतावच्छेदकरूपेण सजातीयं स्यात्। न वे[चे?]ति। तथा च सजातीयसमवायिकारणकद्रव्यत्वं तत्त्वमिति भावः। 'अवयवैः परमाणुभिरंशैरारब्धस्य' दर्शितानुकारस्य दर्शनादिति प्रमाणसूचनाय। न चात्र प्रमाणाभावः, यदि द्व्यणुके द्रव्यारम्भकसंयोगेन तत्रावयवेषु च समिकरणसमिधमकत्वात् द्व्यणुकं प्रति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन द्व्यणुकनाशो हेतुर्वाच्यः। न च निरवयवद्व्यणुकसंयोगादवयवसंयोगाद्विनोऽपि द्रव्यारम्भात्तिरिति वाच्यम्, अवयवसंयोगजन्यारब्धविरोधिद्व्यणुकसंयोगस्य द्व्यणुकनाशोपगमात्। एवमपि द्व्यणुकविजातीयद्रव्यध्वंसेन वाच्यं, तेन द्व्यणुकनाशानन्तरं तत्त्र्यणुकोत्पादेऽपि न क्षतिः। अवयवसंयोगः पाकविशेषसहकारेण रूपविशेष एव हेतुः, न द्व्यणुकं इति तु व्यर्थः, द्रव्यारम्भकतावच्छेदकरूपविशेषवत्त्वं रूपविशेषत्वेन वा जन्यतावच्छेदकं तत्, न च रूपवृत्तिताद्दशजातेः कारणत्वमनुगतं कुर्वद्रूपमिति वाच्यं, वृत्तित्वेनैव तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वोपगमात्। त[12b]दाप्यत्र जातिद्वयम्, एकं पाकविशेषजन्यतावच्छेदकम्, अपरञ्च द्व्यणुकजन्यतावच्छेदकं, विशेषसामग्रीमादायैव सामान्य-

एतेनाऽपोद्वादे नियमो निरस्तः। 'कार्यकारणभावाद्वे'त्यादिविप्लवप्रसङ्गात्।

ननु तृणारणिमणिसन्निधानेन तृणादीनां कारणत्वग्रहः स्यादित्यत आह—एतेनेति। अत्रापि वह्निविजात्यान्योन्याभावेन धूमं प्रति कारणता स्यादिति धूमाद्वह्यनुमानं न स्यात्। 'नियमः' कारणता। न हि सर्वत्र कारणविशेषस्यानुमानमिति भूम इति भावः। यद्यपि वह्नौ वैजात्यं योग्यानुपलब्ध्यैवाधितम्, तथा च एकशक्तिमत्त्वमेव तृणादीनां कारणत्वं कल्पयितुमुचितम्, तथापि नानास्थलेश्वरणिषु, मणिषु, तथा फूत्कारादौ शक्तिनानात्वकल्पनापेक्षया वह्निवैजात्यकल्पनमेव लाघवादुचितम्। फूत्कारायनन्तरजायमानवह्निव्यक्तिषु तदुपलम्भोऽप्यस्ति, व्यणुकद्वयणु?]कयोरिव श्यामकपिंजयोः। न च यथा समवायिकारणासमवायिकारणध्वंसजन्यद्रव्यध्वंसे वैजात्यमन्तरेणापि कार[ण]त्वमेकशक्तिर्[क्त] ?यैव वाच्यम्, तथा प्रकृतेऽपि किं न स्यादिति वाच्यं, तत्रापि समवायिकारणनाशानाश्यद्रव्यनाशत्वेन, असमवायिकारणनाशानाश्यद्रव्यनाशत्वेनैव तदुभयकारणत्वात्। यद्वा विद्यमानाश्रयिकद्रव्यनाशत्वेनासमवायिकारणमस्य द्रव्यनाशं प्रति कारणत्वात्। तदुभयनाशजन्यो नियमः।

मात्रस्याः कार्यजनकत्वे च नानिप्रसङ्गः। अतएव दुग्धप्राचुर्ये दधिप्राचुर्यमित्याहुः। अतएव दधिद्व्यणुके दुग्धोपादानोपादेये दुग्धध्वंसजन्यद्रव्यत्वात्, यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्द्रव्यं तत्तदुपादानोपादेयकं महादुग्धध्वंसजन्यखण्डदुग्धवदित्यनुमानम्। अत्र सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ध्वंसमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वेन वा कारणत्वस्य लाभाय प्रयमद्रव्यपदं, तेन कालोपाधिना घटादिध्वंसजन्यघटादौ न व्यभिचारः। महादुग्धोत्पत्तिकाले खण्डदुग्धोत्पत्तिवारणाय तद्यक्तौ तद्ध्वंसत्वेनैव हेतुत्वोपगमात् न दृष्टान्तासिद्धिः। केचित्तु मावामावसाधारणध्वंसत्वस्य व्याप्यधटकतया कपालप्रागभावध्वंसात्मककपालजन्ये घटे प्रागभावोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय तत्। न च प्रागभावोपादानाप्रसिद्धया न तथेति वाच्यं, तत्तावारणसम्बन्धस्यैवोपादानपदार्थत्वात्। हेतुमति साध्यप्रसिद्धिरपि दोषत्वाच्च। कपालध्वंसजन्ये घटध्वंसे व्यभिचारवारणाय चरमद्रव्यपदम्। ब्राह्मणादिशरीरध्वंसस्य नारकिशरीरं प्रति हेतुत्वोपगमेऽपि न सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तथात्वं दृष्टद्वारा वा तज्जन्यत्वं वाच्यं, न चाप्रयोजकत्वमवयवान्तराणां तत्र कल्पनायां गौरवेण तेषामेवावयवानां तथात्वं कल्पने लाघवादिति भावात्। एकदेशिनस्तु परमाणुसाधारणो जातिविशेष एव दधिजनकतावच्छेदको लाघवात्, अन्यावयव्यपि स्वल्पयोग्य एव, कल्पने च तेन रूपेण कारणत्वेऽवयवान्तरकल्पनागौरवं न दोषाय। एतेन दुग्धादयो व्याख्याताः। दुग्धध्वंसस्य च दधिजनकत्वादि कदाचिद्विलक्षणावयवासत्त्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वोपगमाभ्युपगमाभ्यां प्रसङ्ग इत्याहुः।

एतेनेति। तृणाद्यन्वयान्वयेनैव वह्निसामान्यं प्रति कारणत्वनिश्चयात्। कार्येण कारणानुमानं न स्यात्, वह्निर्विजात्यान्योन्याभावेनैव नत्वपि धूमं प्रति हेतुत्वमिति व्यभिचारसंशयात्। अथैतावतो ग्रन्थसिद्धान्तविरोधमाह—**कार्यकारणे**ति। आदिपदात् स्वभाव

तस्मान्नियतजातीयतास्वभावभङ्गे न[1] व्यक्त्यपेक्षयैव नियम इति फुत्कारेण तृणादेरेव, निर्मन्थनेनारणेरेव, प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवेति प्रकारनियमवत्तेनैव व्यज्यमानस्य

"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्" ॥

इति त्वदभ्युपगमः। तत्र स्वभावनियमेऽपि कार्यकारणभाव एव तन्त्रम्। तद्- 5
भङ्गे[1] तस्यापि भङ्ग इत्यर्थः। **कथं तर्हीत्याद्याक्षेपमुपसंहरति--तस्मादिति।** **व्यक्त्यपेक्षयैवेति।** पूर्वव्यक्तिरुत्तरव्यक्तौ कारणं, न तु जातिर्नियता कारणतेत्यर्थः। **फुत्कारेणेति।** फुत्कारादि···(?)···नियतसहकारिसमवहिततृणादिजन्यवह्निषु वह्नित्वावान्तरजातित्रयकल्पनेन व्यभिचारविरहान्न जातिगर्भकार्यकारणभावभङ्ग इत्यर्थः। 'प्रकारनियमः' सहकारिनियमः। वह्निवैचित्र्योपपादनेनावान्तरजातिभेदं 10

नियमपरिग्रहः। तत्रापि कार्यकारणभावस्यैव मूलत्वात् व्यक्त्योरेव नियमोऽस्तिवति वादी उपसंहरति--**तस्मादिति**। नियतजातीयतास्वभावभङ्गे कार्यमात्रवृत्तिजातित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वव्याप्तिभङ्गे वह्नौ वह्न्यर्थिप्रवृत्तिदर्शनाद् वह्निसामान्ये विलक्षणस्पर्शवत्त्वेन तादृशस्पर्शत्वेनैव वा हेतुत्वं वाच्यम्, [13a] अन्यथा इष्टस्वरूपयोग्यतानिश्चयं विना प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेरिति सामान्यतस्तत्त्वे **मूलम्**। तत्र यदि इष्टस्वरूपयोग्यतानिश्चयाधीना 15
प्रवृत्तिस्तदा तृणादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्, वह्निसामान्यं प्रति तेषां व्यभिचारात्। व्यक्तिविशेषं प्रति तस्य च प्रवृत्त्यप्रयोजकत्वमित्याभिप्रायिकं बाधकं निरस्यन्नाह--**ने**'त्यादि। अत्र कार्यनिष्ठजातित्रयकल्पने तत्साक्षात्कारं प्रति कारणत्रयकल्पने च गौरवात्, उभयसिद्ध-क्लृप्तकारणभावेषु तृणादिषु फुत्कारादिषु च शक्तिद्वयं कारणतावच्छेदकमेव कल्प्यते। यदा च व्यभिचारसन्देहस्तदा तेन तदननुमानेऽपि न क्षतिरिति पुनरुपस्थितं **मीमांसकं** 20
निरस्य जातित्रयं व्यवस्थापयति--**फुत्कारेणे**त्यादिना। यदि तादृशैकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वं, तदा फुत्कारसहकारात् तृणादिवाऽरण्यादेरपि निर्मन्थनादिसहकारात् तृणादपि वह्निः स्यादिति, तृणजन्यतावच्छेदकमेव फुत्कारजन्यतावच्छेदकमेवमन्यत्रापि बोध्यमिति गुर्वप्यन्यथानुपपत्त्या जातित्रयमेव तत्तत्कार्यतावच्छेदकं कल्प्यते इत्यर्थः। 'प्रकारनियमवत्' सहकारिनियमवत्। अनुपलब्धिबाधमुद्धरति—**तेनैवे**ति। कारणविशेषजन्यत्वेनैवेत्यर्थः। 25

---

1 गुणानन्द and शङ्करमिश्र read भङ्गे न instead of भङ्गेन।

कार्यजातिभेदस्य भावात्। दृश्यते च पावकत्वाविशेषेऽपि प्रदीपः प्रासादोदरव्याप्तमालोकमारभते, न तथा ज्वालाजालजटिलोऽपि दारुदहनो, नतरां च कारीषः।

यस्तु तं नाऽऽकलयेत्, स कार्यसामान्येन कारणमात्रमनुमिनुयादिति किमनुपपन्नम्? एवं तर्हि धूमादावपि कश्चिदनुपलक्षणीयो विशेषः स्याद् यस्य दहनापेक्षेति न धूमादिसामान्या द्वह्निसामान्यादिसिद्धिः। एतेन व्यतिरेको व्याख्यातः। तथा च कार्यानुपलब्धि-

---

साधयति—**दृश्यत** इति। विवादपदं वह्नयो वह्नित्वावान्तरसामान्यवत्त[न्तो?] नियतसहकार्यनुपवेशेन जायमानत्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमानमित्यर्थः।

ननु वैजात्यं दुरूहमतः कथं कारणानुमानमत आह—**यस्त्विति**। द्रव्यनाशे तु समवायिनिरूपितयावत्कारणनाशजन्यनाशत्वेन निमित्तेतरकारणनाशजन्यनाशत्वेन वा कारणत्वमिति भावः। एवं सति धूमसामान्येन वह्निसामान्यानुमानं न स्यात्, धूमेऽपि वैजात्यशङ्कातादवस्थ्यादित्याह—**एवं तर्हीति**। न वा वह्न्यभावेन धूमाभावोऽनुमीयेत कारणान्तराधीनधूमसद्भावसम्भवादित्याह—**एतेने**ति। 'व्यतिरेको' व्यतिरेकानुमानभङ्गः। **कार्ये**ति। 'कार्यलिङ्गकं' कार्येण कारणानुमानम् 'अनुपलब्धि-

---

'जातिभेदस्य' वह्नयवान्तरजातीनां 'भावात्' सत्त्वात्। ननु वह्नित्वं न जातिव्यापकं वह्नीतरावृत्तित्वात् तद्रूपवत् इत्यनुमानबाधितं तत् स्यादित्यत्राह—**दृश्यते चे**ति। तथा च कार्यविशेषजनकतावच्छेदकत्वेन तद्व्याप्यजातेरवश्योपगमात् नोक्तानुमानमिति भावः। 'पावकत्वाविशेषेऽपी'त्यनेन तत्तत्कार्यविशेषे पावकसामान्यस्यान्वयव्यभिचारो दर्शितः।

'यस्तु त' वह्निगतं जातिभेदं 'नाकलयेत्' न गृह्णाति, 'स कार्यसामान्येन' वह्निसामान्येन 'कारणमात्रं' वह्निसामान्यकारणमात्रं विलक्षणस्पर्शादिमन्तमेव वा, न तु विशिष्य तृणादिकम्। **दीधिति**कृतस्तु तृणफुत्कारयोररणिनिर्मन्थनयोर्मणितरणिकिरणयोर्यं सम्बन्धविशेषास्तेषामेवैकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वं कल्प्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्याहुः। 'एवं' वह्नाविव। **तर्हीति**। 'न 'दहनादिसिद्धिरि'त्यत्रान्वयी। 'अनुपलक्षणीयः' कार्यकारणविशेषव्यङ्ग्यः 'विशेषः' जातिविशेषः। यद्धर्मस्य यदवच्छिन्नस्य 'व्यतिरेकः' वह्निसामान्यव्यतिरेकः 'व्याख्यातः' अलिङ्गतया निरूपितः। 'कार्ये' धूमादि, 'अनुपलब्धिः' प्रतियोग्यनुपलम्भ-

---

1 Anand reads दहनादिसिद्धिः for वह्निसामान्यादिसिद्धिः।

लिङ्गभङ्गे स्वभावस्याप्यसिद्धेर्गतमनुमानेनेति चेत्, प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो जातिभेदो न कार्यप्रयोजक इति वदतो **बौद्धस्य** शिरस्येष प्रहारः। अस्माकन्तु यत्सामान्याक्रान्तयोर्ययोरन्वयव्यतिरेकवत्ता तयोस्तथैव हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः। तथाचाऽवान्तरविशेषसद्भावेऽपि न नो विरोधः। किं पुनस्तार्णादौ दहनसामान्यस्य प्रयोजकम्? तृणादीनां विशेष एव नियतत्वादिति चेत्, तेजोमात्रोत्पत्तौ पवनो निमित्तम्, अवयवसंयोगोऽसमवायी, तेजोऽवयवाः समवायिनः।

लिङ्गकं' कारणानुपलब्ध्या कार्याभावानुमानमित्यर्थः। **स्वभावस्यापीति**। तत्रापि कार्यकारणभावविलोपप्रसङ्ग एव विपक्षबाधक इति भावः। 'प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो'ऽन्वयव्यतिरेकगोचरः। अङ्कुरतावच्छिन्नकार्यं प्रति बीजत्वेन न कारणता, किन्तु ऊर्वरू[कुर्वद्रू?]पत्वावच्छेदेन कारणत्ववादिन इत्यर्थः। **एष प्रहार इति**। अनुमानाभावभङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः। तन्मतेऽङ्कुरेण बीजानुमानं धूमेन वह्न्यनुमानञ्च न स्यात्, वह्नित्वादेस्तत्राप्रयोजकत्वात्, कुर्वद्रूपस्य च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः। स्वमतमुपपादयति---**अस्माकं त्विति**। बाधकाभावेन वह्नित्वधूमत्वावच्छेदेनैव कार्यकारणभावग्रहादनुमानमप्रत्यूहमेव, तृणादिस्थले तु व्यभिचारान्न सामान्यतः कार्यकारणभावग्रह इति भावः। **अवान्तरेति**। पाण्डरधूमत्वेन पालालकवह्नित्वेन कार्यकारणभावेऽपि सामान्यानुमानमिति भावः। ननु यदि तृणादीनां विशेषेष्वेव कारणता तदा वह्नित्वमाकस्मिकं स्यादित्याह—**किं पुनरिति**। तथा च वह्निसामान्येन कस्यापि कारणस्याप्यनुमानं न स्यादिति भावः। अस्तु तावद्वह्निसामान्यप्रयोजकनिर्वचनम्। तद्व्यापकव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्यापि कारणं निर्वक्तुं शक्यत इति प्रादि[प्रौढि?]वादेनाह—**तेजोमात्रोत्पत्ताविति?**। कार्यतेजोमात्रेत्य[र्थः?]। प्रदीपादौ पवनस्य कारणता

गम्यः कारणाभावः, तयो'र्लिङ्ग'त्व'भङ्गे' [13·b] उक्तप्रणाल्या व्यभिचारसंशयेन व्याप्त्यग्राहकत्वे 'स्वभावस्य' तादात्म्येन शिंशपादेरसिद्धेरप्रयोजकत्वेन वृक्षादिनिरूपितव्याप्त्यसिद्धेः, तत्रापि कार्यकारणभावस्यैव मूलत्वात्। 'प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो' यदवच्छेदेनान्वयव्यतिरेकज्ञानं 'न कार्ये प्रयोजकः' न कारणतावच्छेदकमपि त्वतीन्द्रियं तत्कार्यकुर्वद्रूपत्वम्।

'अन्वयव्यतिरेकवत्ता' सहचारदर्शनव्यभिचारज्ञानव्यतिरेकौ 'तयो'स्तज्जातीययोः 'तथैव' तत्सामान्यावच्छेदेनैव वह्न्यन्वयव्यतिरेकग्रहात् तेन रूपेण वह्निजन्यत्वं न त्वप्रामाणिकेनेति भावः। अत्र दृष्टान्तार्थमन्यदप्याह—**तेज इति**। जन्यते[ज]त्वावच्छिन्न इत्यर्थः। **पवन इति**। 'आगमश्चात्र प्रमाणम्। **अवयवेति**। कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणत्वसू[च]नाय। अतएव पूर्वदीपनाशे दीपान्तरानुत्पत्तिः। 'तेजोऽवयवाः'

---

1 तथा च "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः"। अत्र अग्निपदं तेजोमात्रवाचकं पृथिव्यादिसहचारात्। "अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नात् प्रजाः प्रजायन्त," etc.

इयमेव सामग्री गुरुत्ववद्द्रव्यसहिता पिण्डितस्य। इयमेव तेजोगतमुद्भूतस्पर्शमपेक्ष्य दहनं, तत्राऽपि जलं प्राप्य दिव्यं, पार्थिवं प्राप्य भौमम्, उभयं प्राप्यौदर्यमारभत इति स्वयमूहनीयम्। तथाप्येकमेकजातीयमेव वा किञ्चित्कारणमस्तु, कृतं विचित्रेण। दृश्यते ह्यविलक्षणमपि विलक्षणाऽनेककार्यकारि। यथा प्रदीप एक एव तिमिरापहारी, वर्तिविकारकारी, रूपान्तरव्यवहारकारीति चेन्न, वैचित्र्यात्कार्यस्य।

गृहीतैव, निर्वाते दीपनिर्वाणदर्शनात् 'यद्विशेषयो'रिति न्यायात् सर्वत्रैव जन्यतेजसि पवनः कारणमिति भावः। गुरुत्ववद्द्रव्यमुपष्टम्भकपार्थिवपिण्डितसुवर्णं, दिव्यं विद्युदादि, 'भौमं' भौमेन्धनप्रभवम्, 'उभयं' जलं पार्थिवञ्चेति। **एकमिति**। वेदान्तिमतं, तेषां ब्रह्मैवैकं प्रपञ्चस्य कारणं किमीश्वरेण। **एकजातीयमिति**। एका प्रकृतिर्नानापुरुषोपरागाद्भिन्ना, प्रकृतेरैक्याच्चैकजातीया, सकलभूतभौतिककारणं, किमीश्वरेणेति **सांख्याः**। विशिष्टभेदेऽप्यविशिष्टैक्यादेकजातीयत्वमित्यर्थः। तेषां नानापुरुषोपरक्तप्रकृतेरेव कारणत्वमिति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। तिमिरमत्र तेजःप्रागभावः, तद्पहारी तन्नाशकः। दीपेन तेजःप्रागभावविनाशरूपतेजोऽत्त[न्त?]रजननात्। वर्तिविकारो भस्मीभावो रूपपरावृत्तिर्वा, रूपान्तरं घटादिस्वरूपं, तद्व्यवहारी तत्साक्षात्कारजनक इत्यर्थः। **वैचित्र्यात् कार्यस्येति**। विचित्रं कार्यं विचित्रकारणनियम्यं, न त्वेकस्मादेकजातीयाद्वा कारणान्निर्वहतीति भावः ॥६॥

स्वावयवाः, तेज इति विजातीयारम्भकत्वनिरासाय। 'इयमेव' तेजःसामान्यसामग्र्येव 'द्रव्यसहिता' पार्थिवसुवर्णसहकारेण पिण्डस्य तैजससुवर्णस्य, 'उद्भूतस्पर्शं' दाहकस्पर्शं, 'दिव्यं' विद्युदादि, 'उभयं' जलं पार्थिवञ्च। एतावता प्रबन्धेन कार्यमात्रं सहेतुकं व्युत्पाद्य हेतुत्वे परलोकीयत्वाभावनिबन्धनाश्रयासिद्धिरुद्भूता।

अदृष्टे परलोकसाधनत्वाभावनिबन्धनामाश्रयासिद्धिमभिप्रेत्य वैचित्र्यादिपूर्वकारिकांशं व्याकर्तुं **तथापीति**। **एकमिति**। **एकदण्डिनां** मतं, ये ब्रह्मैककारणं प्रपञ्चजातमामनन्ति। **एकजातीयमिति**। **सांख्यानां** मतम्। तेषां कार्याणां कारणाभिन्नतया, सर्वाण्येव प्रकृतिजातीयानि प्रकृत्यधिष्ठानश्वासदादिनापि शक्यमिति तदर्थं नेश्वरसिद्धिः। न वा क्षित्यादिकर्तृतया आत्ममात्रस्यैवाकर्तृत्वादिति 'विचित्रेण' परलोकसाधनेनादृष्टेन। तथा च किं केनाविष्टेयमिति भावः। ननु एकस्मादेकजातीयाद्वा न विलक्षणकार्यं दृश्यते तत् कथमेतदित्यत्राह—**दृश्यते ह्येति**। 'अविलक्षणं विलक्षणकार्यकारि' एकमनेककार्यकारि। यथाश्रुते 'विलक्षणानेके'त्यत्रानेकपदवैयर्थ्यं, बहुत्वं चानेकत्वम्, अतएव दीपस्य वि[14a]लक्षणकार्यकारित्वं दर्शयिष्यति। 'तिमिरापहारि' आलोकस्तत्'कारी' समवेतालोककारीत्यर्थः। 'वर्त्तिविकारः' पूर्वरूपादिनाशः रूपान्तरोत्पादो वा; रूपान्तरं घटादिरूपं तद्व्यवह्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साक्षात्कारविशेषलाभस्तत्'कारी'त्यर्थः। वस्तुतस्तु साक्षात्कारीत्येतावतैव सुस्थतायां 'रूपान्तरे'त्यस्य वैयर्थ्यात् 'रूपान्तरं' 'व्यवहार'श्च करणव्युत्पत्त्या चाक्षुषसाक्षात्कारस्तत्'कारी'त्यर्थो ज्यायान् ॥६॥

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न ।
शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥७॥

न तावदेकस्मादनपेक्षादनेकम् । अक्रमात् क्रमवत्कार्यानुपपत्तेः । क्रमवत्तावत्कार्य-

---

तदुपपादयति—**एकस्ये**ति । न क्रमो न क्रमकारित्वमित्यर्थः । **वैचित्र्यञ्चे**ति । विचित्रकार्यजनकत्वमित्यर्थः । **समस्य** एकस्य एकजातीयस्य वा **शक्तिभेदो**ऽपि कार्यवैचित्र्यनियामकेनोपपद्यते । हेत्वर्थी स यतो धर्म-धर्मभेदादभिन्न एव, एकस्य एकजातीयस्य वा स्वभावादेव कार्यवैचित्र्यं स्यादित्यपि न दहनजनकस्वभावश्चेत्, कथमदहनं जनयेत्, 'स्वभाव'स्य 'दुरतिक्रम'त्वादित्यर्थः ।

अनपेक्षत्व[?]ात् स्वभावनिरपेक्षत्वात् । **अक्रमात्** अक्रमकारिणः । **क्रमवदि**ति । एकस्यैव क्रमवत्कार्यजननस्वभावत्वात् तत्कार्यं तथा क्रमवदित्यर्थः ।

क्रमिकत्वमपि वैचित्र्यं वैजात्यञ्चेत्याविष्कर्तुमाह—

एकस्येति । एकस्याः सामग्र्या यत् कार्यं तस्य 'न क्रमः', तथा चानन्तरोत्पत्तिको घटो यदि पूर्वोत्पन्नघटकारणमालजन्यः स्यात्, तद्घटोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिको न स्यात्, तद्घटवदिति । एवं पूर्वोत्पत्तिकं घटं पक्षयित्वा प्रागुत्पत्तिकत्वाभाव आपाद्यः । 'समस्य' अविलक्षणायाः सामग्र्या यानि कार्याणि तत्र 'वैचित्र्यं' वैलक्षण्यं 'न', तथा च घटो यदि पटसामग्र्यविलक्षणसामग्रीकः स्यात्, पटविलक्षणो न स्यात्, पटवदिति भावः । नन्वेकस्या एकजातीयायाश्च सामग्र्या एव शक्तिभेदोऽङ्गीकार्यो यदधीनं कार्ये क्रमिकत्वं वैचित्र्यञ्चेत्यत्राह—**शक्तिभेदो न चाभिन्न** इति । 'शक्तिभेदः' कार्यस्य क्रमे वैचित्र्ये वा 'न' नियामकः, 'चो' हेतौ, यतः स आश्रयाभिन्नः, तथा च स्वाभिन्नतया स्वमिव न कार्यस्य क्रमे वैचित्र्ये वा स नियामक इति भावः । तस्य ततो भिन्नत्वे तु तस्यापि कारणतया नैकहेतुत्वं नैकजातीयहेतुकत्वं वेति भावः । नन्वेकस्या एकजातीयाया वा अयमेव स्वभावो यत् क्रमिकं विजातीयञ्च कार्यं जनयति, अतएव तत्रैवाभिहितमीदृशस्य 'स्वभाववादस्येष्टत्वादि'ति तत्राह—**स्वभावो दुरतिक्रम** इति । तथा चैक एव घटो यदि स्वोत्पत्त्यपेक्षया क्रमिकोत्पत्तिकः स्यात्, तदा स्वापेक्षया विलक्षणः स्यात्, तादृशस्वभावकसामग्रीकत्वादिति भावः ।

अनेकत्वपरतयापि वैचित्र्यपदं व्याचष्टे—**न तावदि**ति । तथा चैतद्भिन्नं कार्यं यद्येतत्कारणमालजन्यं स्यादेतद्भिन्नं न स्यादिति भावः । अनेकपदस्य क्रमिकपरत्वे यथाश्रुतमेव । 'अक्रमात्' तत्तत्कार्यानुकूलक्रमिकसहकारिविधुरात् 'क्रमवत्कार्यानुपपत्तेः' क्रमिककार्योत्पत्त्यसम्भवात् शङ्कते—**क्रमवदि**ति । क्रमवत्तावतां कार्याणां यथाऽयौग-

कारणस्वभावत्वात्तस्य तत्तथा यौगपद्यवदिति चेत्, अयमपि क्षणभङ्गे परिहारो, न तु सहकारिवादे। पूर्वपूर्वानपेक्षायां क्रमस्यैव व्याहतेः। क्रमनियमे त्वनपेक्षानुपपत्तेः। नाप्यनेकमविचित्रम्। यदि ह्यन्यूनमनतिरिक्तं वा दहनकारणमदहनस्यापि हेतुर्नासाव-

---

यौगपद्यवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः। यथा यौगपद्ये युगपत् कार्यजनने सामर्थ्यं तथेत्यर्थः।

5 क्षणभङ्ग इति। तन्मते समर्थस्य क्षेपायोगेन एकदैव तावत्कार्यकारित्वं सम्भवति ब्रह्मवत्, क्षणिकं त्वया [?] नाभ्युपगम्यते किन्तु स्थिरं, तस्य च क्रमवत्कार्यजननं क्रम[व]त्सहकारिसापेक्षमित्यर्थः। केचित्तु 'अयं परीहारः' क्षणभङ्गवादे वै क्रमते, स्वभाववाद इति यावत्, 'न तु सहकारिवादे'; स्थिरपक्षे स्वभावस्य धर्म्यभिन्नत्वे क्रमवत्कार्यानुपपत्तिः। धर्म्यभिन्नत्वे तस्यैवापेक्षायां नैकमेव ब्रह्मस्वरूपं कारणनिरपेक्ष-
10 मित्यर्थ इत्याहुः। स्वभाववादस्य निरस्तत्वे सहकार्यनपेक्षायां दोषमाह—पूर्वपूर्वेति। आगन्तुक इत्यर्थः। यदि कार्याणि स्वपूर्ववर्त्यागन्तुककारणानपेक्षाणि स्युः, क्रमवन्ति न स्युः। क्रमवन्ति च तस्मादागन्तुककारणानपेक्षाणीत्यर्थः। क्रमस्यैवेति। त्वयाभ्युपगन्तुं न शक्यते क्रम इत्यर्थः। ननु मया क्रमोऽभ्युपगम्यते, सापेक्षत्वं तु कारणस्य वाभ्युपगम्यत इत्यत आह—क्रमनियमे त्विति। अनपेक्षयानुक्तत्वादिति[?] भावः।
15 ज्ञानकारणादन्यूनकारणं मुखं[?]न तु ज्ञानजाती[?]मत उक्तम्—अनतिरिक्तमिति। अदहनो दहनान्योन्याभाववान् घटादिः, तथा च घटो यदि यावद्दहनजनकजन्यः स्याद्,

---

पद्यमित्यर्थः। अयमपीति। यदि कु[14b]शूलस्थबीजमङ्कुरसमर्थं स्यात् स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव कुर्यात्, न करोति च तं तदा तस्मान्न तत्समर्थमिति विरुद्धधर्माध्यासलक्षणभङ्गसाधने अयं कारणस्य क्रमवत्तावत्कार्यकरणस्वभावत्वरूपः 'परीहारः' शोभते सहकारिसमवधान-
20 क्रमस्यैव तादृशस्वभावनिर्वाहकत्वात्, 'न तु सहकारिवादे' यः पूर्वपक्षस्तद्वादिनस्तु 'नायं परीहारः', तत्स्वभावनिर्वाहकसहकारिसमवधानक्रमानुपगमात् इति अक्षरतात्पर्ययोरर्थः। 'पूर्वपूर्वानपेक्षायां' सहकारिसमवधानक्रमानुपगमे 'क्रमस्यैव व्याहतेः', क्रमपदार्थस्यैवानुपपत्तेः क्रमघटकानां तावतां क्षणानां युगपदुत्पादे क्रमाश्रित्य क्रमो निर्वक्तव्य इति भावः। 'क्रमनियमे' तावतां क्षणानां क्रमेणैवोत्पादे 'अनपेक्षानुपपत्तेः' अनपेक्षार्थानुपपत्तेः।
25 'अनेकमि'त्यस्य क्रमिकमिति शेषः, तस्यैव वा सोऽर्थः, तेन न प्रागुक्तदोषः। 'अनेकमि'त्यत्र 'कारणमस्ति'ति प्राक्तनमनुषञ्जनीयम्। अदहनः यदि दहनकारणताव्यापकस्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताकः स्यात्, दहनकारणताव्याप्यस्वनिष्ठकार्यतानिरूपित-

दहनो दहनो वा स्यादुभयात्मको वा स्यात्। न चैवम्। शक्तिभेदाद्ययमदोष इति चेन्न। धर्मिभेदाऽभेदाभ्यां तन्त्रानुपपत्तेः। असङ्कीर्णोभयजननस्वभावत्वाद्ययमदोष दहनान्योन्याभावस्त्वा[पा?]न्न स्यात्। दहनो वा स्यादिति। दहनत्वजातिमान् स्यादिति प्रकारभेदेनापादनत्रयम्। ननु दहनजनकस्वभावं यत् तत् कथमदहनं जनयेदित्यत आह—उभयात्मक इति। यथा तद् दहनजनकस्वभावं तथा- ऽयिनेषादहनजननस्वभावमपीत्युभयात्मकत्वमेव तज्जन्यं स्यादित्यर्थः। तथा च दहनो यत्तद्दहनजननस्वभावजन्यः स्यात्तद्दहनः स्यादित्युभयात्मकत्वापादनम्। त्रयाणामपि तर्काणां विपर्ययपर्यवसानमाह—न चैवमिति। अयमदोष इति। कार्यवैचित्र्य-प्रसङ्गरूप इत्यर्थः। धर्मीति। धर्मी यत्तभिन्नस्त्वा तदधीना शक्तिरप्यभिन्नैव। यदि भिन्नस्त्वा तर्केणैव कार्यभेदोपपत्तेः, किं शक्तिभेदकल्पनयेत्यर्थः। असङ्कीर्णेति।

कारणाद्यो वा स्यात्, अदहनो न स्यात्। तत्रापादाह—दहनो वा स्यादिति। एवं दहनं पक्षीकृत्यापादककोटौ दहनस्यानेऽदहननिक्षेपे दहनो न स्यादित्यापाद्यम्। एकस्मिन् व्यक्ति पक्षीकृतोक्तापादकद्वयेन क्रमानुगपद्वा उभयापादनमेव उभयात्मकत्वापादनं तेन नात्रापत्तिप्रसिद्धिः। एतत्रापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य तर्कानङ्गत्वनय एव सम्भवि, प्रमाण-सिद्धविरोधिविषयत्वनत् विरुद्धापादनसामग्रीविशिष्टे तद्विरुद्धविषयत्वस्यापि अनिष्टरूपत्वेन निशायाविच्छेदकत्वादिति। त्रयाणामेव तर्काणां पक्षे विपर्ययं दर्शयन् इष्टापत्तिं निरस्यति—न चैवमिति। शङ्कते—शक्तीति। एकस्मिन् कारणे कार्यानुकूलात् तद्वैचित्र्या-नुकूलाय शक्तिभेदात् अयं कार्याक्रमापैचित्र्यापादनरूपो यो दोषः स नेत्यर्थः। धर्मीति। तस्य शक्तिः। क्रमाभेदस्य धर्मिणः कारणत्वाभिमतात् स्वरूपभेदे धर्म्यभेदे च त्वदुक्त-स्यानुपपत्तेः, भेदे एकमेकजातीयत्वं वा न कारणं तद्भिन्नशक्तिभेदस्यैव तत्त्वोपगमात्। अभेदे च न कार्यक्रमवैचित्र्ययोरुपपत्तिरिति। नन्वेकजातीयस्यापि कारणस्यायमेव स्वभावो यदसङ्कीर्णमेव दहनमदहनञ्च जनयति, अतएव दहनेऽदहनत्वापादनमदहने वा दहनत्वा-पादनञ्चोपपन्नमित्याह—असङ्कीर्णोभयेति। 'अयमु'क्तापादनत्रयम्, 'अदोषो' दोषो न, असङ्कीर्णोभयजनकस्वभावोऽपि यो दहनः सोऽदहनकारणाविलक्षणजन्यत्वेनादहनः, एवमदहनश्च दहनकारणाविलक्षणजन्यत्वेन दहन एव स्यात्, तावताप्यसङ्कीर्णजनन-स्वभावतोपपत्तेः। दहनादहनसामग्रीप्रयुक्तत्वेन तयोस्तत्त्वं व्यवस्थितं दहनत्वमदहनत्वञ्च केन वारणीयमिति चेददहनदहनसामग्रीप्रयुक्तत्वेन तयोरदहनदहनत्वमपि केन वारणीयमित्यक्षरतात्-

इति चेन्न। न हि स्वाधीनमस्यादहनत्वम्, अपि तु तज्जनकस्वभावाधीनम्। तथाच तदायत्तत्वादहनस्यापि तत्त्वं केन वारणीयम्? न हि तस्मिञ्जनयितव्ये नासौ तत्स्वभावः। तस्माद्विचित्रत्वात्कार्यस्य, कारणेनापि विचित्रेण भवितव्यम्। न च तत्स्वभावतस्तथा। ततः सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशः। न तु क्षणोऽपि तदनपेक्षस्तथा भवितुमर्हतीति।

---

5 एकस्य एकजातीयस्य वा कारणस्यायमेव स्वभावो यदनेन दहनमदहनञ्च जननीयमित्यर्थः। न हीति। दहनजननस्वभावस्याप्यदहनस्वाभाव्यनिवृत्तेर्न कार्यभेदः। न चैकस्य कारणस्य विरुद्धोभयश्चा[स्वा?]भाव्यमित्यर्थः। उपसंहरति—तस्मादिति। ननु कार्यं कारणं वा स्वभावादेव विचित्रमस्तु, किं सहकारिवैचित्र्येणेत्यत आह—न चेति। तदिति। कार्यकारणं चेत्यर्थः। सहकारिभेदं विना तदुभयमप्यनुपपन्नमित्यर्थः। ननु विचित्रकार्यकुर्वद्रूपत्व एव क्षणः स्वलक्षणा[नि?]विचित्राणि 10 कार्याणि कुर्यादित्याह—नन्वि[न त्वि?]ति। बौद्धमतेऽपि तथोत्पन्नसहकारिवैचित्र्याधीनमेव कार्यवैचित्र्यमित्यर्थः। एतेन सांख्यवेदान्तबौद्धमतं निरस्तमिति भावः ॥७॥

पर्यायाह—न हीति। 'अस्या'दहनस्य न स्वाधीनमदहनत्व'मपि तु तजनकस्वभावाधीनं', 15 'तदायत्तत्वात्' अदहनजनकत्वायत्तत्वात् 'दहनस्यापि तत्त्वम्'दहनत्वम्। इदमुपलक्षणम्, अदहनस्यापि दहनजनकत्वाधीनं दहनत्वं 'केन वारणीयम्', अदहनस्यादहनत्वे दहनस्य दहनत्वे च तत्तत्सामग्रीप्रभवत्वातिरिक्तस्य नियामकस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। 'न हि तस्मिन्'दहने 'जनयितव्ये' 'असौ' कारणत्वेनाभिमतः 'न' दहनजननस्वभावः, एवं तस्मिन् दहने जनयितव्ये नासावदहनजननस्वभाव इत्यपि बोध्यम्। यस्य यः 20 स्वभावस्तस्य तत्त्यागास्वभावात् त्यागे वा तत्कारणत्वापातादेति। उपसंहरति—तस्मादिति। न च तत्कार्यं 'स्वभावत' एव एकजातीयसामग्रीजन्यत्वेऽपि तत्तज्जनकीभूते नियतरूपं कार्यमात्रवृत्तिजातेः कारणनियन्त्यत्वोपगमादिति भावः। ततः विचित्रकार्यजनकत्वात् सामग्र्यां 'सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशः' विचित्रसहकारिनिवेशः आवश्यकः। ननु तयोत्पन्नः क्षणविशेष एव विचित्रसहकार्यनुप्रवेशं विनैव 25 विचित्रकार्यजनकोऽस्तित्वयाशङ्क्य निषेधति—न त्विति। 'तदनपेक्षः' विचित्रकारणानपेक्षः 'तथा' विचित्रकार्यजनको 'भवितुमर्हति' तथोत्पन्नक्षणस्यैव वैचित्र्योपगमे तु नैकजातीयमेव कारणमिति भावः। एतावता प्रबन्धेन क्षणवद्विचित्रञ्च कारणं व्यवसादितम् ॥७॥

अस्तु दृष्टमेव सहकारिचक्रं, *किमपूर्वकल्पनयेति चेन्न। विश्ववृत्तितः।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलाऽपि वा।
दृष्टलाभफला नापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥८॥

अस्त्विति। विचित्रकार्यजनकमिति शेषः। **किं** *पुनरि**ति**। तथा च 'तदधिष्ठातृत्वेन नेश्वरसिद्धि'रिति रहस्यम्। विश्वेषां 'वृत्तितो' यागदानस्नानादौ प्रवृत्तेरवश्यं कल्पनीयमित्यर्थः। यागादिप्रवृत्तेरन्यथासिद्धिं निरस्यति—**विफले**ति।

नैतावतापि भगवत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणाह—**अस्त्वि**ति। दृष्टमेवास्मदाद्यधिष्ठानयोग्यमेव क्रमिकं विचित्रञ्च सहकारिचक्रं सामग्री अस्तु, किमपूर्वकल्पनयेति। तथा च किमधिष्ठानार्थं भगवान् सेत्स्यतीति भावः। अत्र यागादिरगम्यागमनादिर्वा स्वजन्यस्वर्गनरकानुकूलव्यापारको न वा? एतज्जन्यं स्वर्गनरकादि एतज्जन्यजन्यं न वा? आत्मा ऐन्द्रियकावृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमद्वान्न वा? अतीन्द्रियमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वम् आत्मसमवेतवृत्तिवृत्ति न वा?—इत्याद्या विप्रतिपत्तयो बोद्धव्याः। तथा च यागादिरिष्टसाधनं वक्ष्यमाणहेतुदर्शनशून्यप्रवृत्तिविषयत्वात् भोजनादिवत् इत्यनेष्टा[15 b]न्तरबाधात् कालान्तरभावि तत्[1] सिध्यति। तदनुगुणश्च व्यापारोऽदृष्टं तदधिष्ठाता च विश्वदर्शी भगवान् इति भावः। ननु सन्ध्यावन्दनवत्तादृशप्रवृत्तिविषयोऽपि निष्फलं एव भविष्यति, तथा च त्वदुक्तस्य हेतोः सन्ध्यावन्दनादौ व्यभिचारः। तत्तदन्यत्वादिविशेषितस्य चाप्रयोजकत्वमित्यत्राह—

विफलेति। 'विश्ववृत्ति'हेतुदर्शनशून्यप्रवृत्तिः तादृशप्रवृत्तिविषयो वा 'विफला' न प्रवृत्तिसामान्ये इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वेन सन्ध्यावन्दनादेरपि सफलत्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् इति भावः। प्रकृतपक्षे साध्याभावो विशेष्याभावायत्तः, किं वा स्वनिष्ठसाधनतासामान्ये इष्टीयत्वलक्षणविशेषणाभावायत्तो वा? आद्ये सत्त्वानुपपत्तेस्तन्नयेऽर्थक्रियाकारित्वस्यैव तत्त्वात्। द्वितीये त्वाह—**न दुःखैकफले**ति। नानिष्टैकफलेत्यर्थः। अन्यतरनिरूपितत्वनियतस्य साधनत्वस्य इष्टनिरूपितत्वबाधेऽनिष्टनिरूपितत्व एव पर्यवसानादिति। विशेषदर्शिप्रवृत्तिविषयत्वात् तादृशप्रवृत्तित्वाद्वेति च हेतुः। ननु सफलत्वमात्रे साध्ये दृष्टेनैव फलेनार्थान्तरं, तथा च न स्वर्गाद्यनुकूलयागादिव्यापाराधिष्ठानायेश्वरसिद्धिरित्यत आह—**दृष्टलाभफले**ति। वक्ष्यमाणयुक्तेरिति शेषः। ननु विप्रलम्भादिनिमित्तैव यागादौ प्रवृत्तिरिति स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यत्राह—**विप्रलम्भो-ऽपी**ति। तादृशयागादेः कर्तव्यतानिमित्तवक्ष्यमाणयुक्तेरिति शेषः।

---

1 तत्=स्वर्गादि। 2 शङ्करमिश्र reads किं पुनरपूर्व-।

यदि हि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्परामात्रमेवोत्तरोत्तरनिबन्धनं, न परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्तयोः[1] प्रवर्तेत। न हि निष्फले दुःखैकफले वा कश्चिदेकोऽपि "प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव जगत्। लाभपूजाख्यात्यर्थमिति चेत्, लाभादय एव किन्निबन्धनाः? न ह्ीयं प्रवृत्तिः स्वरूपत एव तद्धेतुः। यतो वाऽनेन लब्धव्यं, यो वैनं पूजयिष्यति। स किमर्थम्? ख्यात्यर्थमनुरागार्थं च। जनो दातरि मानयितरि च रज्यते। 'जनानुरागप्रभवा हि सम्पद्' इति चेन्न। नीतिनर्मसचिवेष्वेव तदर्थं दानादिव्यवस्थापनात्।

ननु भूतान्येव चेतनान्येव चेतनानि, तान्येव वासनापरिपाकवशात्तथा परिणमति यथा उत्तरोत्तरशरीरनिष्पत्तिर्भोगव्यवस्था च स्यात्, किमपूर्वेणेत्यत आह—**यदि ह्ीति**। 'इष्टं' यागादि, 'पूर्तं' खातादि। **प्रागेवेति** निपातसमुदायोऽसम्भावनावाची। तेन जगत्प्रवृत्तिरसम्भावितेत्यर्थः। यद्वा प्रागेव दूरत इत्यर्थः। **किन्निबन्धना इति**। धार्मिकत्वज्ञानं तत्रापि निबन्धनमिति भावः। एतदेवाह—**न ह्ीयमिति**। तथा च न वापि कृष्यादिप्रवृत्तिवद् यागादिप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। **स किमर्थमिति**। तस्यापि धर्म एवोद्देश्य इत्यर्थः। **ख्यात्यर्थमिति**। असौ दाता विनीतश्चेति ख्यातिः, तन्निबन्धनश्चानुरागः। तस्यापि फलमाह—**जनानुरागं इति**। नीतिसचिवो मन्त्री, नर्मसचिवः क्रीड़ासचिवः। **व्यवस्थापनादिति**। धर्मशास्त्र इत्यर्थः।

ननु भूतचैतन्यवादे तथा तथा परिपाकशालीनि कारणीभूतानि भूतानि जायन्ते यथा तदुत्तरोत्तरशरीरे भोगादिव्यवस्था स्यात्। किमपूर्वेणेत्यत आह—**यदि ह्ीति**। 'परिणतिपरम्परा' वासनापरिपाकः 'उत्तरोत्तरनिबन्धनं' भोगव्यवस्थापकं 'न परलोकार्थी'ति कर्तुः फलासम्बन्धादिति भावः। 'इष्टापूर्ते'[1] यागतड़ागादौ। ननु कर्तुः स्वजन्येष्टासम्बन्धस्यापि तज्जन्यदुःखमात्रसम्बन्धादेव प्रवृत्तिः स्यादित्यत्राह—**न ह्ीति**। 'निष्फले' स्वनिष्ठेष्टनिरूपितसाधनत्वाभाववत्तया ज्ञाते [2]'प्रेक्षाकारी' विशेषदर्शी 'घटते' प्रवर्तते। 'किमुते'त्यर्थकः 'प्रागेवे'ति निपातः, असम्भावनातिशयो वा, दूर इत्यर्थो वा **इत्यपरे**। **लाभ इति**। तथाच सफलत्वे साध्ये तैरेवार्थान्तरमिति भावः। 'इयं' यागादिगोचरा, 'स्वरूपतः' साक्षात्, 'तद्धेतु'र्लाभादिहेतुः। अनुपदमेव तदनुत्पादात्, अन्यथा तदर्थितया नास्तिकैरपि करणप्रसङ्गाच्चेति भावः। ननु तत्तत्कर्मकारिणि धार्मिकत्वबुद्धया परे प्रयच्छन्तीति लाभादिप्रयोजकत्वमित्यत्राह—**यो वैनमिति**। अदृष्टद्वारा स्वर्गार्थमेव ते प्रयच्छन्तीति तदधिष्ठातैवेश्वर इति भावः। दानप्रवृत्तिमपि फलान्तरेणान्यथासिद्धयति—**ख्यात्यर्थमिति**। ख्यातेरपि प्रयोजनाकांक्षायामाह—**अनुरागेति**। स्वनिमित्तेतरानुरागविषयत्वार्थमित्यर्थः। तस्यापि स्वतः प्रयोजनत्वाभावादाह—**जन इति**। 'मानयितरी'ति दृष्टान्तार्थम्। 'नीतिसचिवो' मन्त्री, 'नर्मसचिवः' क्रीड़ामित्रं, 'व्यवस्थापनात्' नीतिशास्त्रेषु। प्रतारणार्थं तपश्चर्यादि क्रियत इत्याह—

1 मुद्रानन्द reads इष्टापूर्तं। 2 गुणानन्द reads प्रेक्षाकारी।

त्रैविद्यतपस्विनो धूर्तवका एवेति चेन्न। तेषां दृष्टसम्पदं प्रत्यनुपयोगात्। सुखार्थं तथा करोतीति चेन्न, नास्तिकैरपि तथाकरणप्रसङ्गात। सम्भोगवत् लोकव्यवहारसिद्धत्वाद-फलमपि क्रियते, वेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्ध्योपासनवदिति चेद्, गुरुमतमेत'न्न तु गुरोर्मतम्। ततो नेदमनवसर एव वक्तुमुचितम्। वृद्धैर्विप्रलब्धत्वाद्बालानामिति चेन्न। वृद्धानामपि प्रवृत्तेः। न च विप्रलम्भकाः स्वात्मानमपि विप्रलभन्ते।

ननु प्रतारणार्था तपस्यादौ प्रवृत्तिर्न धर्मार्था इत्याशङ्क्याह—**त्रैविद्येति**। त्रिवेदीवेदिन-स्त्रैविद्याः त्रैविद्याश्च ते तपस्विनश्चेति ते तथा। **अनुपयोगादिति**। धूर्तताया इति शेषः। **सुखार्थमिति**। धूर्ततायाः सुखमेव किञ्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः। एवञ्च भोजनादिवत्त्वापि तपस्यादौ प्रवृत्तिः स्यादित्याह—**नास्तिकैरिति**। **सन्ध्यो-पासनवदिति**। सन्ध्योपासनादावपि फलश्रुतेर्निष्फले प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः। **गुरुमतमिति**। **गुरोः प्रभाकरगुरोर्मतं**, न त्वस्मद्गुरोरपीत्यर्थः। तथा चाप्रामाणिकमिति भावः। यद्वा गुरुमतं महन्मतमिति परीहासः। **अनवसर इति**। **पञ्चमस्तवके** तु सर्वमेव विचारणीयमिति भावः। प्राथमिकविप्रलम्भपूर्वकोऽयं व्यवहार इत्याह—**वृद्धैरिति**। **वृद्धानामपीति**। अन्यथा ज्ञातमन्यथा बोधयन् विप्रलम्भक उच्यते। स च स्वयं तत्र कथं प्रवर्तत इत्यर्थः। तदेवाह—**न ही[चे?]ति**।

त्रैविद्येति। त्रिवेदीविदस्त्रिविद्याः 'तपस्विन'श्च ये ते 'धूर्ता' वञ्चकाः परप्रत[ा]-रणैकपरास्तेषां त्रैविद्यतपस्विनाम्, 'दृष्टसम्पदं' दृष्टग्रामपशुहिरण्यादिकं तत्रा'नुपयोगात्' तन्निःस्पृहत्वात्। 'सुखार्थं' दृष्टसुखार्थं 'तथा' तपश्चर्यादि। **नास्तिकैरपीति**। तथा च नास्त्येव तद्दृष्टफलमिति भावः। 'लोकव्यवहारसिद्धत्वात्' कार्यताज्ञानमात्रात्; 'वेदव्यवहारसिद्धत्वात्' वैदिककार्यताज्ञानात्। '**गुरु**मतं' **गुरु**नामक**प्रभाकर**स्य मतम्। [1]'इदं' विनापीष्टसाधनताज्ञानं वेदाधीनकार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरिति मतम्, 'न तु' 'गुरो'रिष्टस्य, अस्मद्गुरोरिति **केचित्**। शुचितत्कालजीविन एवाकरणे तस्य प्रत्यवायः, प्रवृत्तौ चेष्टसाधनताज्ञानं कारणं सामान्यत एव कल्पमिति तस्य च न बाधः कल्प्यत इति भावः। नन्विदमेव विचार्यतां न हि वाङ्मात्रेणैव तद् दुष्टमिति तत्राह—**तत** इति। यदि गरिष्ठस्यास्मद्गुरोर्वा मतं स्यात्, तदा'नवसर एव' कदाचिद्वक्तुमर्हं गुरुमतभिन्नत्वान्नेद-मनवसरे 'वक्तुमुचितम्', अवसरे तु **पञ्चमस्तवके** विवेचयिष्यत एव इति भावः। 'विप्रलम्भोऽपि नेदृश' इति व्याकरोति—**वृद्धैरिति**। 'बालानां' यागादौ प्रवृत्तिरिति शेषः। 'वृद्धानां' विप्रलम्भकत्वेनाभिमतानां यागादौ 'प्रवृत्तेः'। 'विप्रलभन्ते', अन्यथा

1 गुणानन्द reads इदं for एतत्.

तेऽपि वृद्धतरैरित्येवमनादिरिति चेन्, न तर्हि विप्रलिप्सुः कश्चिदत्र, यतः प्रतारणशङ्का स्यात्। इदं प्रथम एव कश्चिदनुष्ठायापि धूर्तः परानुष्ठापयतीति चेन्, किमसौ सर्वलोकोत्तर एव, यः सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखविमुखो ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया वा केवलपरवञ्चनकुतूहली यावज्जीवमात्मानमवसादयति। कथञ्चैनमेकं प्रेक्षाकारिणोऽप्यनुविदध्युः। केन वा चिह्नेनायमीदृशस्त्वया लोकोत्तर-प्रज्ञेन प्रतारक इति निर्णीतः? न ह्येतावतो दुःखराशेः प्रतारणसुखं गरीयः। यतः पाखण्डाभिमतेष्वप्येवं दृश्यत इति चेन्न। हेतुदर्शनाऽदर्शनाभ्यां विशेषात्। अनादौ

न तर्हीति। अनादौ समाचारो वेदमूलकत्वश्रौव्यादित्यर्थः। अनादित्वं नास्तीत्याह—इदमिति। परध्वंसनार्थं कश्चिदाधुनिक एव तपस्यादौ प्रवर्तत इत्यर्थः। **अनुविदध्युरिति**। आद्रियेरन्नित्यर्थः। तदनुष्ठितमनुतिष्ठेयुरिति वार्थः। **ईदृश** इति। यावज्जीवमरण्यादौ तपस्यादौ प्रवृत्त इत्यर्थः। **यत** इति। पाषण्डानामपि मण्डलीकरणादौ निष्फले प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। **हेत्विति**। तेषामालस्यजीविकादिहेतुभिः प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः। ननु यागाद्युपदेशो न प्रतारणा मण्डलीकरणोपदेशः। प्रतारणेत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह—**अनादाविति**।

ज्ञानवन्तमात्मानमन्यथा ज्ञापयन्ति, सति विशेषदर्शने तदभावादिति भावः। 'तेऽपि' वृद्धा अपि 'वृद्धतरै'र्विप्रलब्धा यागादौ प्रवर्तन्त इति शेषः। वृद्धतरा एव कथं प्रवर्तन्त इत्यपेक्षायामाह—**एवमनादिरिति**। पूर्वपूर्वविप्रलब्धत्वादुत्तरोत्तरेषां प्रवृत्तिरिति। 'विप्रलिप्सुरन्यथा ज्ञातमन्यथा बुबोधयिषुः 'यतः प्रतारणशङ्का स्यात्' यत्र शङ्कितं प्रतारकत्वं स्यादित्यर्थः। 'इदं' तपश्चर्यादि, 'प्रथम एव' इतरापेक्षकार्यत्वज्ञानशून्य एव स्ववचसि प्रामाण्यज्ञानाद् स्वयं'मनुष्ठायापि' परं'मनुष्ठापयति' केवलं 'परवञ्चन-कुतूहली' परव[16b]ञ्चनमनिष्टसाधनताज्ञानवान्। भवतु वा उन्मादादिदोषादेवं, तथाप्याह--**कथमिति**। 'अनुविदध्युः' तदुपदिष्टानि कार्याणि स एव कुर्युः। 'एवं' तथाविधप्रतारणार्थानप्रवृत्तिमान्। **हेतुरिति**। 'हेतुदर्शनं' भ्रमप्रमादादिशापण्डप्रवृत्तौ, 'तददर्शनं' यागादिप्रवृत्ताविति 'विशेषात्' वैलक्षण्यात्। ननु हेतुदर्शनशून्यप्रवृत्तिविषयेऽपि यागादौ शङ्का स्यात्। तथाहि घुणाक्षरन्यायेन 'स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्यं केनचिदुच्चरितं कश्चिन् श्रुत्वा तत्प्रामाण्यमवगत्य स्वयं प्रवृत्तः प्रवर्तयामास च परानिति तत्राह—**अनादाविति**।

यौक्तुकेत्यादिना प्रमाणान्तरमाह—अपि पर्युक्तेति। अपिना गम्यमानं प्रमाणान्तरमाक्षिपति। पर्युक्तेन प्रमाणेन प्रमाता स्यात्, न तत्प्रमाणोपदेशेन कर्मणा। अन्यथा प्रमाणविरोधप्रसङ्गेन प्रमाणविप्रतिषेधः स्यात्।

अस्तु तावत्प्रमाणान्तरमाक्षिप्तं विधिरेव तेनाक्षिप्त इति चेत्। अक्षिप्तत्वादर्थापत्तिरपि न स्यात्—

कथं पुनरुक्तेन ब्राह्मणेन यजेतेत्यादि, कथं ब्राह्मणेन यजेतेत्यनुक्तं यजेतेत्यनुक्तं प्रमाणमङ्गं स्यात् तु कथं पर्युक्तेत्याक्षिप्तमिति प्रमाणान्तरमेवेत्यर्थः। न ह्यस्ति ब्राह्मणमात्रात्परं यागो ब्राह्मणानुक्तानीत्यनेन कर्मणा सङ्गच्छेत नेति। नन्वनुक्तत्वादेवाक्षेपात्प्रमाणानुक्तानामपि। अन्यथेति। यदि नन्वनुक्तत्वादिदं ब्राह्मणेन, कथं विनान्वाख्यां पारुष्यं स्यादित्यर्थः, प्रमाणेन व्याप्तिज्ञानं पारुष्यस्यवगतमिति।

अस्त्यिति। कथं न ब्राह्मं न वा तदुक्तमिति भावः। क्षणिकत्वाद्धेतोर्विनाशित्वात्, अपेक्षितस्य स्मृतेः।

'पुनरुक्तेन' यागेनाधानादावनुक्तेन 'ब्राह्मणेन' ब्राह्मणानुक्तमाने स्मार्ते न यदि तत्र प्रमिते ब्राह्मणत्वेन 'ब्राह्मणे' ब्राह्मणत्वसामानाधिकरण्येन प्रतिपन्ने 'अपि' विशेषतो ब्राह्मणत्वेन प्रमितेनाधानादिना प्रमाता स्यात्। प्रकाशनमाह—अपि पर्युक्तेति। अपेर्हि गम्यमानं विशेषणमाक्षेपात्मकं ब्राह्मणत्वेन प्रमाता स्यात्, न तदुक्तानीत्यनेन कर्मणा। ब्राह्मणत्वेन प्रमितेन कर्मणा तदुक्तत्वेन प्रमाता स्यात्। यदि विशेषणविशेष्यभावेन प्रमितं विशिष्टत्वं तदुक्तत्वेन प्रमाता, तत्र तदुक्तानामाधानादीनां ब्राह्मणत्वेन न विशिष्टत्वेन वा विशेषणविशेष्यभावेन प्रमाणमङ्गीति भावः। नन्वेवं ब्राह्मणत्वेन यागसामान्येन तदुक्तत्वेन प्रमाता स्यात्, विशेषे यागत्वादौ तु कथं प्रमाणप्रसङ्गः, तत्राह—अन्यथेति। ब्राह्मणत्वेन प्रमितत्वेन तदाधानप्रमाणत्वेन वा प्रमाणविशेषमन्तरेण प्रमाणत्वानुपपत्तेनाप्रामाण्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तेन च तद्विधत्वेन वा पारुष्यप्रसिद्धिः सा न स्यात्। एतेन पारुष्यप्रसिद्ध्या तदुक्तत्वेन न ब्राह्मणपरिग्रह इति नादिरपि दूषितम् ॥८॥

दानाध्ययनादिरेवेति। 'एव'कारेण राजन्यजनकताध्ययनच्छेदः। 'जगदिक्यस्य' जगतः 'अनित्यत्वात्' आशुतरविनाशित्वात्। तादात्म्यापि विशेषणज्ञानादेर्जनकत्वदर्शनादाह—**अपेक्षितस्ये**ति। फलत्वेनाभिमतात्यवहितप्राक्कालानुवृत्तित्वादिति यावत्। यागदानादि न साधात् स्वर्गजनकं तदव्यवहितप्राक्कालानुवृत्तित्वात्, स्वर्गो वा न साधात् यागादिजन्यः, तदधिकरणक्षणाव्यवहितानुत्तरत्वात् संमतवदित्यादयः प्रयोगाः।

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना ।
सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥९॥

तस्मादस्त्यतिशयः कश्चित् । ईदृशान्येवैतानि स्वहेतुबलायातानि, येन नियत-भोगसाधनानीति चेत्, तर्हि धर्मोपात्तमिन्द्रियं कर्म सहकारिभेदो वा ?

पतदेव कारिकयोपगृह्णाति—**चिरे**ति । चिरध्वस्तं कर्मफलाय चिरभाविनेन नालं न समर्थं, तर्हि भूतान्येव शरीराण्येव यागादिभिः संस्क्रियन्ताम् अत आह—**सम्भोग** इति । निर्विशेषाणामनाहितापूर्वाणामात्मनां सम्भोगः सम्यग्भोगः प्रतिनियतो भोग इत्यर्थः ।

ननु शरीराण्येव संस्कृतानि प्रतिनियतभोगसाधनानि स्युरित्याशङ्क्ते—**ईदृशान्येवेति** । नयं कुर्यद्रूपत्वं जात्यन्तरं वा स्वरूपं वा, सर्वत्र

अप्रयोजकत्वशङ्कया सामान्यमुखीं व्याप्तिं दर्शयति—

चिरेति । स्वफलप्राक्काल[17a]वृत्तिध्वंसप्रतियोगि 'कर्म न फलाय' तादृशे 'अलम्' । तत्फलोपहिते स्मृतिजनकज्ञाने व्यभिचारादाह—**अतिशयं विने**ति । 'अतिशय' तत्फलानुकूलः स्वजन्यः तं 'विना' तदसद्भूतः । ननु भूतनिष्ठ एव कश्चिद् योग्यतद्व्यापारत्वेन कल्प्यतां, पदार्थान्तरकल्पने गौरवात्, तदधिष्ठानश्वासादिनैव शक्यमित्याशङ्क्याह—**सम्भोग** इति । व्यवस्थितो भोगः 'भूतैः संस्कृतैरपि' भूतनिष्ठतद्व्यापारैरपि 'निर्विशेषाणां' तद्व्यापारशून्यानामात्मनां न स्यात्, तद्भूतसंयोगस्य निखिलात्मसाधारण्येन कर्तुरिवाकर्तुरपि भोगः स्यादित्याख्यातार्थः ।

उपसंहरति—**तस्मादि**ति । कालान्तरभाविजनकत्वात् 'अतिशयो'ऽस्ति जनकतासम्बन्धेन तज्जनकत्वमर्थीति यावत् । कल्पनेनार्थान्तरवारणायाह—**कश्चिदि**ति । कल्पनमिव इत्यर्थः । तद्व्यापारवतां भूतानामविशिष्टत्वेऽपि भोगनियमनुपपादयति—**ईदृशान्येवे**ति । 'ईदृशानि' विलक्षणानि तानि भूतानि । वैलक्षण्यप्रयोजकांशायाह—**स्वहे**त्विति । 'तद्' वैलक्षण्यम् 'दृष्टं' नियतभोगप्रयोजकत्वेन स्वदर्शनम् । 'अमीषां' भूतानाम् पैन्द्रियक'मतीन्द्रियं' वा 'कर्म' धर्मः । योऽपि जातिलक्षणोऽन्यो वा । यद्वा 'अमीषां' भूतानां नियतभोगजननानुकूलः 'सहकारिभेदो'ऽन्यनिष्ठः । आद्ये योग्यानुपलब्ध्यैव निषिद्धम् ।

न तावदैन्द्रियकस्यातीन्द्रियं रूपम्, व्याघातात। द्वितीये त्वपूर्वसिद्धिः। सिध्यतु भूतधर्म एव गुरुत्वादिवदतीन्द्रियः। अवश्यं त्वयाप्येतदङ्गीकरणीयम्। कथमन्यथा

दोषमाह—**व्याघातादिति**। ऐन्द्रियकस्यातीन्द्रियजातिमत्त्वस्यातीन्द्रियत्वस्य च व्याघातादित्यर्थः। **मीमांसकाभिमतशक्तिदृष्टान्तेन बौद्ध** एवातीन्द्रियभूतधर्ममाह—**सिध्यत्विति**। **त्वयापि** नैयायिकेनापि। **बौद्धस्तु मीमांसकमतमाश्रित्य** दृष्टान्तमुपपादयति—**तथा हीति**। विप्रतिपत्तिकारणतावच्छेदकत्वमतीन्द्रियमात्रवृत्ति

द्वितीये त्वाह—**न तावदिति**। 'अतीन्द्रियं रूपं' जातिः 'व्याघातात्' ऐन्द्रियकवृत्तिजातित्वव्याघातात्। चतुर्थमाह—**द्वितीये त्विति**। तृतीयं शङ्कते—**सिध्यत्विति**। **गुरुत्वादिति**। 'आदि'पदात् स्थितिस्थापकोपग्रहः। ननु तादृशस्य गुरुत्वादेः स्वोत्पत्त्युत्तरक्षण एवोत्पत्तेर्न यागाद्यधीनत्वं, तथाच व्यापारो यः कल्प्यः स एवादृष्टमित्यत आह—**अवश्यमिति**। यथा उत्तेजकसमवधाने समवायान्तरेऽपि दाहानुकूलोऽतीन्द्रियो धर्म उत्पद्यते तथैव यागाद्यधीनोऽपि स्यादिति भावः। तत्र वह्निर्दाहानुकूलातीन्द्रियधर्म्यसमवायी न वेति विप्रतिपत्तिः। धर्मश्च वह्नयवह्निसमवेतान्यत्वेन संयोगान्यत्वेन वा विशेष्यः। तेनादृष्टवदात्मसंयोगेन नार्थान्तरम्। स्थितिस्थापकेनार्थान्तरवारणाय 'दाहानुकूले'ति, उष्णस्पर्शे तद्वारणाया'तीन्द्रिये'ति। अनुकूलत्वं जनकतावच्छेदकत्वं, धर्मत्वादि तथा प्रसिद्धं कारणतावच्छेदकव्यावृत्तौपयिकानन्यथासिद्धत्वाघटितकारणत्वस्यैवानुकूलत्वे धर्माण्यपि तथा, तादृशादेरपि कालिकसम्बन्धेन वह्नौ वृत्तेरर्थान्तरादाह—'समवाये'ति। समवायसम्बन्धेन साध्यताबोधनाय वह्निसंयोगस्य पक्षत्वे तु दाहानुकूलातीन्द्रियधर्मवत्त्वम्, अतीन्द्रियधर्मवत्त्वं वा विधिकोटिः, पाकविशेषप्रयोजकपरमाणुवह्निसंयोगनिष्ठतादृशजात्युपगमेनार्थान्तरवारणाय पक्षे 'करतले'ति। वह्निनिष्ठशक्तेर्वह्निमत्त्वाजन्यत्वे तु वह्निः स्वोत्पत्तिकालीनजन्यसमवायी न वा, नित्यायान्तु कर्मानुकूलनित्यधर्मसमवायी न वा, धर्माधर्मौ तथा प्रसिद्धौ; कारणतावच्छेदकत्वमैन्द्रियकवृत्ति न वेति **केचित्**। अत्र निषेधकोटिः परेषाम्। अत्रानुकूलतर्कमाह—**कथमिति**। मण्यादिसमवहितो वह्निर्यदीदानीं वह्नित्वे सति दाहप्रयोजकयत्किञ्चिद-

मन्त्रादिभिः प्रतिवन्धः। तथा हि, करतलानलसंयोगाद् यादृशादेव दाहो दृष्टस्तादृशादेव [1]मन्त्रादिप्रतिवन्धे सति दाहो न जायते। असति तु जायते। [2]तत्र न दृष्टवैगुण्यमुपलभामहे। नापि दृष्टसाद्गुण्येऽदृष्टवैगुण्यं सम्भावनीयम्, [3]तस्यैतावन्मात्रार्थत्वात्।

न वा? दाहकारणतावच्छेदकत्वं वह्नित्वभिन्नं न वा? दाहकारणतावच्छेदकमवयवसमवृत्ति न वा? दाहकारणतावच्छेदको धर्मोऽतीन्द्रियो न वा? प्रतिव्यक्तिमात्रविश्रान्तो न वा? दाहकारणत्वं वह्नित्वावच्छिन्नं न वा? दाहकारणतावच्छेदकत्वमनित्यत्वसमानाधिकरणं न वा? कारणानि स्वजन्यानुकूलातीन्द्रियभावभूतधर्मवन्ति न वा? वह्निर्दाहानुकूलाधिष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी न वा? गुणनिष्ठा कारणताजन्यधर्मावच्छेद्या न वेति शक्तावर्थापत्तिं प्रमाणयति—**यादृशेति**। तथा च सति प्रतिवन्धके दाहाभावो यद्व्यतिरेकप्रयुक्तः स धर्मोऽवश्यं वह्नौ स्वीकार्यः, स च शक्तिरेवेति भावः। [1]**मन्त्रादिनेति**। मणिमन्त्रौषधादिनेत्यर्थः। अन्यथोपपत्तिं निरस्यति—**न च** [2]**तत्रेति**। अदृष्टवैगुण्यं दाहकादृष्टनाशो, दाहप्रतिवन्धकादृष्टोत्पादो वा, तद्दाहजनकादृष्टा[त्य?]न्ताभाव एव वा। **तस्य** [3]**तावन्मात्रेति**। अदृष्टस्य यावद्दृष्टसमवधानफलकत्वादित्यर्थः। दृष्टानि च प्रकृते समवहितान्येवेति भावः। दृष्टसमवधानेऽप्यदृष्टापेक्षायां दण्डमाह—

समवहितो न स्यात्, इदानीं दाहजनको न स्यात्, दाहोपहितो वा स्यात्। कारणान्तरासमवधानमादाय विपर्यये सिद्धसाधनस्यार्थान्तरस्य वारणाय उपात्तपक्षविशेषणस्य प्रागाणिकत्वबोधनायाह—**यादृशादेवेति**। इष्टापत्तिं निरस्यति—**मन्त्रादिप्रतिवन्धे सति दाहो न जायत** इति। स वह्निसंयोगः स्वरूपयोग्य एव न भवतीत्याह—**असति जायत** इति। न च स्वरूपायोग्यत्वे तत्सम्भव इति तादृशत्वमेवासिद्धमित्याशङ्क्याह—**न चेति**। नन्वदृष्टवैगुण्यात् पक्षविशेषणमसिद्धमित्यत्राह—**नापीति**। दृष्टोपहारद्वारा यत्रादृष्टं प्रयोजकं तत्र 'दृष्टसाद्गुण्येऽदृष्टेतरनिखिलकारणसमवधाने'ऽदृष्टवैगुण्यम्' अदृष्टव्यतिरेकेण कार्याजननं 'तस्य' दाहादिजनकादृष्टस्य, तावन्मात्रार्थत्वाद् दृष्टसमवधानमात्रप्रयोजकत्वात्, तच्च प्रकृते अस्त्येवेति भावः। यादृक्संप्रयोगे स्वदृष्टमन्वयव्यतिरेकात् साक्षादेव फलप्रयोजकमिति भावः। अन्यथा यत्र दृष्टोपहारद्वारा अदृष्टं प्रयोजकं तत्र सत्यपि दृष्टेऽदृष्टाभावात् कार्याजननकर्मणि

1 "धर्मो" मप्रतः पाठः। 2 गुणानन्दगद्गमिश्रसम्मतः पाठः। 3 गुणानन्दगद्गमिश्रसम्मतः पाठः।

अन्यथा, कर्मण्यपि विभागः कदाचिन्न जायेत। न च प्रतिबन्धकाभावविशिष्टा सामग्री कारणम्। अभावस्याकारणत्वात्। तुच्छो ह्यसौ। प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले च तेन विनापि कार्योत्पत्तेः। प्राक्प्रध्वंसादिविकल्पेन चाऽनियतहेतुकत्वापातात्। अकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात्। किञ्चित्करत्वे चाऽतीन्द्रियशक्तेः स्वीकारात्।

अन्यथेति। कर्मणोऽपि। अविनष्टयदवस्थकर्मणोत्यर्थः। न च तत्र तदादृष्टं नियमतः समवहि[त ?]मेवेति वाच्यं, नियामकाभावात्। ननु दृष्टसमवधाने यद्यदृष्टस्य प्रयोजकत्वं तदा क्वचिदप्यदृष्टं कारणं न भवेत्। दृष्टसमवधानं हि दृष्टोत्पादनं वा, तत्सन्निधानं वा, तदुभयमपि कार्यमेव। तत्रापि दृष्टसमवधानेनैव कारणं वाच्यम्। एवं तत्र तत्रापीति चेत्—न। अदृष्टस्य सर्वत्र कार्ये सत्तादेव कारणत्वम्। न ह्यत्र कारणान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता, किन्तु श्रुतिगम्या। श्रुतिश्चास्मात् कार्यं भवत्येवेति प्रतिपादयति। न त्वेतद्व्यतिरेकेण कार्यं न भवतीति व्यतिरेकांशमपीति गौरवात्, तावतैव प्रवृत्तेश्च। तथाच यत्र यावन्ति दृष्टानि समवहितानि तत्रादृष्टविलम्बेन विलम्बः। वन्ध्यासम्प्रयोगादौ च लोहितरेतसो रेतोपघातकल्पनात् पुत्रजन्मानुकूलमदृष्टं विद्यमानमपि जन्मान्तरे फलजनकं स्यादेवेति भावः। प्रतिबन्धकाभावेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति। अभावस्याकारणत्वे हेतुमाह—तुच्छो ह्यसौ इति। तुच्छत्वमप्रामाणिकत्वमजनकत्वं वा। अभावस्य दाहहेतुत्वे व्यभिचारमाह—प्रतिबन्धकेति। तेन विनापीति। प्रतिबन्धकाभावेन विनापीत्यर्थः। प्रागिति। प्रतिबन्धककाले प्रागभावप्रध्वंसौ न सम्भवतः, प्रतियोगिमति चात्यन्ताभावात्। अन्योन्याभावस्तु प्रतिबन्धके सत्यपि तत्रास्तीति दाहप्रसङ्गः। अनियतेति। संसर्गाभावत्वस्य चैकस्याभावात्। प्रागभावत्वादिना च हेतुत्वेऽनुगम इतिभावः। अकिञ्चिदिति। प्रतिबन्धकतापि मण्यादेः शक्तिविघटकत्वेनैव वाच्या। तथा च शक्तिसिद्धिरिति भावः। एतदेवाह—किञ्चिदिति।

अविनष्टयदवस्थे सति पुनरपि पक्षविशेषणासिद्धिं शङ्कते—न च प्रतिबन्धकेति। प्रतिबन्धकाभावः कारणमिति वक्तव्ये विशिष्टपदोपादानं सम्बन्धविशेषेण तत्समवधानस्य प्रयोजकतालाभाय। तथा च 'प्रतिबन्धकाभावविशिष्टा' प्रतिबन्धकाभावघटिता 'सामग्री' 'कारणं' फलोपहिता, तथा च तदभावादेव कार्याभावः। अभावस्याहेतुत्वे युक्तिमाह—तुच्छो ह्यसौ इति। कारणत्वस्य भावत्वव्याप्यत्वात् तदभावात्तदभाव इति भावः। उक्तव्याप्यनुपगमे त्वाह—प्रतिबन्धकोत्तम्भकेति। प्रतिबन्धकमण्यादौ 'उत्तम्भकप्रयोगकाले' उत्तेजकसमवधानकाले 'तेन' प्रतिबन्धकाभावेन। तथा च व्यभिचारेण न तस्य हेतुत्वमिति भावः। उत्तेजकाभा[18a]वविशिष्टप्रतिबन्धकाभावहेतुत्वोपगमे न तथेति मनसिकृत्य निरुत्तेजकप्रतिबन्धकमभिप्रेत्याह—प्राक्प्रध्वंसेति। संसर्गाभावत्वस्यानुगतस्य सम्भवे त्वाह—किञ्चिदिति। 'किञ्चित्करत्वे' शक्तेर्नाशस्य

मन्त्रादिभ्योऽपि हेतुताभावस्य व्यवहारेऽपि कार्यत्वात्। 'अतोऽतीन्द्रियं किञ्चिन्मात्रं हेतुः कार्यानन्यथासिद्धे यत्याकुर्वन्तं प्रतिबन्धकमनुमापयति, यस्मिन्सति कार्यं भवति, यत्सत्त्वे कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वं निश्चितं इति। अत्रोच्यते—

भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः।
प्रतिबन्धो विलम्बस्तु तद्धेतुः प्रतिबन्धकः ॥१०॥

नन्वेवं मन्त्रादेरपि हेतुताभावस्य कार्यत्वेन स्यादित्यत आह—मन्त्रादीति। तथा च व्यभिचारेऽपि नेयमिति भावः। अयमत्रभिनिवेशः—'तत्र इति। अनुमानस्य कार्यानन्यथाभावव्याप्यत्वं कारणत्वव्यवहारप्रयोजकमाश्रयाम। यत्सत्त्वे कार्यमिति षष्ठी। अपकुर्वतामिति। मणिमन्त्रादीनामिति शेषः। अविकलेऽकुण्ठितशक्तौ वा। यस्येति। प्रकाशितत्वेन कारणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। कार्यवदिति। यथा कार्यानन्यथाभावस्तथा कारणमपेक्ष्यत इत्यर्थः। दृष्टं हि प्रायश्चित्तादौ पापनाशस्य ऊर्ध्वभावादौ विलम्बे सति कार्यत्वमिति भावः। विलम्बश्चेति। प्रतिबन्धकाभावस्य प्रकाशविरहरूपत्वेन विलम्बो न तु शक्तिविरहरूपत्वेनेत्यर्थः।

तद्धेतुरिति। मन्त्रादिरपीत्यर्थः। तेनाग्निसिद्धिकारणमिति मन्तुलम्।

---

[1] कुण्डलस्य वा कारणे मन्त्रादेश्च कार्यानन्यथाभावेन हेतुत्वेऽपि मन्त्रादीति। अपकुर्वतामिति। अपकुर्वन्तं दिवाधर्मेण षष्ठी। 'कार्यं दहति। 'प्रकाशितत्वेन कारणत्वानुपपत्तिः दृष्टादृष्टकारणत्वेन [2] तुल्ये [3]—भाव इति।

[1] कारणमिति। [2] प्रतिबन्धक इति। [3] विलम्बः

न ह्यभावस्याकारणत्वे प्रमाणमस्ति। न हि विधिरूपेणासौ तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाऽभावे विधेरपि तुच्छत्वप्रसङ्गात्। कारणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात्तन्निवृत्तौ तदपि निवर्तत इति चेन्न, परिवर्तप्रसङ्गात्। अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य च कारणत्वनिश्चयहेतोर्भावबद्भावेऽपि तुल्यत्वात्। अभावस्यावर्जनीयतया सन्निधिर्न

न ह्यिति। विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाभावेऽपि निषेधमुखप्रत्ययवेद्यत्वेनाभावस्यापि प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। **स्वरूपेणापीति**। अभावत्वस्वरूपेणेत्यर्थः। अभावत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः। ननु कारणत्वं भावत्वव्याप्यं कथमभावेऽपि स्यादिति शङ्कते—**कारणत्वस्येति**। कारणत्वमभावत्वव्याप्यं कथं भावेऽपि स्यादित्यपि सुवचं स्यादिति परिहारान्तरमाह—[1]**परिवर्तनेति**। आपाततः प्रौढ़िवादेन परिवर्तनप्रसङ्ग उक्तः। वस्तुतस्तु ग्राहकतौल्यात् कारणत्वमुभयत्रेत्याह—**अन्वयेति**। यद्यपि परिवृत्तिप्रसङ्गमुक्त्वा तुल्यत्वाभिधानमयुक्तं तथापि सिद्धान्तो वक्तव्य एवेति भावः। सति शङ्के दहने प्रतिबन्धकाभावस्याकाशादेरिवान्यथासिद्धत्वमिति शङ्कते—**अभावस्येति**। सति प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरप्यतन्त्रमिति परिहरति—

तुच्छत्वमलीकत्वं वा विधिभिन्नत्वं वा? नाद्योऽनभ्युपगमात्। द्वितीये त्वाह—**न ह्यिति**। 'विधिरूपेण' विधित्वेन 'असौ' अभावः 'तुच्छः' प्रमाणाविषयः इति हेतोः 'स्वरूपेणापि' स्ववृत्तिधर्मेणापि अभावत्वादिना 'तथा' तुच्छः प्रमाणाविषयः। **निषेधरूपाभाव** इत्यादिः। एकरूपेणाप्रामाणिकत्वेनैवापररूपेण यदि तथात्वं तदा निषेधरूपस्याभावत्वस्य भावधर्मिण्यप्र[ा]माणिकत्वात् भावत्वमपि व्यावर्तेतेत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन रासभादिवदन्यथासिद्धिरभावस्येत्याह—**अभावस्येति**। 'अवर्जनीयतया' अकुण्ठशक्तिवह्न्यादिनान्तरीयकतया 'सन्निधिः' समवधानं

---

1 "आमोद"सम्मतः पाठः।

तु हेतुत्वेनेति चेत्, तुल्यम्। प्रतियोगिनमुत्सारयतस्तस्यान्यप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत्, तुल्यम्। भावस्याभावोत्सारणं स्वरूपमेवेति चेदभावस्यापि भावोत्सारणं स्वरूपान्नातिरिच्यते। तस्माद् यथा भावस्यैव भावो जनक इति नियमोऽनुपपन्नस्तथा भाव एव जनक इत्यपि। को ह्यनयोर्विशेषः ?

तुल्यमिति। प्रतियोगी शक्तिपदार्थस्तदपनयनद्वारेणैव तस्य मण्यादेः सन्निधिर्न तु स्वाभावोत्सारणद्वारा, येन तदभावो हेतुः स्यादित्याह—**प्रतियोगिनमिति**। प्रतियोगी शक्तिविरोधी मण्यादिस्तदुत्सारणद्वारा तस्य शक्तिरक्षायामुपक्षीणत्वम्, न तु दाहहेतुत्वमिति प्रतिबन्धस्य स्वाभावोत्सारणमेव द्वारं किं न स्यादिति परिहरति—**तुल्यमिति**। ननु [ननु ?] प्रतिबन्धकेन स्वाभावोत्सारणं न क्रियते स्वाभावोत्सारणस्वरूपत्वात्तस्येति शङ्कते—**भावस्येति**। एवं प्रतिबन्धकाभावोऽपि प्रतिबन्धकोत्सारणद्वारा नान्यथासिद्धः, किन्तु प्रतिबन्धकाभावरूपतया दाहं प्रति कारणमेवेति पर्यवसितमित्याह—**अभावस्यापीति**। केचित्तु भावाभावयोरन्वयव्यतिरेकतुल्यतया भाव एव कारणं न त्वभाव इति विनिगमनाविरहपरतयैव समस्तं व्याचक्षते—**कार्यवदिति**। व्याकुर्वन्नेवोपसंहरति—**तस्मादिति**। **को ह्यनयोरिति**। प्रामाणिकत्वाविशेष इति शेषः। ननु [ननु ?] कं प्रतिबन्धके सत्यपि दाहो दृश्यत इति तदभावो न कारणमत

कारणेऽपेक्षणीय इति शेषः। **तुल्यमिति**—भावस्यापि अकुण्ठशक्तिकाभावनान्तरीयकतयैव 'सन्निधि'रपेक्षितो 'न हेतुत्वेने'त्यपि स्यादित्यर्थः। ननु प्रतियोग्युत्सारणं कार्यप्रयोजकं तज्जननेनैवाभावोऽन्यथासिद्ध इत्याह—**प्रतियोगिनमिति**। 'तस्य' अभावस्य 'अन्यप्रयुक्तः' प्रतियोग्युत्सारणार्थः 'सन्निधि'रपेक्षणीय इति शेषः। **तुल्यमिति**। अभावमुत्सारयत एव तत्प्रयुक्तः सन्निधिरित्यपि स्यादित्यर्थः। **भावस्येति**। तथा चाभावमुत्सारयत इत्येव नास्तीति भावः। **अभावस्येति**। तथा च प्रतियोगिनमुत्सारयत इत्यपि सिद्धमिति भावः। **भाव इति**। तन्मतसिद्धानामनुवादोऽनुपपन्नः प्रमाणाभावात् नाभ्युपगतः। 'अनयो'र्नियमयोः 'को विशेषः' शक्तिग्राहकानुकूलतर्कगरत्वागरत्वाभ्यां वैलक्षण्यम्। वस्तुतस्तु प्रतियोग्यनुपलम्भादेवाभावोपलम्भादिकं प्रति कारणत्वस्य तैरभ्युपगमात् भावत्वव्याप्यं कारणत्वं तैरपि नोपेयत इति ध्येयम्। तेजोजलप्रतिबन्धध्वंसे विशिष्टाभावस्य हेतुत्व-

प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले तु व्यभिचारस्तदा स्यात्, यदि यादृशे सति कार्यानुदयस्तादृश एव सत्युत्पादः स्यात्। न त्वेवं, तदापि प्रतिपक्षस्याभावात्। असत्प्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकाभिमतो मन्त्रः प्रतिपक्षः। स च तादृशो नास्त्येव। यस्त्वस्ति, नासौ प्रतिपक्षः। तथापि विशेष्ये सत्येव विशेषणमात्राभावस्तत्र, स चोत्तम्भकमन्त्र एवेत्यन्यैव सामग्रीति चेन्न, विशिष्टस्याप्यभावात्। न हि दण्डिनि सत्यदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैव केवलस्येति युक्तम्।

आह—**प्रतिबन्धके**ति। **यादृशे सती**ति। उत्तेजकाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकस्याभावः कारणम्। सत्युत्तेजके विशेषणाभावघटितः सोऽस्त्येवेत्यर्थः। एतदेवाह—**तद[त]पी**ति। उत्तेजककालेऽपीत्यर्थः। कथमेतदत आह—**असदि**ति। उत्तेजकाभावविशिष्ट इत्यर्थः। **यस्त्वस्ती**ति। उत्तेजकाभावविशिष्ट इत्यर्थः। अननुगमं शङ्कते—**तथापी**ति। विशेषणमुत्तेजकाभावस्तदभाव उत्तेजकं तथा च विशेषणाभावो विशेष्यस्य मण्यादेरभाव उभयाभावश्चेति दाहं प्रति हेतुत्रयम्। दाहे च वैजात्यं नास्त्येवेति भावः। विशिष्टाभाव एक एव तत्र कारणमिति नाननुगम इति परिहरति—**विशिष्टस्यापी**ति। दार्ष्टान्तिकं स्फुटयितुं दृष्टान्तं स्फुटयति—**न ही**ति। अदण्डानामन्येषां दण्डिपुरुषभिन्नानां पुरुषाणां दण्डरहितपुरुषाणामित्यर्थः। **न[त]भाव** इति। अपित्वभाव इत्यर्थः।

मभ्युपेत्य व्यभिचारमुद्धरति—**प्रतिबन्धके**ति। 'यादृशे' उत्तेजकाभावकूटविशिष्टे मण्यादौ। 'उत्पाद'स्तज्जातीयकार्यस्य। 'तदापि' उत्तेजकवन्मण्यादिकालेऽपि। सति प्रतिपक्षे क[18b]थं तदभाव इत्यत्राह—**असदि**ति। असन् प्रतिपक्ष उत्तेजको यत्र स तथा। एवंभूतो हि 'प्रतिबन्धकाभिमतः' प्रतिबन्धकत्वेनाभिमतो मन्त्रादिः 'प्रतिपक्षः' कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नः न तु शुद्धो मन्त्रादिः। 'स च' मन्त्रादि'स्तादृश' उत्तेजकाभाववान् इदानीन्तत्र 'नास्त्येव'। 'यस्तु' शुद्धो मन्त्रस्तत्रा'स्ति' 'नासौ प्रतिपक्षः' नोत्तेजकाभावविशिष्टः। विशिष्टाभावस्यानतिरिक्तत्वमभिप्रेत्य शङ्कते—**तथापी**ति। 'विशेष्ये' प्रतिबन्धकत्वेनाभिमते मन्त्रादौ 'विशेषणमु'त्तेजकाभावः। मात्रपदेन विशिष्टप्रतियोगिकत्वनिरासः। 'तत्र' सोत्तेजकप्रतिबन्धकवति। 'सः' विशेषणमात्राभावः। **अन्यैवे**ति। तथाच व्यतिरेकव्यभिचारो दुष्परिहरः। स्वीकुरु वा एकशक्तिमत्त्वेन तयोः कारणत्वमिति भावः। अतिरिक्तं विशिष्टाभावमाश्रित्याह—**ने**ति। विशिष्टस्य प्रतियोगितामवगाहमानेनानुभवेन व्यवस्थितं विशिष्टाभावं दृष्टान्तेन द्रढयति—**न ही**ति। 'अदण्डानां' दण्डाभाववता'मन्येषां' दण्डाभाववतो भिन्नानां पुरुषाणां 'नाभावः,' 'केवलस्य'

यथा हि केवलदण्डसद्भावे [1]उभयसद्भावे [2]द्वयाभावे वा केवलपुरुषाभावः सर्वत्राविशिष्टस्तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे द्वयाभावे वा केवलप्रतिबन्धकाभावोऽविशिष्ट इत्यवधार्यताम्। अथैवम्भूतसामग्रीत्रयमेव किं नेष्यते? कार्यस्य तद्व्यभिचारात्।

एतदेव विशदयति—**यथा हीति**। विशेषणविशेष्ययोरन्यभावे विशिष्टाभावमाह—**केवलदण्डसद्भाव** इति। अत्र हि विशेषणस्य दण्ड[ा]भावस्य विशेष्यस्य पुरुषस्य चाभावः। विशेषणाभावकृतं विशिष्टाभावमाह—[1]**दण्डपुरुषसद्भाव** इति। अत्र हि दण्डाभावो यद्विशेषणं तन्मात्रं नास्तीति। विशेष्याभावकृतं विशिष्टाभावमाह—[2]**उभयाभाव** इति। अत्र हि दण्डाभावो विशेषणमस्त्येव विशेष्यं पुरुषः परं नास्तीत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकेऽपि विशेषणविशेष्योभयाभावकृतं विशिष्टाभावमाह—**केवलोत्तम्भकेति**। अत्र हि उत्तेजकाभावस्य विशेषणस्य प्रतिबन्धकस्य च विशेष्यस्याभावः। विशेषणाभावकृतं विशिष्टाभावमाह—**प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भाव** इति। अत्र हि विशेषणस्य उत्तेजकाभावस्यैव परमभावः। विशेष्याभावमात्रकृतं विशिष्टाभावमाह—**द्वयाभाव** इति। अत्र हि विशेषणस्य उत्तेजकाभावस्य सत्त्वेऽपि विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्यैव परमभाव इत्यर्थः। तटस्थः शङ्कते—**अथेति**। यद्यपि विशेषणाभावविशेष्याभावरूपाभ्यां सामग्रीभ्यामेव निर्वाहे न तृतीयकल्पनं तथापि यत्र विशेषणविशेष्योभयाभावस्तत्रोभयकारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वे उभयजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नकोत्पत्तौ जातिसङ्कल्पप्रसङ्गभावेन[-भयेन?] तत्र विलक्षणसामग्रीकल्पनमित्यभिप्रायः। सा च सामग्री प्रत्येकाभावेन कार्यजनने प्रतिबन्धिकेति। **कार्यस्येति**। अनुगतकार्यस्यानुगतकारणानियम्यत्वादित्यर्थः। ननु तृणारणिस्थल इवात्रापि वैजात्यमेव स्यादित्युक्तमित्यत आह—

कोत्पत्तेः। विशेषणाद्यभावव्यापकत्वं दृष्टान्तेन विशिष्टाभावस्य दर्शयन् व्यभिचारमुद्धरति—**यथा हीति**। 'केवलदण्डसद्भावे' पुरुषाभाववति पुरुषसद्भावे दण्डवति दण्डाभाववति पुरुषसद्भावे 'द्वयाभावे' पुरुषस्य दण्डस्य चाभावे 'केवलपुरुषाभावः' दण्डाभावविशिष्टपुरुषाभावः 'सर्वत्राविशिष्टः' सर्वत्रैकोऽखण्डः। **तथेत्यादि**। पूर्ववद्विशिष्टाभावस्य विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिताको वा विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा, विशिष्टाभावस्य वा विशेषणविशेष्याभावद्वयवृत्ति। 'एवम्भूतसामग्रीत्रयं' विशेषणाद्यभावघटित सामग्रीत्रयम्। उत्तरं 'कार्यस्ये'ति, दार्ष्टान्तिकस्येत्यर्थः, 'तद्व्यभिचारात्' विशेषणाद्यभावव्यभिचारात्। ननु तद्विलक्षणादौ तृणारणिजन्यतावच्छेदकवैजात्यवत् दार्ष्टान्ति

1-2 "दण्डी" इति पाठः।

जातिभेदकल्पनायाश्च प्रमाणाभावात्। यथोक्तेनैवोपपत्तेः। भावे वा काममसावस्तु। का नो हानिः। प्राक्प्रध्वंसविकल्पोऽपि नानियतहेतुकत्वापादकः। यस्मिन् सति कार्यं न जायते तस्मिन्नसत्येव जायते इत्यत्र संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रयोजकत्वात्।

जातिभेदेति। विशिष्टाभावत्वेनैवानुगतेन कारणत्वे सम्भवति कार्यवैजात्यकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः। **यथोक्तेने**ति। उक्तविशिष्टाभावत्वेनेत्यर्थः। 'अभ्युपेत्या'ह—**भावे वे**ति। तथापि प्रतिवन्धकाभावेनान्यथासिद्धौ न शक्तिसिद्धिरिति भावः। **प्रागि**ति। प्रागभाव इत्यर्थः। **यस्मिन्नि**ति। प्रतिवन्धकसंसर्गाभावत्वेन द्वितयसाधारण्येन कारणत्वमिति नानियतहेतुकत्वमित्यर्थः।

विशेषणाद्यभावजन्यतावच्छेदकं तत् स्यादत एवो(?)भयमित्यत्राह—**जातिभेदे**ति। नन्वन्यथानुपपत्तिरेव मानं स्यात्तत्राह—**यथोक्तेने**ति। अनुभवबलसिद्धेनातिरिक्तेन विशिष्टाभावेनेत्यर्थः। 'उपपत्ते'र्दाहसामान्यस्य। अभ्युपेत्याह—**भाव** इति। तत्तज्जन्यताव[19a]च्छेदकवैजात्यस्य दाहे 'भावे वे'त्य[स्या ?]र्थः। 'असौ' त्वदुक्तः पक्षः। शक्तिश्च दूरप्रतिक्षिप्तैवेति भावः। यादृशप्रतिबन्धके येन येन सम्बन्धेन यदुत्तेजकं तेन तेन सम्बन्धेन तादृशोत्तेजकाभावकूटवत्तादृशप्रतिबन्धकस्य येन सम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेनाभावस्य हेतुत्वं व्यवस्थाप्य निरुत्तेजकप्रतिबन्धकस्थले व्यभिचारमुद्धरति—**प्रागि**ति। तत्र तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानामेव हेतुत्वं, ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोग्यत्यन्ताभावाविरोधित्वे तु तत्तत्सामान्याभाव एव तथेति ध्येयम्। इतरेतराभावं सत्यपि प्रतिबन्धके सम्बन्ध[ा]न्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावञ्चादायान्वयव्यभिचारमुद्धरति—**यस्मिन् सती**ति। 'यस्मिन्' येन सम्बन्धेन। **संसर्गे**ति। तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य संसर्गाभाव एव विश्रामादित्यर्थः।

ननु संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव संसर्गाभावत्वं तच्च भेदसाधारण्यन्तादात्म्यस्यापि संसर्गत्वात्, संसर्गस्यापि तादात्म्यतया च भेदत्वमपि संसर्गाभावत्वाभिमतसाधारणमत

नन्वेवं संसर्गाभावस्यातिरेकधर्मविशेषवत्त्वाकल्पनेऽतिप्रसङ्गेन प्रत्यवतिष्ठते, स प्रतिक्षेप्तव्यः। तथाप्यभावेऽपि ज्ञानेऽभावत्वं कथं प्रयोजकमुक्तम्? अनुपलभ्यमानानां कथं कारणत्वावगतिरिति चेत्, मा भूज्ज्ञप्तिः। न हि तदनुपलभ्यमानानामेव कारणत्वमुच्यते। सर्वेषामविशेषेणाविशेषवत्त्वात्। एतेन प्रतिबन्धकेऽपि तज्ज्ञानीयत्वान्वयाभावस्यत्वात् कार्योत्पादकत्वं, अनुत्पादे वा ततोऽपि किञ्चिदुत्पद्येतेति निरस्तम्।

विशेषवत्त्वाकल्पनेति। तथा च प्रतिबन्धके सत्येव तदभावस्यत्वेन ज्ञानादुत्पत्तिरिति शेषः। प्रतियोगिनोऽपि इति। प्रतिबन्धा योगिनोऽपि इत्यर्थः। मीमांसकस्यापि यत्र कारणाभावान् कार्याभावानुमानं तत्रापि कारणाभावाभावाय कार्याभावः सिध्येदिति प्रतिबन्दिरित्यर्थः। ननु संसर्गाभावत्वं न ज्ञातिः, तथा च प्रागभावादीनां ज्ञापकारणत्वं कथं नेत्यवच्छिद्येत इत्यत आह—तथापीति। मा भूदिति। संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वस्योपाधेरेव कारणतावच्छेदकत्वात् कार्यजनयत्किंचित्कारणावच्छेदकभूतत्वयदिति भावः। ननु ननौ सत्यपि सम्भवाद्दाह इत्यत्र। न हि स न प्रतिबन्धकाभाव इत्याह—एतेनेति। ततोऽप्यधिकमिति। एकप्रतिबन्धके सति प्रतिबन्धकाभावज्ञानात् यद्दाहो न जायते तत्र प्रतीतः शक्तिविरह-

---

वाद—यस्त्वि[ति]। 'यः संसर्गाभावत्वादाद्ये क्षिप्तयोर्विशेषे' वस्तुत्वावच्छेदकसंसर्गाभावत्वं 'द्वयेनाभावेन' यदि प्रतिबन्धके तद्भेदेन 'प्रत्यवस्थितौ' प्रत्यवस्थितिकाभावेऽपि, 'न प्रतिबन्धकेन' प्रतिबन्धकीयेन 'प्रत्यवस्थितौ' प्रतिबन्धकीये सति प्रत्यवस्थितिकाभावः, न तु प्रतिबन्धकीयेन प्रत्यवस्थितिकाभावेनानुमानम्, अनुपलब्धेः अप्रामाण्यात्। तत्प्रतिबन्धकीये संसर्गाभावे स्वादिज्ञानाभावा यदि तत्प्रतिबन्धकीये द्रव्यत्वे पदार्थान्तरसंसर्गेणावच्छेदकत्वे; **सिद्धान्तु** तत्प्रतिबन्धकीये सति प्रतिबन्धकीयेन संसर्गाभावेन, न, एकप्रतिबन्धकत्वेन प्रत्यवस्थानेऽतिप्रसङ्गात्(?)। 'न' प्रतिबन्धकीयेन संसर्गाभावेन 'अनुमानम्' अनुमितिकरणम्। 'न' प्रतिबन्धकीयेन संसर्गाभावेन प्रत्यवस्थितौ प्रत्यवस्थितिकाभावे। **व्यवहारे**ति। व्यवहारविषयेत्यर्थः। **सर्वेषे**ति। प्रतिबन्धकीयसंसर्गाभावस्य प्रत्यवस्थितिकाभावस्यावच्छेदकत्वे। **एतेने**ति। अनुमितिकरणे प्रतिबन्धकीयसंसर्गाभावेन प्रत्यवस्थितिकाभावस्य हेतुत्वे सति प्रतिबन्धकाले कार्योत्पत्तेः। प्रत्यवस्थितिकाभावः कथं न [19]प्रत्यवस्थितिरूपः? इत्यत आह—**अनुत्पादे**। **ततोऽपी**ति। स्वस्य सत्त्वे कार्यकाले अजनकत्वादिति

यथा हि 'तज्जातीये सति कार्यं जायते, अर्थादसति न जायते' इति स्थिते तद्भावेऽपि तज्जातीयान्तराभावान्न भवितव्यं कार्येणेति न, तथैतदपि, अनुकूलवत् प्रतिकूलेऽपि सति तज्जातीयान्तराभावानामकिञ्चित्करत्वादिति। यत्त्वकिञ्चित्करस्येति, तदप्यसत्। सामग्रीवैकल्यं प्रतिवन्धपदार्थो मुख्यः। स चात्र मन्त्रादिरेव। न त्वसौ प्रतिवन्धकः। ततः किं तस्याकिञ्चित्करत्वेन ? तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिवन्धारः। ते च [1]किञ्चित्करा एवेति किमसमञ्जसम् ?

स्तत्र निमित्तमित्यर्थः। **तज्जातीय** इति। दण्डजातीये सति कार्यं भवति तदभावे सति न भवति इत्यन्वयव्यतिरेकगम्यं तावत् कारणत्वम्। तत्रैकसत्त्वे दण्डान्तरविरहात् कार्येण भवितव्यमिति यथा न भवतीति तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थ इत्यधिकनञ्प्रवेशेन व्याख्येयम्। यद्वा शिरश्चालने नञ्, तथा च कार्येण न भाव्यमिति न, अपितु भाव्यमेवेत्यर्थः। व्यतिरेकव्यभिचारवदन्वयव्यभिचारस्याप्यदोषत्वादुभयसमाधेयत्वाद्वा। वस्तुतोऽत्र प्रतिवन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एव सामान्याभावः कारणमिति न व्यभिचारोऽपि। यदि च प्रतिवन्धकाभावत्वेन कारणतायां कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिवन्धकत्वमित्यन्योन्याश्रयः, तदा मण्याद्यभावकूटत्वेनैव कारणत्वं वाच्यमिति नोक्तदोषः। **तज्जातीये**ति। एकप्रतिवन्धकत्वे प्रतिवन्धकान्तराभावानामकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः। मण्याद्यभावकूटत्वेनैव कारणत्वादिति भावः। प्रतिवन्धकान्यथानुपपत्त्या शक्तिकल्पनमिति यदुक्तं तद् दूषयति—**यत्त्वि**ति। मण्यादिर्न प्रतिवन्धकः, किन्तु प्रतिवन्धः, तत्र प्रतिवन्धकपदं स्वार्थिक-कन्प्रत्ययेन द्रष्टव्यम्। **किं[1] किञ्चित्करा एवे**ति। मन्त्रादिरूपप्रतिवन्धकरा एवेत्यर्थः।

भावः। 'तज्जातीये' दण्डजातीययत्किञ्चिद्व्यक्तौ, 'असति' तज्जातीये 'तद्भावेऽपि' यत्किञ्चित्कारणजातीयसत्त्वेऽपि 'तज्जातीयान्तराभावाद्'ण्डाद्यन्तरस्याभावात्, 'तथैव' तदपि मानत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभाववत् यावद्विशेषाभावे कार्यं न तु व्यक्त्यन्तराभावसत्त्वादेवेत्यर्थः। **अनुकूले**ति। यथानुकूले कारणजातीये सति तज्जातीयान्तराभावो न कार्यप्रतिकूलः, तथा प्रतिकूले प्रतिवन्धकयत्किञ्चिद्व्यक्तौ सत्यां तज्जातीयान्तराभावो नानुकूल इत्यर्थः। **मुख्य** इति। कार्यानुत्पादहेतुतया मन्त्रादिरेव प्रतिवन्धकः। गौणं मतम्(?)।

---

1 'आमोद'सम्मतः पाठः for किञ्चित्करा एवेति किम्।

[illegible]

[illegible]

[illegible] **प्रागभावावच्छेदकेति**। कार्यप्रागभावत्वमवच्छेदकतावच्छेदकविशेषणं। **नद्वयोः मूलयोः**। **प्रागभावावच्छेदकेति**। कार्यप्रागभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः। नन्वेवं प्रागभावावच्छेदकत्वस्य समसमयभावेन कार्यान्वय इति कथं पौर्वापर्यव्यवहार इत्यतस्तदेव उपपादयति—**तस्मादिति**। औपचारिकोऽयं व्यवहार इत्यर्थः। उपचारं बीजं **सामग्रीतन्त्रकार्ययोरिति**। तुल्यकालत्वमेवेति। तद्भावयोः सामग्रीतन्त्रकार्ययोः। **सार्वं पृथ्वाः** [illegible] सार्थवाद्।

[illegible] **प्रागभावे**। [illegible] **तस्मादिति**। [illegible] **सामग्रीतन्त्रकार्ययोरिति**। [illegible] [illegible]

न चेदेवं शक्तिस्वीकारेऽपि कः प्रतीकारः ? तथा हि—प्रतिवन्धकेन शक्तिर्वा विनाश्यते, तद्धर्मो वा, धर्मान्तरं वा जन्यते, न जन्यते वा किमपि ? इति पक्षाः। तत्राकिञ्चित्करस्य प्रतिवन्धकत्वानुपपत्तेः, विपरीतधर्मान्तरजनने, तदभावे सत्येव कार्यमित्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः, प्रागभावादिविकल्पावकाशश्च। तद्विनाशे

न चेदेवमिति। .यदि प्रतिवन्धकाभावो न दाहकारणमित्यर्थः। **तद्धर्मो वेति**। विनाश्यत इत्यनुषङ्गः। सन्निधानाच्चरमविकल्पमारभ्य दूषयति—**तत्रेति**।

व्यभिचारात्। न च यावन्त उत्तेजकाभावास्त्वया विशेषणीकृतास्तावतां यावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तथा तस्य चातिरिक्तत्वेऽनतिरिक्तत्वे च न व्यभिचार इति वाच्यम्। एवमपि स्वर्गसाधनत्वेन ये श्रुतास्तदभावकूटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन स्वर्गसामान्यकारणत्वोपपत्तौ तद्वैजात्यानुपगमप्रसङ्गात्। किञ्च सति प्रति[20a]वन्धके उत्तेजकाभावात् प्रतिवन्धकविशिष्टं कार्यं मा जनिष्ट, तदविशिष्टकार्यन्तु अन्यत्र क्लृप्तसामान्यसामग्रीतः स्यादेव ; तथा प्रतिवन्धकापसरणानन्तरं या कार्यव्यक्तिर्जायते तद्व्यक्तिनिखिलकारणस्य तदानीमपि भावात् विना कारणाभावं कार्यानुत्पादस्य ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात्। क्षणविशेषेण तदुत्पादोपगमे तु तावन्मात्रकारणपरिशेषापत्तेरिति। यत्तु प्रतिवन्धकाभावः कारणतावच्छेदको न तु कारणमिति तन्न, विनिगमनाविरहात् अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य चाविशेषात्। न चासत्यपि भावभूते कारणे सति च तदुपलक्षिते प्रतिवन्धकाभावे (प्रसङ्गः) कार्योत्पत्तेरिति वाच्यं, प्रतिवन्धकाभावोपलक्षितादपि कार्योत्पादापत्तेः। अन्यत्र कारणतावच्छेदकपूर्ववर्तितायाः अनपेक्षत्वेऽपि प्रतिवन्धकाभावे तस्मिन् साप्यपेक्षणीयेति चेत्तुल्यं भावभूतकारणतावच्छेदकविशेषेऽपीति। ननु कारणतावच्छेदकस्य तदानीं सत्त्वेऽपि विशिष्टाभावस्य तदव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन कारणतावच्छेदकस्य कथन्तेन रूपेण कारणतावच्छेदकत्वमिति चेन्न ; द्विविधो हि विशिष्टाभावः, एको दैशिकः, सम्बन्धमात्रेण विशेषणीभूतं यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च। तत्र तत्काले सति विशेषणे यद्यप्यन्त्यः सम्भवति तथापि नाद्य इति न तथा कारणताविरोध इति दिक्। तादृशाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया कारणतावटकाभावस्य च तदसमानाधिकरणत्वेनावश्यं विशेषणीयतया न क्षतिरित्यप्याहुः। 'अस्मत्पक्षे त्वदुक्तदोषाणां त्वत्पक्षेऽपि सम्भव इत्याह—**न चेदिति**। **तद्धर्मो वा** विनाश्यते। तद्धर्मान्तरं वह्निनिष्ठं शक्तिनिष्ठं वा। सन्निधिक्रमेण दूषयति—**तत्रेति**। अन्त्यं दूषयित्वा तृतीयं दूषयति—**विपरीतेति**। दाहप्रतिकूलेत्यर्थः। प्रथमद्वितीयौ दूषयति—**तद्विनाश** इत्यादिना।

---

1. Vide दिनकरी and रामरुद्री—on शक्तिविचार।

तद्धर्मविनाशे वा पुनरुत्तम्भकेन तज्जननेऽनियतहेतुकत्वं, पूर्वं स्वरूपोत्पादकादिदानीमुत्तम्भकादुत्पत्तेः। न च समानशक्तिकतया तुल्यजातीयत्वान्नैवमिति साम्प्रतम्। विजातीयेषु समानशक्तिनिषेधात्। न च प्रतिबन्धकशक्तिमेवोत्तम्भको विरुणद्धि, न तु भावशक्तिमुत्पादयतीति साम्प्रतम्। तदनुत्पादप्रसङ्गात्। कालविशेषात्तदुत्पादे तदेवानियतहेतुकत्वमिति।

तज्जनन इति। शक्तिजनने तद्धर्मजनने वेत्यर्थः। अनियतहेतुकत्वमेवोपपादयति—**पूर्वमिति**। **तदुत्पादकात्** वह्न्याद्युत्पादकात्। 'नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुजे'ति तवाभ्युपगमादित्यर्थः। ननूत्तेजके 'स्वरूपोत्पादके शक्त्यनुकूलाऽपरा शक्तिरित्येकशक्तिमत्त्वेन नानियतहेतुकत्वमित्यत आह—**न चेति**। **निषेधादिति**। **न विजात्येकशक्तिमानित्यनेनेति** भावः। **तदनुत्पादेति**। वह्नौ पुनः शक्त्यनुत्पादाददाहकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु कालविशेषादेव वह्नौ शक्तिरुत्पत्स्यत इत्यत आह—**कालेति**। ननु विशिष्टाभावः कारणं, स च विशेषणाभावविशेष्याभावोभयाभावानुगत इति यदुक्तं तन्न विशिष्टस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमे त्वपसिद्धान्तः।

पुनरुत्तम्भकेन पुनरुत्तम्भकेनैवेति यावत्। व्यवच्छेद्या आश्रयसामग्री। तज्जनने दाहानुकूलशक्तितद्धर्मयोर्जनने। स्वरूपं स्वाश्रयः स्वं रूपं यस्येति व्युत्पत्तेः। तदु(उ)त्पत्तेः शक्तिधर्मयोः। समानशक्तिकतया स्वाश्रयसामग्र्युत्तम्भकयोर्नैवं नानियतहेतुकत्वम्। **विजातीयेष्विति**। इदमुपलक्षणमुत्तेजकार्घीनाया अपि शक्तेः प्रतिबन्धकान्नाशः स्यादित्यपि बोध्यम्। उत्तेजकविशिष्टमेव प्रतिबन्धकं यदा समवहितं तदभिप्रायेणाह—**न चेति**। प्रतिबन्धकशक्ति [20b] मन्त्रादिनिष्ठां दाहानुकू[ल]शक्तिनाशप्रयोजकशक्तिं विरुणद्धि नाशयति। प्रतिबन्धकोत्तेजकयोः क्रमिकसन्निधानस्थलमभिप्रेत्याह—**तदनुत्पादेति**। दाहानुकूलशक्त्यनुत्पादेत्यर्थः। **कालविशेषात्** उत्तेजकसमवधानकालात्। **तदुत्पादे** दाहशक्त्युत्पादे। एतेन वह्निः करवह्निसंयोगो वा दाहानुकूलाधिष्ठातीन्द्रियवान् अतीन्द्रियवान् वा दाहजनकत्वाद् भावत्वाद्वा स्थितिस्थापकादृष्टवदात्मसंयोगोत्पत्तावाश्रयान्तरादायार्थान्तरवारणाय प्रथमसाध्ये विशेषणत्रयं, समवायसम्बन्धस्य साध्यतावच्छेदकत्वाच्च जन्यमात्रत्व कालेनावधित्या अदृष्टादेरपि तेन सम्बन्धेन वृत्त्या नार्थान्तरम्। अतएवाभावस्य तन्मते अनुपलब्धत्वेनातीन्द्रियतया तेनापि नार्थान्तरं, समवायोऽतिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतदित्यलम्। अप्रयोजकत्वात् प्रथमे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपादित्वात्, द्वितीये ऐन्द्रियकत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व द्रव्यत्वस्य तथात्वाच्च।

---

1 ज[ल]क्षितेनेदं।

न च मन्त्रादीनेव सहकारिणः प्राप्ता ते अर्थकारिण इति साम्प्रतम्। नेषु चिरध्वंसेष्वपि कार्योत्पादात्। नापि 'प्रध्वंसव्याप्ये तथा। एवं हि यागादिप्रध्वंसा एव स्वर्गादीनुत्पादयन्तु. कृतमपूर्वकल्पनया। नेयमनन्तरभावादनन्तरकार्यवादः प्रसज्यते इति चेत्, अपूर्वेऽपि कल्पिते तावतैव कार्यवाद इति कुतः? अपूर्वस्यासाध्यादिति

---

5 'प्रोक्षिता एव ह्यद्भ्योऽवघातायोपकल्पन्ते' इति वाक्येनैवमन्वयं प्रमाणयन्ति। अर्थावबोधस्योपपत्तिं निरूपति—न चेति। **मन्त्रादीन्** प्रोक्षणादिकारणमन्त्रादीन्, **ते** प्रोक्षणादयः, **नेषु** मन्त्रादिषु। ननु मन्त्रादिध्वंससहकृता प्रोक्षणाद्योऽवघातहेतवः स्युरित्याह—**नापीति**। यागादीनामपूर्वव्यापारकल्पना न स्यात्। अस्तु तर्हि तत्तत्कार्यविनियोगितया यागादीनां स्वर्गादिप्रतिबन्धकत्वमेव पर्यवस्येत्। ध्वंसव्यापारत्वे यागादीनां कल्पप्रवाहानन्त्यमनन्तरापूर्वमेव व्यापार इति शङ्कते—**नेयमिति**। यद्यपि ध्वंसव्यापारत्वयादिनामनन्तरकल्पप्रवाहानन्त्यकल्पकं व्यापादकं नास्ति: न हि यावद्व्यापारभावि कर्मेति नियमः: संस्कारे पूर्ववद्व्यभिचारात्, तथापि विवादाध्यासितः कालो यदि चैत्रस्वर्गजनकयागध्वंसवान् स्यात्, तत्स्वर्गवान् स्यात् इति विपक्षितत्वात्। **अपूर्वेऽपीति**। तथापि नियामकं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः। **अपूर्वेति**। अपूर्वेति। यत्युक्तकालावच्छिन्नकल्पजनकत्वासाध्यादित्यर्थः।

यत्तावदुक्तं मन्त्रः स्वयमेव दृष्टं इति नानिष्टमत्र इत्यादि—**न चेति**। प्रोक्षणोत्तरितो ग्रीवः अर्थकर्तृकः स्वनिष्ठावघातजनकः, नेषु मन्त्रादिषु, कार्यस्य नियताधिकरणकावघातजन्यत्वात्, तथा च मन्त्रादिध्वंसेनापि संस्कारोऽस्त्येव इति भावः। **तद्ध्वंसेति**। प्रोक्षणादिध्वंस्यर्थः। ते ग्रीवः तथाकार्यहेतवः प्रोक्षणीति विपरीत[21a]साधनम्। न चाप्रोक्षणस्य दृष्टावघातत्वात्, [2]तदुपादकत्वस्य [3]तदुपेक्षणत्वेनोक्तत्वात् प्रत्यवायजनकत्वेनैवोपेक्षणत्वात्। एतदभ्युपगमे दोषमाह—**एवमिति**। **प्रध्वंसा एवेति**। ध्वंसविनिगमनावाधावच्छेदः। अपूर्वहेतुः अपूर्वोपजनने, शङ्कते—**नेयमिति**। यागादिध्वंसनाशित्यर्थः। **नावानिति**। नावन्नाशकाश्रयावच्छेदेनेत्यर्थः। नाशकत्वेनाभिमतं तत्तेन चरमं न स्यात् तत्तेन तन्नाशकत्वादिति भावः। **अपूर्वेति**। तत्तदपूर्वत्वसामान्यं प्रति चरमत्वेनाभिमतत्वप्रयोजकत्वं हेत्वा-

---

1 तुलनीयम् : तत्संस्कार्य तत्त्वं। 2 दृष्टिकः। 3 प्रेक्षणकः।

4 तुलनीयम् तत्तदपेक्षणं for तत्तदा.

चेन्, तुल्यमिदमिहाऽपि। तावतापि तत्प्रध्वंसो न विनश्यतीति विशेषः।

स्यादेतत्। उपलक्षणं प्रोक्षणादयो, न तु विशेषणम्। तथा चाविद्यमानैरपि तैरुपलक्षिता व्रीह्यादयस्तत्र तत्रोपयोक्ष्यन्ते। यथा गुरुणा टीका, कुरुणा क्षेत्रमिति

तुल्यमिति। तावत्कालफलजनकस्वभावत्वमेवेत्यर्थः।

अवघातावद्युपयोगः प्रोक्षणादीनामुपलक्ष[ण ?]तयैव स्यादिति तदनुरो[रो?]धेन नाधेयशक्तिकल्पनमिति शङ्कते—**स्यादेतदिति**।

दित्यर्थः। **तुल्यमिति**। नयापि तद्ध्वंसजन्यस्वर्गं चरमत्वेनाभिमतफलप्रागभावो हेतुर्वाच्य इत्यर्थः। यथाश्रुते सत्यां सामग्र्यां स्वभावमात्रेण कार्याभावस्य दुरुपपादत्वादिति ध्येयम्। तावतापि चरमकल्पेऽपि विशेषो वैलक्षण्यमपूर्वात् ननु[न तु ?] स्वध्वंसजन्ये स्वस्य स्वजन्ये च स्वध्वंसस्य कारणत्वाव्यवहारात् स्वेन स्वध्वंसस्य स्वध्वंसेन च स्वस्यान्यथासिद्धत्वम्, अन्यथा दाहं प्रति स्वध्वंसद्वारा मणेरारम्भकसंयोगस्य द्रव्यनाशं प्रति च हेतुतापत्तिः। एवं प्रतियोगिजन्यकार्यसामान्यं प्रत्येव तत्प्रागभावस्य तथात्वं स्यात्, ग्रहणस्मरणाकारज्ञानं नोपेयते ज्ञानं तेन संस्कारजनकज्ञानध्वंससाक्षात्कारस्य संस्कारद्वारा तादृशज्ञानजन्यस्मरणानात्मकतया नोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः, यागादिध्वंसस्य कालोपाधितया तज्जन्यस्वर्गादिकं प्रति हेतुत्वानुपगमेऽपि न क्षतिरिति चेत्तुल्यमिहापि। यत्त्वेवमन्यथासिद्धयनुपगमे स्मृतिजनकसंस्कारोऽपि न सिध्येदिति, तन्न, ज्ञानोत्पत्ति-तृतीयक्षणेऽपि स्मृतेरुदयेन तत्र तद्ध्वंसव्यापारकत्वासम्भवादिति।

अव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वं न कारणत्वमपि तु प्राक्कालवृत्तित्वमात्रं, तथाच विनापि व्यापारं चिरविनष्टस्यापि प्रोक्षणस्यावघातहेतुत्वमस्तु, किं संस्कारेणेत्यभिप्रेत्याह—**स्यादेतदिति**। उपलक्षणमिति कार्यव्यवहितप्राक्कालान्वयिग्रहो उपलक्षणं तदन्वय्यव्यवहिततत्प्राक्कालानन्वयि, न तु विशेषणं न तदन्वयि अविद्यमानेन यत्किञ्चित्-पूर्वक्षणवृत्तिना प्रोक्षणेन तत्र तत्रावघातादौ असतापि तेन व्यावृत्तिप्रत्ययमुदाहरति—**यथेति**। तत्प्राक्कालवृत्तित्वमात्रमपि न कार्यत्वाभिमतप्राक्कालवृत्त्य[त्य ?]न्ताभावा-प्रतियोगित्वं जन्ये सम्भवति इ[21b]त्यव्यवधानमवश्यं निवेश्यं, तच्चाव्यवधानं सामान्यतो यद्यप्यसम्भवं तथापि तत्तन्निरूपिताव्यवधानानां संसर्गमर्यादया निवेशनीयतया नाननुगमस्तथाच स्वस्वव्यापारान्यतरयोस्तदव्यवहितप्राक्क्षणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्व-मेव तस्य कारणत्वं कालिकव्यापारान्यतरसम्बन्धेन तदव्यवहि[त]प्राक्कालवृत्त्यत्यन्ताभावा-

चेन्, तदसत्। न हि स्वरूपव्यापारयोरभावेऽप्युपलक्षणस्य कारणत्वं कश्चिदिच्छति, अतिप्रसङ्गात्। व्यवहारमात्रं तु तज्ज्ञानसाध्यं, न तु तत्साध्यम्। तज्ज्ञानमपि स्वकारणाधीनं, न तु तेन निरन्वयध्वस्तेन जन्यते। अस्तु वा तत्राप्यतिशयकल्पना, किन्नश्छिन्नम् ? यद्वा, यागादेरप्युपलक्षणत्वमस्तु। तदुपलक्षितः कालो यज्वा वा स्वर्गादि साधयिष्यति, कृतमपूर्वेण। नन्वेवं देवदत्तस्य स्वगुणाकृष्टाः शरीरादयो भोगाय,

एतद्दूषयति—**स्वरूपेति**। नन्वेवं गुरुकुरुभ्यामपि दीक्षाक्षेत्रयोरुपलक्षणं न स्यात्। न हि ताभ्यां तत्र व्यापारः कश्चिदाहित इत्यत आह—**व्यवहारमात्रन्त्विति**। **तज्ज्ञानं** साध्यम्। न तु तत्साध्यं कुरुगुरुज्ञानसाध्यम्। न तु कुरुगुरुसाध्यमित्यर्थः। ननुः तर्हि तज्जनितव्यापारं विना ज्ञानमपि कथं स्यादित्यत आह—**तज्ज्ञानमपीति**। कुरुणा, गुरुणा वेत्यर्थः। कुरुणा क्षेत्रं कृतमिति शाब्दज्ञानजनितसंस्कारप्रभवस्मृत्यधीनो व्यवहार इति भावः। ननु कुरुगुरुभ्यां तज्ज्ञानमपि चेन्न जनितं तदा कथमुपलक्षणत्वमपीत्यत आह—**अस्त्विति**। टीकायां वाक्यसमूहे क्षेत्रे च ताभ्यां काचिच्छक्तिराहितेत्यर्थः। यद्वा अभ्युपेत्याह—**उ अस्त्विति**। प्रोक्षणादीनामुपलक्षणत्वे दोषान्तरमाह—**यद्वेति**। नन्वपूर्वे मानान्तरमस्ति न त्वाधेयशक्तौ इत्यत आह—**न चेति**। स्वगुणसहकारिणः **स्वगुणेत्यादिना** इति वा।

प्रतियोगित्वं वा तद्वाच्यमिति व्यापारस्य जनकत्वमित्यभिप्रायेणाह—**तदसदिति**। स्वरूपं कारणत्वेनाभिमतमभावेऽपि अव्यवहितप्राक्कालावृत्तित्वेऽपि उपलक्षणस्य यत्किञ्चित्प्राक्कालवृत्तिमात्रस्य अतिप्रसङ्गात् व्यभिचारिसाधारण्यात्, तथाच नियमांशप्रवेशेऽवश्यमव्यवधाननिवेश इति भावः। नन्वेवं निरन्वयध्वस्तस्य गुरोः कुरोर्वा कथं व्यापारैकत्वमित्यत्राह—**व्यवहारमात्रन्त्विति**। करणव्युत्पत्त्या व्यापृत्तिप्रत्यय इत्यर्थः। तज्ज्ञानसाध्यं विशेषणज्ञानसाध्यं, तज्ज्ञानमपि विशेषणज्ञानमपि, तेन विशेषणेन कुरुणा गुरुणा वा कुरुगुरोस्तत्कारणत्वव्यवहारः। सत्त्वे त्वाह—**तत्रापीति**। तत्रापि कुरुगुरुस्थलेऽपि। उक्तमेवार्थं प्रतिबन्ध्या द्रढयति—**यद्वेति**। व्रीहौ प्रोक्षणमुपलक्षणं सत् सहकारीति दृष्टान्तस्य साध्यार्थमाह—**यज्वा वेति**। **न चेति**। देवदत्तस्य शरीरादय इति पक्षः आदिपदात्तदवयवपरिग्रहः, आदिविशेषणान्न [1]सिद्धसाधनं देवदत्तीयत्वावच्छेदेन वा साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् तदनुपादानेऽपि न क्षतिः। गुणाकृष्टा भोगायेति साध्यं गुणो विशेषगुणः। तेन संयोगेन नार्थान्तरं, तथाच तदात्मसमवेतविशेषगुणसहकारेण भोगजनका इत्यर्थः पर्यवस्यति।

1 अनुपायः। तत्तदवयवानां तत्तद्भोगसाधनत्वकल्पे तत्तद्दृष्टाधीनमेवेति।

तद्भागसाधनत्वात्, स्वर्गादिवदित्यन्वयिबलादपूर्वसिद्धेर्नाविशेष इति साम्प्रतम्। इच्छा-प्रयत्नज्ञानैर्यथायोगं सिद्धसाधनात्। न च तद्रहितानामपि भोग इति युक्तिमत्, येन ततोऽप्यधिकं सिध्येत्। नापि स्वगुणोत्पादिता इति साध्यार्थः। मनसाऽनैकान्तिकत्वात्। नापि कार्यत्वे सतीति विशेषणीयो हेतुः। तथाप्युपलक्षणैरेव सिद्धसाधनात्। असतां तेषां कथमुत्पादकत्वमिति चेत्, तदेतदभिमन्त्रणादिष्वपि तुल्यम्। तस्माद्भाव-भूतमतिशयं जनयन्त एव प्रोक्षणादयः कालान्तरभाविने फलाय कल्पन्ते। प्रमाणत-स्तदर्थमुपादीयमानत्वात्, यागकृषिचिकित्सावदिति। अन्यथा कृष्यादयो दुर्घटाः

आद्ये तावदाह—इच्छेति। यथायथ[योग?]मिति। सूपकारसाधितान्नौ[न्ने?] राग इच्छामात्रं सहकारि। परदेशभोगे प्रयत्नोऽपि ज्ञानं सर्वत्रेत्यर्थः। तद्रहितानामिति। इच्छादिरहितानामित्यर्थः। अन्त्यमाशङ्क्य निराचष्टे—नापीति। उपलक्षणं जन्मान्तरज्ञानादिभिः सिद्धसाधनमर्थान्तरमित्यर्थः। अतिशयमिति। व्रीहिनिष्ठमिति शेषः। (ननु.....?) आत्मनिष्ठ एव किं न स्यादिति वाच्यम्, यो यत्र यदुद्देशेनोपादीयते स तत्र फलजनक इति व्याप्तेः। यद्वा यत्रावघातरूपं फलं चिरभावि तदनुगुणो व्यापारस्तु समानाधिकरण[:?] फल्पयितुमुचित इति भावः। न च विहितत्वेन पुरुषनिष्ठातिशयजनकत्वमनुमेयम्, श्व[अ?]प्रयोजकत्वाच्चिकित्सादिना व्यभिचाराच्चेति। तदर्थमिति। कालान्तर-भाव्यवघातफलार्थमित्यर्थः। यद् यत्कालान्तरभाविफलार्थमुपादीयते तत्तदनु-गुणमतिशयं जनयतीति सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तमाह—यागेति। यागेऽपूर्वमुभय-सिद्धमिति तदुलङ्घ्याह—अन्यथेति। आधेयशक्तिं विनेत्यर्थः। कृषिकर्मणा

स्वर्गादिवत् तदात्मभोगसाधनस्वर्गादिवत्। स्वगुणोत्पादिता इति तथाच भोगायेत्यनुपादेय-मेवेति भावः। उपलक्षणैर्ज्ञानादिभिः असतां कार्याव्यवहितप्राक्काले तेषां ज्ञानादीनामेत-त्तदानीमसतामनुपपादकत्वं भावभूतमिति यथोक्तया ध्वंसव्यापारतानिराकरणाय अतिशयं तत्फलानुकूलम्। उपजनयन्त इत्यस्य व्रीह्यादावित्यादिः, तेन नादृष्टेन सिद्धसाधनं, प्रमाणमिति भ्रमेण तदृतफलार्थितया क्रियमाणे व्यभिचारवारणाय, तथाचाभ्रान्तेन यत्र कालान्तर-भाविफलार्थित्वेन यत् क्रियते तत्तन्निष्ठव्यापारजनकमिति सामान्यमुखी व्याप्तिरवसेया। [22a]कृषेर्दृष्टान्तासिद्धिमपाकरोति—अन्यथेति। कृष्यादेस्तादृशातिशयजनकत्व इत्यर्थः। कृष्यादय इत्यलादिपदात् लाक्षासेकादिपरिग्रहः। दुर्घटञ्च नियतजातीयकार्यम्। ननु

प्रत्यक्षेण। बीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गात्, तेषु चावान्तरजातेरभावान्नियतजातीयकार्यारम्भानुपपत्तेः। अत्रोच्यते—

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥११॥

कालान्तरभाविफलस्यावगमाय बीजभूम्यादिरतिशयाधानं, चिकित्साकर्मणा कालान्तरभाव्यारोग्यफलहेतुः शरीरातिशयाधानमित्यर्थः। ननु स्वरूपत एव बीजमनुवर्तते; किं तत्रातिशयेनेत्यत आह—**बीजा[दी?]नामिति**। ननु फलमत्ययवत्त्वादिजात्यान्विताः परमाणव एव फलमत्ययाङ्कुरकारिण इति किं तत्रातिशयकल्पनयेत्यत आह—**तेषु चेति**। पृथक्त्वावान्तरजातेः परमाणावनभ्युपगमादिति भावः ॥१०॥

प्रोक्षणादिनाऽतिशयो जन्यत एव, न तु व्रीहित्वादौ इत्यत आह—**संस्कार** इति। **पुंस** इति पुंसीत्यर्थः, आत्मनीति यावत्। प्रोक्षणावान्तरभेदोऽभ्युक्षणम्। आदिपदान्मन्त्रादीनामुपग्रहः। न च व्रीहिनिष्ठ एव किं न कल्पत इति वाच्यम्, व्रीहिषु यद्येक एव संस्कारो व्यासज्यवृत्तिस्तदा कस्यचिद् व्रीहेर्नाशानाशप्रसङ्गे आश्रयनाशाविशेषात्, वृत्तादयः [.....?] किञ्चिदाश्रयनाशादेव नश्यन्ति प्रत्यभिज्ञा तु खण्डवृत्तनिबन्धना, वृत्तनाशेनानुपपन्ना। प्रतिव्रीहि नानाशक्तिकल्पने गौरवम्। पुरुषनिष्ठसंस्कारेण व्रीहीणां स्वरूपसम्बन्ध एव। अनन्तफलभागित्वं च द्वितीयोपस्थितिरिति भावः। परानुमाने कृष्यादिदृष्टान्तासिद्धिं स्वानुमाने व्यभिचाराभावञ्चाह—**स्वगुणा** इति। **विशेषा** इति विशेषका इत्यर्थः। तत्रातिशयो दृष्टद्वारसद्भावादिति

सिजातीयबीजादिसहकारेणैव नियतजातीयकार्यजनकत्व स्यादित्यत्राह—**बीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गादिति**। ननु तत्तदारम्भकसिजातीयपरमाणुसहकारेणैव तथात्वं स्यादित्यत्राह—**तेष्विति**। परमाणुष्वित्यर्थः। अवान्तरजातिः द्रव्यविभाजकोपाधिजातिः ॥१०॥

'चिरध्वस्तानि' इत्यादियुक्त्या सिद्धस्य प्रोक्षणजन्यातिशयस्य व्रीहिनिष्ठत्वमपाकरोति—**संस्कार** इत्यादि। संस्कारः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिकरणक-कालान्तरभाविफलानुगुणोऽतिशयः पुंस एव पुंवृत्तिरेव न तु व्रीहिवृत्तिः, पुरुषातिरिक्तवृत्तित्वे बाधकप्रमाणविषयत्वात्, व्रीहिनिष्ठत्वे तथात्वाद्वा संस्कार इत्येकवचनेन च बाधकमानं ध्वनितम्। कालान्तरभाविफलानुगुणो व्यापारः सिध्यन् न्याय्यादेक एव, तस्य व्रीहिनिष्ठत्वे यत्किञ्चिद्व्रीहिनाशान्नाशेऽन्यथानुपपत्तिः। अनीदृशस्य व्यधिकरणोऽपि एक एवातिशयः कल्पत इति ध्वनितम्। प्रोक्षणाभ्युक्षणे अधर्मक्षयभाविफलजनकौ। विनाप्यतिशयं कृष्यादिषु नियतजातीयकार्यजनकत्वमुपपादयति—**स्वगुणा** इति। स्वगुणौ स्वसमवेतत्वेन विशेषा विलक्षणा नियतजातीयकार्यनियामका विशेषपदावृत्त्या व्याख्येयम्। हेतुत्वे हेतुमाह—**पाकजादय** इति। आदिपदाददृष्टभेदनिमित्तकोद्भिदादेः

यथा हि देवताविशेषोद्देशेन हुताशने हविराहुतयः समन्त्राः प्रयुक्ताः पुरुषमभिसंस्कुर्वते न वह्निं, नापि देवताः, तथा व्रीह्याद्युद्देशेन प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः पुरुषमेव संस्कुरुते, न तम्। यथा च कारीरीजनितसंस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचां सञ्चरणजलक्षरणरूपा

साध्यवैकल्यमिति भावः। न च परमाणोरधेयशक्तिः पाकगुणा वा सन्तु, न कश्चिद्विशेष इति वाच्यम्, तदावच्छानपविनि [तदारब्धावयविनि ?] तज्जातीयगुणोपलम्भात्तत्र कल्पनाया आवश्यकत्वात्। आदिपदात् संयोगविशेषा गृह्यन्ते।

यो यदुद्देश्येन क्रियते स तद्गतातिशयाधायक इति परव्यासौ व्यभिचारमाह—**यथा हीत्यादि**। देवतायाः प्रीतिहेतुतया व्रीह्यादीनां च व्यापारभागितया उद्देश्यत्वमविशिष्टमिति भावः। न च यद्गतफलार्थितया यत् क्रियते तत् तद्गतातिशयजनकमिति व्यासेरनुमानं श्येनेन व्यभिचारात्। न च तत्रापि शत्रावेव दुरदृष्टं श्येनेन जन्यत इति वाच्यम्—

"शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी"-

त्युत्सर्गस्य बाधकं विना या[त्या ?]गायोगादिति भावः। तर्हि अवघातादौ कथं व्रीहेरुपयोग इत्यत आह—**यथा चेति**। प्रोक्षणादिजन्यादृष्टवदात्मसंयोगाद् व्रीह्यादीनामुत्तरक्रिया अवघातादिरित्यर्थः। ननु प्रोक्षणादीनामपूर्वजनकत्वे कदाचित् फलाभावः कथं

संस्थानविशेषपरिग्रहः। **केचित्तु** आदिपदात् सुवर्णाद्यारम्भप्रयोजकगुरुद्रव्यसंयोगपरिग्रह इत्याहुः।

कालान्तरभाविफलाय यदुद्देशेनाभ्रान्तेन यत्र यत् क्रियते तत्तन्निष्ठातिशयजनकमित्यत्र व्यभिचारमाह—**यथा हीति**। हुताः होमविधिविषयाः तेन भ्रमाधीनत्वनिरासः, यथाश्रुतेऽनन्वयात्। न वह[हि ?]मिति दृष्टान्तार्थं, वस्तुतस्तु व्रीहेरुद्देश्यत्वं कर्म्मता देवतानाञ्चानिराकर्तृ[क]सम्प्रदानत्वमिति न हविरित्येव वक्तुमर्हति। संस्कुर्वते अभिमतसंस्कारवन्तं कुर्वन्ति, न तु व्रीह्यादि। न च यद्गतफलार्थितया यत् क्रियते तत्तन्निष्ठातिशयजनकमिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्। नानाव्या[22b]पारकल्पने गौरवाच्च। शत्रुवधोद्देशेन क्रियमाणे श्येने व्यभिचारादिति **केचित्**, तत्रापि गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य पितरीव शत्रावेव तददृष्टमिति तु **मिश्राः**। वस्तुतस्तु यद्गतफलार्थितयेतिव्यासौ व्यभिचारन्दर्शयन् परम्परया प्रत्यासन्नस्यादृष्टस्य जनकतां दर्शयति—**यथा चेति**। संस्काराधारत्वं पुरुषस्येत्यनेन यथोक्तव्यभिचारो दर्शितः, तदाधारपुरुषसंयोगादित्यनेन च परम्परासम्बन्धः, क्रियाविशेषा अवघातादयः। ननु तददृष्टं व्रीहावश्यमवघातं जनयेत्, अजनने फलैकनाश्यस्य तस्यानाशप्रसङ्ग

क्रिया, तथा व्रीह्यादीनां नत्तदुत्तरक्रियाविशेषाः। यथा चैकत्र कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तथा परत्रापि। आगमिकत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। न तर्हि बर्हिष इव व्रीह्यादेः पुनरुपयोगान्तरं स्यात्। उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेत, अवि-

---

स्यादपूर्वस्य समस्तदृष्टोपपादकत्वादित्यत आह—**यथा चेत्यादि**। कारीर्यां यथा कर्मादिवैगुण्यात् फलाभावस्तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः। नन्वागमसिद्धत्वेनावश्यमेव फलेन भाव्यमित्यत आह—**आगमिकत्वस्येति**। एवं सति कारीर्यामपि फलाभावः कदाचिन्न स्यादित्यर्थः। ननु व्रीहिध्वेव संस्क्रियते तदावघातादौ कथं तस्यैव पुनरुपादानं विनियुक्तविनियोगविरोधात्? अत्र **बर्हिष** इति व्यतिरेके दृष्टान्तः। यथा बर्हिषः पुनरुपादानप्रापकं वचनमस्ति—

'दर्भाः कृष्णाजिनम्' इति,

न तथान्नास्तीत्याह—**न तर्हीति**। 'बर्हिस्तृणाति,' 'बर्हिषि हविरासादयति' इतिवद् यथा बर्हिषः पुनरुपादानं न तथा प्रकृते स्यादिति व्यतिरेकदृष्टान्त इत्येके। 'इड़ो यजति', 'बर्हिर्यजति', बर्हिर्जयतीति विहितस्य बर्हिर्या[ग]स्य यथा न पुनरुपादानं, तथा व्रीहेरपि न स्यादित्यपरे। ननु 'व्रीहीन् प्रोक्षति', 'व्रीहीनवहन्ति', 'व्रीहीन् पिनष्टी'त्यवश्यं[वा ?]तादावपि व्रीहिकर्म नैव प्रतीयत इति पुनरुपयोगः कथं न स्यादित्यत आह—**उपयोगे वेति**।

इत्याशङ्क्याहा—**यथा चेति**। कर्म त्यागसेकादि तद्वैगुण्यम् अन्यायोपादानादिना। कर्तृवैगुण्यम् आशुच्यादिना। साधनं हस्तादि। तद्वैगुण्यं विहितपरिमाणयथासन्निवेशाद्यभावादिना। एकत्र कारीर्यां फलाभावः अदृष्टानुत्पत्तिः, परत्र प्रोक्षणे आगमिकत्वस्यागमप्रामाण्यानुपपत्तिरू[रु ?]पकल्पकस्य, उभयत्र कारीप्रोक्षणयोः साक्षत्वेऽपि अजनितपरमापूर्वाङ्गापूर्वस्येव तन्नाशः कल्पनीय इति च ध्येयम्।

ननूपादिताङ्गापूर्वस्य पिण्डान्तरणबर्हिषो विनियुक्तविनियोगविरोधाद् यथा कर्मान्तरे नोपयोगस्तथा प्रोक्षितव्रीहेरप्यवघातादौ विनियोगो न स्यात्, जनिताङ्गापूर्वतया विनियुक्तत्वस्योभयत्राप्यविशेषः स्यादित्याह—**न तर्हीति**। तर्हि अङ्गापूर्वजनकत्वे बर्हिष इव बर्हिर्योगस्येति **केचित्। परे** तु व्यतिरेके दृष्टान्तः। बर्हिस्तृणाति, बर्हिषि हविरासादयति इत्यत्र यथा विशेषवचनात् पुनरुपयोगस्तथा प्रकृते न स्यात्, तथा वचनाभावादित्यर्थ इत्याहुः। ननु व्रीहिनापूर्वजनकत्वं किन्तु तत्कर्मकप्रोक्षणस्येति नोक्तरीत्या विनियोगान्तरबाध इत्यत्राह—**उपयोगे वेति**। तज्जातीयान्तरम् अप्रोक्षितानपि

शेषात्। न विचित्रा एवाभिसंस्काराः केचिद् व्याप्रियमाणोद्देश्यसहकारिण एव कार्ये उपयुज्यन्ते। किमत्र क्रियतां, विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात्। यथा चाभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य प्रयुक्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखमुपजनयति, नान्यस्य। न वा तदनपेक्षः। एवमभिमन्त्रणादिसंस्कारा अपि भवन्तो न मनागपि नोपयुज्यन्ते।

विचित्रा हीति। संस्कारवैचित्र्यादेवं स्यादित्यर्थः। वैचित्र्यमेव दर्शयति—**केचिदिति**। यस्योद्देशस्याग्रे व्याप्रियमाणता व्यापारानुवृत्तिस्तत्सहकारिण इत्यर्थः। न चैतत् सांदृष्टिकमित्याह—**यथा चेति**। श्येनयागेन कर्तरि यददृष्टं जनितं तस्य वैरिदुःखोत्पादनमुद्देश्यमतो व्यधिकरणमपि तद्वैरिदेहावच्छिन्न एवात्मनि- दुःखं जनयतीत्यर्थः। **विधेरिति**। 'श्येनेनाभिचरन् यजेते'त्यत्रान्यथानुपपत्तेरिव 'व्रीहीन् प्रोक्षती'त्यत्रापि लाघवाद्व्यक्तिवचनन्यायेन, प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्त इति वाक्यशेषबलेन वा प्रोक्षितस्यैवाग्रे व्याप्रियमाणत्वमित्यर्थः। **दुर्लङ्घ्यत्वमनतिक्रमणीयत्वम्**। **भवन्त** इति जायमाना इत्यर्थः। **न मनागपि नोपयुज्यन्त** इति अपि तु प्रोक्षितान् व्रीहीन् सहकारिण

व्रीहीनुपादीयेत अवघातयागादौ विनियुज्येत, अविशेषात्। विधिविषयतावच्छेदकव्रीहित्वस्य प्रोक्षिताप्रोक्षितसाधारणत्वात् स्वजनकीभूतप्रोक्षणकर्म्मव्रीहित्वस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—**न विचित्रा** इति। **केचित्** केचिदेव अभिसंस्कारा अदृष्टरूपा विचित्रा न तु सर्वे। वैलक्षण्यमेवाह—**व्याप्रियमाणोद्देश्यसहकारिण** इति। स्वजनकीभूतव्यापारोद्देश्यसहकारिण इत्यर्थः। कार्य उपयुज्यन्ते तत्तत् कार्यञ्जनयन्ति। विधेरिति व्यक्तिवचनन्यायेनाकांक्षाबलात्त[23a]त्रैव गृहीततात्पर्यकत्वाद्विधेरित्यर्थः। दृष्टान्तेनातिप्रसङ्गमाह—**यथेति**। प्रयुक्त उत्पादितः तदपेक्षएव तज्जातीयशरीरावच्छेदेनैव तदवच्छेदेनापि नान्यस्यात्मन इत्याह—**तत्सम्बद्धस्यैवेति**। तदात्मन एवेत्यर्थः। नियमव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—**नान्यस्येति**। **एवमित्यादि**। अभिमन्त्रादिसंस्कारा एवं भवन्तः नियतसहकारेणैव नियतकार्यकारितामासादयन्तः न मनागपि नोपयुज्यन्ते अल्पामप्यनुपपत्तिं नाप्नुवन्ति। तर्हि प्रोक्षणस्य व्रीहिनिष्ठसंस्काराजनकत्वे संस्कार्यकर्म्मतेत्यत्र प्रोक्षणेत्यादिक्रियाजन्यफलशालितायास्तत्त्वादिति भावः। क्रियाजन्यफलशालित्वमात्रं न तथा पूर्वोत्तरदेशयोर्गमित्यजिकर्मतापत्तेः, किन्तु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वम्। प्रकृते जलसंयोगस्य तथात्वान्नानुपपत्तिरित्याह—**नेति**। अतएव "शक्तून् प्रोक्षती"-त्यत्राधेयशक्त्यभावेऽपि कर्म्मतेति भावः।

कथं नर्हि व्रीह्यादीनां संस्कार्यकर्मतेति चेत्, प्रोक्षणादिफलसम्बन्धादेव। ननु यदुद्देशेन यत् क्रियते तत्तत्र किञ्चित्करम्। यथा पुरोडाशेषु पितृयज्ञे। तथा चाभिमन्त्रणादयो व्रीह्युद्देशेन प्रवृत्ता इत्यनुमानमिति चेत्। नन्न। हविस्त्यागादिभिरनैकान्तिकत्वात्। न हि ते कालान्तरभाविफलानुगुणं किञ्चिदुत्पादनादौ जनयन्ति। किं वा

आत्माद्योपयुज्यन्त एवेत्यर्थः। ननु व्रीहीणां न निर्वर्त्यत्वं, न च विकार्यत्वं, तथाच संस्कार्यत्वमेव वाच्यम्। तदपि संस्काराश्रयत्वेन न स्यादिति द्वितीया न सम्भवतीत्याशङ्क्य—**कथमिति**। यदि संस्कार कर्मता व्रीहीणां तदा पुरुषनिष्ठसंस्कारेण स्वरूपसम्बन्धेनैव तत्सिद्धिः, यदि च परसमवेतक्रियाफलशालित्वं ब्रूषे तदा प्रोक्षणस्य द्रव्यक्रियाया यत् फलं संयोगः तदाश्रयत्वेनैव तत्सिद्धिरिति परिहरति—**प्रोक्षणादीति**। प्रोक्षणफलं संयोगस्तद्द्वारा संस्कारो वा, उभयथापि नानुपपत्तिरिति भावः। यद्यपि जलसंयोगो न सर्वव्रीहिषु तथाप्युद्देश्यतयैव सर्वविनियोगः। अन्यथा प्रत्याधानेऽपि न प्रतीकारः। 'व्रीहीनिति' 'कपिञ्जलानि'तिवद्बहुवचनं न[1] त्रि ?]त्वपरमिति भावः। परामिमतमनुमानं दूषयति—**पुरोडाशेरिति**।

'वैश्वानरं द्वादशकपालं चरुं निर्वपेत् पुत्रे जाते'

इति विधिप्राप्तेरित्यर्थः।

"यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति सोऽन्नादस्तेजस्वी"

इत्यर्थवादिकं फलमित्यर्थः। **पितृयज्ञः** पितृयागम्। तत्र व्यभिचारमाह—**हविरिति**। यत्तेव दुष्यति—**न होति**। अस्यापि हुताशनादौ शक्तिरर्थापत्त इति वादिनं प्रति व्यभिचारान्तरमाह—**किञ्चेति**। यदि च यागं स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयेऽपि वर्तत इति ब्रूषे, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः। **भट्टानां** प्रमेये ज्ञानेनैव ज्ञानता जन्यते न त्विन्द्रियव्यापारेणेत्यत्रेयम्।

देवतादिशेषोद्देशेनेत्यादिना सामान्यतो दूषितं परामिमतं मानं प्रयोगारूढं कृत्वा दूषयति—**नन्विति**। यद्वा व्रीहिः प्रोक्षणजन्यातिशयवान् कालान्तरभाविफलानुगुणप्रोक्षणोद्देश्यत्वात्। यत् कालान्तरभाविफलानुगुणदुद्देश्यं तत्तज्जन्यातिशयवदिति प्राचुरनिदानं प्रोक्षण व्रीहिनिष्ठातिशयजनकं कालान्तरभाविफलानुगुणव्रीह्युद्देश्यकक्रियात्वादिति मतं—**नन्विति**। अभिमन्त्रणादयः प्रोक्षणादयः। ते हविस्त्यागादयः। ते यदि हविर्गतातिशयं स्वस्वव्यंग्यानुत्पादनव्यंग्येन आह—**हुताशनादाविति**। आदिपदेनातिशयोत्पादकत्वं सङ्ग्रहः। ननु तदुद्देश्यकत्वं तत्कर्मैकजन्यातिशयचेत्याह—**किं वेति**।

---

1 तत्रत्यि text is illegible here in the original.

न दृष्टमिन्द्रियलिङ्गशब्दव्यापाराः प्रमेयोद्देशेन प्रवृत्ताः प्रमाणमेव किञ्चिज्जनयन्ति, न प्रमेये इति। दृष्टमिन्द्रियलिङ्गे अप्येवमेव स्यादागमे तेन। दृष्टेनैव पाकजरूपादिभेदेनोपपत्तावदृष्टकल्पनायां प्रमाणाभावात्। तथा च लाक्षारसावसेको व्याख्यातः। अत एव बीजविशेषस्याऽवयवान्तरभेदेऽपि परमाणूनामवान्तरजात्यभावेऽपि प्राचीनपाकजविशेषादेव विशिष्टाः परमाणवस्तं तं कार्यविशेषमारभन्ते। यथा हि कलमबीजं यवादेः, नरबीजं वानरादेः, गोक्षीरं माहिषादेर्ज्ञात्वा व्यावर्तते, तथा तत्परमाणवोऽपि मूलभूताः पाकजैरेव व्यावर्तन्ते। न ह्यस्ति सम्भवो गोक्षीरं सुरभि मधुरं शीतं, तत्परमाणवश्च विपरीताः। तस्मात्तथाभूताः पाकजा एव परमाणवो यथाभूतैरेव आद्यातिशयो-

---

एवमिति। शक्तिर्ज्ञानमित्यर्थः। अदृष्टेति। यद्यपि परमाणौ पाकजगुणोऽप्यदृष्ट एव, तथापि कार्योन्नेयत्वात्तस्य दृष्टत्वमिति भावः। लाक्षेति। बीजपूर्वबीजे लाक्षारसावसेकात् तत्तत्कुसुमेषु यद्वैलक्षण्यं तदपि पाकजगुणाधीनमित्यर्थः। व्याख्यात इति पाकजगुणाधीनत्वेनेति शेषः। तत्राधेयशक्तिं विना कलमबीजात् कलमाङ्कुर एवेति कथं नियम इत्यत आह—अतएवेति। प्राचीनत्वमावश्यकत्वम्। विशिष्टा इति। व्यावृत्ता इत्यर्थः। परमाणुपाकजत्वे मानमाह—न ह्यस्तीति। शीतमिति। उपष्टम्भकजलाभिप्रायेण। आद्यातिशयो द्व्यणुकम्। अन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिरित्यर्थः। मध्येऽपि यदि वाकारस्तदा आद्यातिशयोऽणुद्वयसंयोगः।

इन्द्रियेत्यादि। तज्ज्ञानानीत्यर्थः। तदुद्देशेन प्रवृत्तास्तत्कर्मकाः किञ्चित् संस्कारादिकं व्यवच्छेद्यं सृष्ट्वित्वा व्यभिचारमुपपादयति। संस्कारस्य च विषयतया प्रमेयनिष्ठत्वे मानाभाव इति भावः। उपेक्षाज्ञानाभिप्रायेण वा। एवमदृष्टद्वारा कालान्तरभाविफलानुगुणे परिणतिर्द्रातुसाम्यं लाक्षारसावसेकः कालान्तरभाविरक्तपुष्पोद्गमहेतुर्बीजपूर्वे लाक्षारसावसेकः व्याख्यातः परमाणुनिष्ठपाकजरूपादिद्वारा तादृशकार्यजनकतया। तथाच न तदर्थमाधेयशक्तिस्वीकार इति भावः। स्वगुणा इति कारिकांशं व्याचष्टे—अतएवेत्यादि। विशिष्टा विलक्षणाः जातिवदुपाधेरपि [23b] व्यावर्त्तकत्वमविशेषादित्याह—यथेत्यादि। तत्र विलक्षणपाकजादिमत्त्वे युक्तिमाह—न ह्यस्तीति। शीतमिति। उपष्टम्भकस्पर्शमभिप्रेत्य—आद्येति। आद्यातिशयो द्व्यणुकम्,

अन्त्यावयवोऽङ्कुरादिर्नेति किमत्र शक्तिकल्पनया ?। कल्पादावन्येवमेव। इदानीं 'बीजादिसन्निविष्टानामन्त्यादिभिरवयवैरुपसम्पादनं, तदानीं तु विभक्तानामदृष्टादेव केवलान्नित्यः संसर्ग इति विशेषः। न च वाच्यमिदानीमपि तथैव किं न स्यात् ? यतः कृष्यादिक-र्मोच्छेदे तत्साध्यानां भोगानामुच्छेदप्रसङ्गात्। अव्यवस्थापत्त्याचादृष्टानि कर्माणि

अन्त्यावयवोऽङ्कुरादिर्नेति। अन्त्यः अवयवः अङ्कुरादिः यस्मादिति व्युत्पत्त्या तदवयव आद्यावयवसंयोगादिकार्यादिदे अंकुरस्योन्मूलनोन्मूलनत्वरे [इ ?]त्याहुः। एवमेव कल्पान्तरीय-कर्मकलापादेव कार्यमात्रमस्तु, अदृष्टादेवानुपलम्भः, भगवत्प्रयत्नादिरपि बीजम्। अतएवाह नेतरेतरेति। तथा बीजादेव सहकारिसमवधानं, तथा च कृष्यादिकं न सर्वत्रेति भावः। यत्न इति। तादृशमदृष्टमेव कालविशेषे वा सम्पद्यतां किं भावः। अव्यवस्थेति। तथा च सत्यपि यत्नवत्पुंसोऽनुपलम्भान्न स्यादिति ते निषेधेति भावः। कृष्यादेः कालावच्छेदेन कार्यावच्छेदेऽपि नेदानीं कार्यविशेषोऽन्यत्र कृष्यादिरिति कल्पत इति प्रकाशः। अतएव कृष्यादिजन्या अङ्कुरादयो यत्नवत्पुंसोऽनुपलम्भादेव कार्यमात्रमस्तु, अदृष्टादेवानुपलम्भः, भगवत्प्रयत्नादिरपि बीजम्।

: अदृष्टादि [add.] इति क्वचित्पाठः।

दृष्टकर्मव्यवस्थयैव भोगसाधनानीत्युन्नीयते। तस्मात्, पाकजविशेषैः संस्थानविशेषैश्च विशिष्टाः परमाणवः कार्यविशेषमारभन्ते। ते च तेजोऽनिलतोयसंसर्गैर्विशेषैः, ते च क्रियया, सा च नोदनाभिघातगुरुत्ववेगद्रवत्वादृष्टवदात्मसंयोगेभ्यो यथायथमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

निमित्तभेदाश्च पाके भवन्ति। तद् यथा—हारीतमांसं हरिद्राजलावसिक्तं हरिद्राग्निप्लुष्टमुपयोगात्स्रष्टो व्यापादयति। दशरात्रोपितं कांस्ये घृतञ्चापि विपद्यते।

तस्मादिति। कारिकास्थादिपदग्राह्यं स्फुटयति—**संस्थाने**ति। संस्थानं संयोगमात्रं तुल्यपाकजानां संस्थानविशेषो नियामकः, चकारो वाक्यार्थः। **ते चे**ति। पाकजा इत्यर्थः। तथाच तदुत्पत्तिरपि न शक्तिमपेक्षत इत्यर्थः। **ते चे**ति। संसर्गविशेषा इत्यर्थः। तर्हि क्रियार्थमेवाधेयशक्तिः स्यादत आह—**सा** चेति। वेगपदं स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति ॥१०॥

यद्यपि परमाणूनां साक्षादीश्वराधिष्ठेयतया प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽप्युपग्रहीतुमर्हः, तथाप्यदृष्टापेक्षा तत्रावश्यकीति अदृष्टवदात्मसंयोग एवोक्तः। ननु हारीतमांसादौ हरिद्रानलसाधिनेऽवश्यं शक्तिराधेया कथमन्यथा तदुज्ज्ञानो विपद्यते? पाकजरस-श्युत्पत्तिस्तत्रानलान्तरसाधितेऽपीत्यत आह—**निमित्ते**ति। पाकजमात्रं न तन्त्रं किन्तु निमित्तविशेषाधीनपाकजत्वमित्यर्थः। निमित्तविशेषानेवोदाहरति—**तद् यथे**ति। अग्नेः पाकजत्वमभिधाय उष्मादेः पाकजत्वमाह—**दशरात्रे**ति।

कृष्यादिकं जनयित्वैव भोगसाधनानि अङ्कुरादिकारीणि। उपसंहरति—**तस्मादि**ति। पाकपदग्राह्यैकदेशमाह—**संस्थाने**ति। ते पाकजविशेषाः अदृष्टवदात्मसंयोगाः, प्रयत्नवदात्मसंयोगस्याप्युपलक्षणम्। ननु पाकजविशेषात् कलमादिवैलक्षण्यम् अभिहितं, तच्च न सम्भवति, तेजःसंयोगावैलक्षण्येऽपि तद्वैलक्षण्यात्। तथा च तदर्थमेव शक्तिः स्वीक्रियतामित्यत्राऽसमवायिकारणतेजःसंयोगावैलक्षण्येऽपि अदृष्टरूपनिमित्तवैलक्षण्यादेव तद्वैलक्षण्यमित्याभिप्रायिकसमाधानं दृष्टान्तेनोपपादयति। वस्तुतः संयोगवैलक्षण्येऽप्यवश्यं मूलमदृष्टवैलक्षण्यमिति हृदयम् ॥११॥

निमित्तभेदा इति। पाके पाकगततद्वैलक्षण्ये निमित्तभेदा निमित्तकारण-वैलक्षण्यानि प्रयोजका भवन्ति। निमित्तञ्च दृष्टमदृष्टं वेति न विशेषः। यद्वा ते पाकेन कार्यविशेषे जननीये सहकारिणो भवन्तीत्यर्थः। अथवैतद्दृष्टान्तप्रदर्शनेनात्रैव कार्यविशेष-नियामकतया ये शक्तिमङ्गीकुर्वन्ति तेऽपि निराकृता इति ध्येयम्। प्लुष्टं दग्धम्। उक्तस्थले ऊष्मवैलक्षण्याधीनम् अग्निवैलक्षण्यात्तत्संयोगवैलक्षण्यमाशङ्क्य स्थलान्तरमाह—**दशे**ति। अत्र कांस्यकालौ निमित्ते, तद्वैलक्षण्याद्वैलक्षण्यम्। अत्र पाके तु वैलक्षण्यस्य

नाम्रफले पक्वपिलं रूपमपि निरूप्यते. इत्यादि। यत्र नहि तेजसि द्रव्ये वा न पाकजो विशेषस्तत्र कथमुद्भूतरूपवत्त्वव्यवस्थितत्वादयो विशेषाः? कथं वा पार्थिवे प्रतिमादौ प्रतिष्ठादिना संस्कारेऽपि विशेषाभावादुद्भूतादिना धर्मो, व्यतिरेके त्वधर्मोऽतिरिक्ते तु न किञ्चित्! न च तत्र यजमानधर्मगाम्यस्य साधनकस्याचरणीयस्य. अन्यधर्मस्यान्यत्र प्रत्युपयोगात्; उपयोगे वा साधारण्यप्रसङ्गात्? अत्रोच्यते—

आदिदानाभावस्यधिष्ठितत्वादिपरिग्रहः। एतेन पाकजरूपादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वं तेजोमात्रवृत्तौ किं तत्रैवापि व्यक्तिः। ननु किञ्चिदेव उद्भूतरूप-स्पर्शं किञ्चिदिलक्षणम्, यावापि स्पर्शेन्द्रियः कश्चित्स्पर्शेन्द्रियेण: तथा तोयत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद् द्रवं ततादि? सादौ, रूपादयस्तु कठिना इति शक्तिभेदमन्तरेणानुपपन्नमिति शङ्कते—यत्र तर्हीति। यत्र च पार्थिवे पाकजविशेषो नास्ति, तत्रापि शक्तिस्वीकार इत्यत आह—पार्थिवेऽपीत्यादि। पूजादिनेत्यादिपदादभिषेकादिसंग्रहः। यजमानः प्रतिष्ठाकर्ता। साधारण्येनेति। अदृष्टस्य साधारण्यमनुष्ठात्रन्तरार्थः।

वर्तु 24a [तेजोद्रव्यस्य दृष्टान्तत्वाऽसम्भवात्—नाम्रे]ति। तेजसः तेजोद्रव्यस्य, तेन साक्षात्तेजोमात्रवृत्तेरिति न दोषः। नन्वे[वं। यथाम्रफलस्यानुद्भूतरूपादयः अनुद्भूताः, पक्वफलस्य] कठिनादय, अम्लादेः पक्वस्यैते द्रवादय, आदित्यादेस्तेजस्त्वाविशेषेऽपि तप्तः सन्दहादय, आर्द्रेन्धनादेः स्वयमदाहिनः, तथाभूतस्य तेजसः सिद्धेः। कथमेवमाह[—कथं नु]ति। पार्थिवे पार्थिवमात्रवृत्तौ कथमेवमाह पाक। विशेषाभावात् पार्थिवमात्रविशेषकपाकजरूपाभावात्। यदि[वेन द्रव्यं। तेजसि। अदृष्टस्य साधारण्यमनुष्ठात्रन्तरार्थः। प्रतिष्ठाकर्तृविशेषसम्बन्धेन फलस्य सङ्कल्पः। अन्यथा[प्रतिष्ठाकर्तृविशेषसम्बन्धस्य फलस्य सङ्कल्पः] स्यात्। अन्यथा प्रतिष्ठाकर्तृविशेषसम्बन्धस्य फलस्य सङ्कल्पः स्यात्। ननु पुत्रस्यानुष्ठात्रन्तरसम्बन्धेन फलस्य सङ्कल्पः] दर्शनात्—उपयोगे वे]ति। साधारण्ये]ति। प्रतिष्ठाः पक्वे तु फले नानुष्ठानान्तरं अतोऽदृष्टेन प्रतिष्ठाकर्तृसम्बन्धस्य फलस्य सङ्कल्पः। पुत्रस्यापि फलस्य सङ्कल्पः स्यात्। यदा चानुष्ठात्रन्तरेण प्रतिष्ठानानुष्ठानेन फलस्य सङ्कल्पः स्यात्। पुत्रस्यापि फलस्य सङ्कल्पः स्यात्।

---

1. [तस्मिन् पक्वे] तेजोद्रव्ये [इत्र] दृष्टि

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः ।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

उपनायकादृष्टविशेषसहाया हि परमाणवो द्रव्यविशेषमारभन्ते, तेषां विशेषादुद्भव-विशेषाः प्रादुर्भवन्ति । तथा स्वभावद्रवा अप्यापो निमित्तभेदप्रतिबद्धद्रवत्वाः कठिनं करकाद्यमारभन्ते. इत्यादि स्वयमूहनीयम् । प्रतिमादयस्तु तेन तेन विधिना सन्निधापितरुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्यभिमानिदेवताभेदात्तत्र तत्राऽऽराधनीयतामासादयन्ति,

उद्भवश्चान[नु ?]त्वणत्वम्[2] । मृगमदे गन्धस्योपलब्धत्वं कुक्कुटो वाव संसर्गाधीनं[?] न त्वतिशयनिमित्तकं, चन्द्र-चामीकरादौ वौष्ण्यानुपलब्धत्वं जलपार्थिव संसर्गाधीनम् : आदिपदाद् द्रवत्वकठिनत्वादीनां करकातुहिनगतानां संग्रहः । तत्रापि[1] निमित्तभेदोऽदृष्टसमवधानमेवेत्यर्थः ।

प्रतिमा देवता भवति पूजनीयतामासादयतीत्यर्थः ।

तेन तेनेति । यद्देवताप्रतिमाप्रतिष्ठां प्रति श्रुतौ यो विधिः प्रकार उक्तस्तेनेत्यर्थः । सन्निधानमाहार्यारोप[इ]ति विभावनार्थमुक्तम्—**अभिमानी**ति ।

निमित्तेति । अनुद्भूतरूपाद्यारब्धतोयादिरूपादिषु यदुद्भवत्वादि तन्निमित्तभेदादेव निमित्तंकारणवैलक्षण्यादेव, तच्च दृष्टमदृष्टं वेति न विशेषः । अतएव [ततैलान्तःपात्य-नुद्भूतरूपादेव तेजसो जलादिसंयोगसहकारेण उद्भूतरूपस्य तेजस आरम्भ इति भावः । **परे** तु नियतारम्भवादमभ्युपगच्छन्तस्तदन्तःपात्युद्भूतरूपपरमाणूनामेव तदारम्भकत्वमाहुः । एतच्च उद्भूतत्वानुद्भूतत्वयोर्द्वयोरेव जातित्वनये । यदि चानुद्भूतत्वमेव जातिस्तदा तदभाव एवोद्भूतत्वं, तदानुद्भूतरूपनिमित्ताभावादेव तदभाव इति ध्येयम् । **देवता** इति । प्रतिमायाः पूज्यताप्रयोजिका इति शेषः । तच्च सन्निधानादि अस्पृश्यस्पर्श-नान्नश्यति इति हृदयम् । तत्र पूज्यतामासादयन्तीति शेषः इति तु **प्रकाश**कृतः ।

उपनायकादृष्टं द्व्यणुकारम्भकसंयोगानुकूलक्रियानिमित्तादृष्टं तत्सहायाः तत्सहकृताः द्रव्यविशेषमुद्भूतानुद्भूतगुणवद्द्व्यणुकं, जात्यैकत्वा[24b]देकवचनं, त्रिभिः परमाणुभिर्द्रव्या-नारम्भात् तदभ्युपगमेनेदमिति तु **केचित्** । तेषामुपनायकादृष्टानां विशेषात् वैलक्षण्यात् उद्भवानुद्भवविशेषाः उद्भूतत्वेनानुद्भूतत्वेन वा विलक्षणा द्व्यणुकरूपादयः प्रादुर्भवन्ति जायन्ते । आदिपदग्राह्यं व्याकरोति—**तथे**ति । स्वभावद्रवाः[2] सांसिद्धिकद्रवाः निमित्तभेदो विलक्षणादृष्टं प्रतिबन्धद्रवत्वा द्रवत्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकोपहितद्रवत्वाः प्रतिमादयः

---

1 गुणानन्द reads प्रतिबन्ध for प्रतिबद्ध- ।

2 अनुल्बणत्वम् = 'प्रसिद्धिः'. (अतिस्फुटता), Cakravartin on *Kāvyaprakāśa*, Chap. VIII (cf. श्लेष).

दष्टमूर्च्छितं राजशरीरमिव विषापनयनविधिनाऽऽपादितचैतन्यम्। सन्निधानञ्च तत्र तेषामहङ्कार-ममकारौ. चित्रादाविव स्वमाहात्म्यदर्शिनो राज्ञ इति नो दर्शनम्। अन्येषां तु पूर्वपूजितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य च तथात्वमवसेयम्। एतेनाभिमन्त्रितपयःपञ्चाद्यो व्याख्याताः।

सन्निधानमिति। अहमेवैतत् ममैवेदं शरीरमित्याहार्यज्ञानं देवतानां जन्यते, प्रतिष्ठाविधिना तत्रास्थिरमपि संस्कारद्वारा उपकारीत्यर्थः। उपनायकमदृष्टं परमाणुक्रियोत्पादकम। नो दर्शनमिति। न्यायसिद्धान्त इत्यर्थः। अन्येषामिति। देवताचैतन्ये विप्रतिपन्नानामित्यर्थः। आद्यपूजां प्रति भ[ज्ञ?]प्रत्यभिज्ञानं नास्तीत्यनुशयेनाह—प्रतिष्ठितेति। "प्रतिष्ठितं पूजयेदि"ति विधेश्च तज्ज्ञानमावश्यकम्। चण्डालादिस्पर्शे तु प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्य पूजितत्वप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कार एव नाश्यते। प्रतिष्ठितपदं प्रतिष्ठाध्वंसपरं वा। स चास्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावसंस्कृतः पूजकानां धर्महेतुः। एतेनेति। तत्रापि मन्त्राधिष्ठातृदेवतासन्निधिरेव क्रियते इत्यर्थः। आदिपदान्मन्त्रादिप्रयोगान्मृदादीनां विषरूपतादिसंग्रहः। कांस्यादीनां मार्जनादिना शक्त्याधानमित्यपि नास्ति तत्र मलाद्यपनयनस्य शक्तिपदार्थत्वात्। शिवलिङ्गानि वा तत्र शास्त्रे उक्तेन तेन [तेन?] विधिनेति योजना। अहंम[मं?]त्वाभिमाने आगन्तुकहेतोः प्रयोजकतां दृष्टान्तेनाह—दष्टेत्यादि। भुजगादिना दष्टः, अनन्तरं मूर्च्छितो यो राजा तस्य यच्छरीरं यथागन्तुकेन विषापनयनविधिना आपादितचैतन्यं विनाशितमूर्च्छं सच्चैतन्याराधनामासादयतीति विभक्तिपरिणामेनानुषञ्जनीयम्। वृषभादिवाहनवतो रुद्रादेस्तत्र सन्निधाने कुण्डमण्डपादिभङ्गप्रसङ्गादाह—सन्निधानञ्चेति। तेषां देवताभेदानां तत्र प्रतिमादिलिङ्गादिषु प्रतिमायामहङ्कारः लिङ्गे च ममकारः "स्वमाहात्म्ये"त्यत्राहङ्कारे स्वत्व ममकारे स्वीयत्व नः नैयायिकानां दर्शनं तदनुयायी सिद्धान्तः। एतच्च भगवतोऽपि आहार्यसंशयव्यदाहार्याभिमानमभ्युपेत्य अभिमानस्याशुविनाशित्वेऽपि तदाहितसंस्कारस्थान्यत्व तथात्वमवसेयम्। अन्येषान्देवताचैतन्ये विप्रतिपन्नानामिति केचित्। तन्न। कर्मकर्तृभूतेन्द्रादेर्देवतात्वाभावेऽपि अभिमानस्यैव तत्र प्रयोजकत्वे बाधकाभावात्। तस्मादन्येषां भगवति जन्यज्ञानमनभ्युपगच्छतामित्यपरे। पूजितत्वप्रत्यभिज्ञानस्य प्रथमपूजाजन्यत्वादाह—प्रतिष्ठितेति। तथात्वं सकृत्पूजाप्रयोजकत्वं "प्रतिष्ठितं पूजयेदि"ति विधिबलात् प्रतिष्ठितत्वज्ञानस्य तथाविधपूजाङ्गत्वादिति भावः। यत्तेषमदृष्टवशेऽपि बाह्यज्ञानस्य सत्त्वात् पूज्यतावच्छिन्नेऽपि तत्प्रतिष्ठाकार्यज्ञानसंस्कारवशात्तत्प्रतिष्ठितत्वप्रकृकपूजायां तथात्वमवसेयमिति मणिकृतः। एतेनेति। तत्रापि तत्तन्मन्त्राधिष्ठातृदेवतासन्निधानस्वाभिमन्त्रितत्वज्ञानस्य वा दर्शनादिभेदेन पीठोत्थमननादिहेतुत्वनिरूपणम्।

घटादिषु का वार्ता ?। कुशलैवेति चेन्न। न हि सामग्री दृष्टं विघटयति, नाप्यदृष्टं, ज्ञापकत्वात्। नाप्यदृष्टमुत्पादयति, धर्मजनने सर्वदा विजयप्रसङ्गात्। विपर्यये सर्वदा भङ्गप्रसङ्गात्। अत्रोच्यते—

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम्।
परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मताः ॥१३॥

यद्यपि धर्माद्यभिमानिदेवतासन्निधिरत्रापि क्रियते, ताश्च कर्मविभवानुरूपं लिङ्गम्

घटादिष्विति। घटस्तुला, आदिपदात्तत्समापकादिसंग्रहः। तत्राधिवासनविधिना हवनमलक[?]वद्वाहार्दिप्रयोजिका शक्तिरवश्यमङ्गीकर्तव्येति संक्षेपप्रश्नभावः। **सामग्री** परीक्षासामग्री, दृष्टस्य प्रतिमानप्रस्तरादेर्विद्यमानत्वात्। अदृष्टविघटने सर्वदैव हवनमलक[?]वद्वाहार्दिप्रसङ्गात्, ज्ञापकत्वात्; न तु दृष्टादृष्टविघटकत्वमिति भावः। **विपर्यय** इति। अधर्मजनन इत्यर्थः ॥१२॥

जयस्तदितरः पराजयः, तन्निमित्तस्य सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा **वृत्ति**स्तत्कार्यजननं प्रति सहकारिलाभः। **परीक्ष्यः** परीक्षणीयः पुरुषः।

धर्मादीति। तुलायां धर्मस्तम[स्त?]मापकादौ वह्निराहवनीया देवता। तद्व्यापारमाह—**ताश्चेति**। [1]**कर्मविभावनानुरूपं** पापाचरणानाचरणोचितं, **लिङ्गमिति**

घटादिषु तुलादिपरीक्षासु का वार्त्ता ? तत्र जयभङ्गादिव्यवस्थापकत्वेन शक्तिसिद्धेः को निरा[25a]करणप्रकारः ? उत्तरं—**कुशले**ति। परपक्षनिराकरणे दक्षेत्यर्थः। अथवा कुशला क्षेमकारिका। परपक्षनिराकरणमेव क्षेमम्। प्रकारमविद्वान् शङ्कते—**ने**ति। सामग्री परीक्षासामग्री दृष्टं सामान्यहेतुं तदनुपलब्धेरिति हेतुरवसेयः, नाप्यदृष्टं साम्यहेतुमदृष्टं विघटयति। **ज्ञापकत्वादि**ति। तुलासाम्ग्र्या नमनोन्नमनद्वारा परीक्ष्यनिष्ठपापतदभावज्ञापकत्वात् साम्यहेत्वदृष्टनाशे च निष्पापमपि नमयेत् पापिनमप्युन्नमयेत्, तथा च तन्नियामकतया शक्तिरवश्यमुपेयेति भावः। अदृष्टं परीक्ष्यसमवेतं, विपर्ययेऽधर्मजनने ॥१२॥

जयेति। परीक्ष्यसमवेतस्यादृष्टस्य वृत्तिलाभो वक्ष्यमाणसहकारिसमवधानम्, इतरो भङ्गः।

धर्म्मादीत्यादिपदात् तत्र तत्र विहितावाहनपूजादीनां परिग्रहः। अभिशापविषय-

---

1 गङ्गेश्-मिश्र reads-विभावना for विभव.

अभिव्यञ्जयन्तीत्यस्माकं सिद्धान्तः, तथापि परविप्रतिपत्तेरन्यथोच्यते। तेनापि हि विधिना तदेव जयस्य पराजयस्य वा निमित्तमभिव्यक्तं कार्यमुन्मीलयति। कर्मणश्चाऽभिव्यक्तिः सहकारिलाभ एव। तत्र सहकारि, 'सोऽहमनेन विधिना तुलामधिरूढो योऽहं पापकारी, निष्पापो वे'ति प्रत्यभिज्ञानम्। यदाहुः—'तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वयैवान्तरपूरुषः'। अथवा—प्रतिज्ञाऽनुरूपां विशुद्धिमपेक्ष्य तेन धर्मो जन्यते। निमित्ततो अवनमन[?]दाहादिस्वरूपमित्यर्थः। **परो मीमांसकादिर्देवताचैतन्ये विप्रतिपन्नः।** निमित्तमदृष्टम् अभिव्यक्तं सहकारिसमवहितं कृतं कार्यं तु [न?]मनोन्नमनदाहादिरूपम् **उन्मीलयति** प्रकटयति। **कर्मणोऽदृष्टस्य।** पापकारीति यदि प्रत्यभिजानाति तदा पराजयम्, यदि निष्पाप इति तदा जयं लभते। प्रत्यभिज्ञा च प्रमारूपा विवक्षिता। तदेवाह—**तांस्त्विति।** स्वयं जानात्येव यन्मया पापं कृतं न वेत्यर्थः। सभाक्षोभादिना तादृशज्ञानाभावे गत्यन्तरमाह—**मया नेदं पापं कृतमिति प्रतिज्ञा** यत्र तुलादौ प्रवर्तने सेयं यदि शुद्धा भवति तदा जयी नो चेद् भग्नो। आरोहणादेर्व्यस्ततया व्यापार आवश्यकः। 'तद्यस्य जयमादिशेदि'ति वचनाज् जयादेस्तदन्तनिर्देश्यत्वादित्याह—**धर्म** इति। ननु तुलारोहणादिर्विधेर्धर्महेतुत्वम्, निषेधाश्रवणाद्धर्महेतुत्वं कथं स्यादित्यत आह—**निमित्त[त?]** इति। अभिशाप-

---

कर्मणानयं नष्टद्रव्यो वेति ज्ञानं क्रियते। तेनापि हि विधिना परीक्षाविधिना ताः देवताः कर्मभावानुरूपमभिशापविपर्यासभूतकर्मराशाशत्तानुरूपं लिङ्गं नमनोन्नमनादि अभिव्यञ्जयन्ति जनयन्ति। परविप्रतिपत्तेः परेषां देवताचैतन्ये विप्रतिपत्तेः। अन्यथोच्यते प्रकारान्तरेण समाधीयते। तद्भावकं जयपराजयव्यञ्जकं कर्मानुनमना-
५। नमनादि उन्मीलयति। कर्मणोऽभिव्यक्तिः नमनाद्यनुरूपसिद्धः सहकारिलाभ एव, तत्रापि सत्येव प्रत्यभिज्ञानं यथार्थं तेन पापविस्मरणादिना निष्पापप्रत्यभिज्ञाने न जयः, न वा पापकारित्वभ्रमे भङ्ग इति। अनेन प्रपश्यन्तीत्यत्र प्रशब्देन प्रामाण्यात्मकः प्रकर्षं उक्तः। नाहमत्र ज्ञानं न परीक्षाविधिं विनेति तत्सार्थक्यमपि यत्र क्षोभादिना न तादृशं ज्ञानं तत्र का गतिरित्याह—**अथवेति।** प्रतिज्ञानुरूपां प्रतिज्ञानिष्ठां विशुद्धि-
१०; प्रामाण्यं तेन परीक्षाविधिना। परीक्षाविधेर्धर्मजनकत्वे मानमाह—**निमित्तत** इति। अनिमित्तस्यनिमित्तसत्कर्तृकत्वेन विहितत्वादित्यर्थः। प्रायश्चित्तादिना गर्भाधानफलजनकत्वेन

किमनाकिमनपेक्षत्वमेव । अधिगृहिकमानापेक्ष्यागमः । परार्थलक्षणानपेक्षितफलोपदर्शनेन फलतो निषेधति । अथ शक्तिनिषेधे किं प्रमाणम् ? । न किञ्चित् । तन् किमस्त्येव ? वाढम् । न हि नो दर्शने शक्तिपदार्थ एव नास्ति । कोऽसौ नहि ? कारणत्वम् ।

निमित्तलाभलाभोपायान एवायं विधिर्निषेधश्च यद्यभिज्ञस्तः[सः ?] सत्यप्रतिज्ञस्तुल्यामपेक्षत्वस्यप्रतिज्ञस्तुल्यं नादोषेणेति ।

ननु शक्तौ बाधकं मानं मणिकृतं बाधकं च मानं नोपदर्शितमिति तत्र सन्देह एव ; न तु तद्भावनिश्चितिव्याजेन पृच्छति—अथेति । उत्तरं नेति । शक्तिपदार्थो नास्तीति निर्णीयत इत्यर्थः । तर्हि सिद्धं नः समीहितमित्याह—तत् किमिति । गृहीतसम्बन्धिस्मृत्याह—वाढमिति । एवमभ्युपगमे तवापसिद्धान्त इत्याह—कोऽसाविति । अभिसन्धिमुद्घाटयति—कारणत्वमिति । ननु

निमित्तस्य धर्मजनकत्वे मानाभावमाशङ्क्याह—विजयफलेति । तथा च फलस्य कार्यत्वेनासिद्धेः न द्वारं विना तस्यैव इति भावः । अनपेक्षितं क्लिष्टं यत् मूलमेव तद्विधौ मन्त्रिणि तन्निमित्ते तन्निमित्ते इति न्यायेनानुमानमिति निषेधेऽपि तत् फलस्य इति आगमलक्ष्यार्थः ।

ननु शक्तिनिषेधः प्रामाणिको न वा ? आद्ये, निर्णौ पर्यवसानं केवलान्वयिनस्तस्य; द्वितीयेऽपि शक्त्यभावो निश्चित इति न्यायेन तत्सिद्धिप्र[25b]सङ्ग इत्यभिप्रायेण पृच्छति—अथेति । यदि दाहानुकूलाग्नीन्द्रियजन्यज्ञानेतरधर्मस्य प्रोक्षणजन्यज्ञानानुकूलमीक्षणमपेक्षाग्नीन्द्रियधर्मस्य न निषेधे किं मानमिति प्रश्नः, तदानुत्तरमेव उत्तरः । अनपेक्षं स्वयमेव परिभाषयतु अप्रामाणिकेऽर्थे मूकजाबडूकयोः कलरः कोऽनयोरिति । यदि च शक्तिपदस्य यावत्कार्यसम्बन्धेन शक्तिमत्पदपरत्वे वक्ष्यो वा शक्तिपदार्थस्य निषेधे किं मानमिति प्रश्नः, तदोत्तरं—**न किञ्चिदिति** । तत्र तत्-प्रतियोगिन एव प्रामाणिकत्वादिति भावः । तत्पदस्य यदर्थवत्त्वं यदर्थस्य वा तत्पदवत्त्वं तत्पदार्थे यद्वत्त्वं वा वक्ष्यो सैनाद्यदभिमता शक्तिरित्यभिप्रायेणाह—**तत् किमिति** । गृहीतसम्बन्धिस्मराह—**वाढमिति** । आशयमुद्घाटयितुं शङ्कते—**कोऽसाविति** । उत्तरं—**कारणत्वमिति** । शक्तित्वे नाद्यदभिमतातिरिक्तकारणत्वमेव दुर्वच-

किं तत् ? पूर्वकालनियतजातीयत्वम्,

शक्तेः किमन्यत् कारणत्वमित्याह—किं तदिति। तदभिमतात् शक्तिपदार्थान्निनक्ति—पूर्वेति। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिजातीयत्वमित्यर्थः। पूर्वत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नकालत्वं, प्रागभावत्वं प्रतियोगिध्वंससमानकालीनाभावत्वं गन्धानाधारकालानाधारभावत्वम्। एवं दुःखद्वेषादिकमपि प्रक्षिप्य निर्वाच्यम्। गन्धानाधारकाल एव सर्वमुक्तिकालः। तत्र च गन्धत्वं स्वाधिकरणानधिकरणवृत्ति, कार्यमात्रवृत्तिजातित्वात्, घटवदित्यनुमानस्य सत्त्वात्। यद्वा प्रतियोग्यधिकपरत्वयावदाश्रयसमानकालीनकादाचित्काभावत्वम्। तेन गुणकर्मप्रागभावादिसंग्रहः। तत्रापि परत्वोत्पत्तौ तयोरवधित्वात्। न च परत्वावधेरप्यव[पर?]त्वाश्रयत्वनियमः, प्रमाणाभावात्। बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितबुद्धे[:] परत्वाश्रये तत्रापि भावात्, परत्वावधेरपर[त्वा]श्रयत्वनियमाभिधानस्य उत्सर्गरूपत्वात्। तथाच प्रलयकालीनकर्मप्रागभावस्यापि संग्रहः। यदि च प्रतियोग्यन्यूनाधिककालीनाधिकत्वं परत्वे विवक्ष्येत तदा अन्त्यशब्दप्रागभावे अन्ततः शब्दबुद्ध्यादिप्रागभावासंग्रह एव। न हि तदन्यूनानतिरिक्तकालीनं मूर्तं भवति। यदि च परत्वावधेरपरत्वाश्रयत्वनियमस्तदा प्रतियोग्युत्पत्तिसमकालोत्पत्तिकावाधकपरत्वाश्रयसमान-

---

नियमभिप्रेत्य पृच्छति—**किन्तदिति**। **पूर्वकालेति**। कार्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतव्यवहितप्राक्कालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यर्थः। तत्तद्व्यक्तिनिरूपितत्वज्ञानानाञ्च संसर्गतया प्रवेशात् सामान्यतस्तदप्रसिद्ध्यापि न क्षतिः। एव घटकारणत्व नियतदैशिकसम्बन्धेन प्रत्यासन्नस्यैव हेतुता तत्र तेन सम्बन्धेनाप्रत्यासन्नादपि कार्यवारणाय कालिकसम्बन्धेन देशभेदोऽवच्छेदकतया निवेशनीयः। अतएव रासभजातीयस्य देशान्तरे वर्तिजातीयाव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वनियमेऽपि नातिप्रसङ्गः। **परे** तु कारणतावच्छेदके तेन तेन सम्बन्धेन दैशिकत्वमिति स्वातन्त्र्येण निवेशयन्ति। तन्मते एकस्य दण्डत्वस्यैकदेशान्तरेऽव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वसम्बन्धस्यापि सत्त्वेऽपि यत्तद्देशवृत्तिता तत्र कार्यानुवादात् एकदण्डेः कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिबलेन तत्र एव स्वभावात् कार्योत्पाद इति कल्पनयैव निवारणीयः। एव घटाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकदण्डत्वादिकमेव विशिष्य

कालीनत्वं वक्तव्यम्। उत्पत्तिश्चाध्यस्तक्षणस्य क्षणसम्बन्धा इति नान्योन्याश्रयः। प्रलयकर्मप्रागभावश्च ब्रह्माण्डान्तरमूर्तापत्तिनिरूपण एवेति नाव्याप्ति[:]। अवर्जनीय-सिद्धत्वं चान्यथासिद्धत्वम्। ननु कारणेतरत्वेन सिद्धत्वं येनात्माश्रयादिः स्यात्। तच्च दण्डरूपादेर्दण्डत्वाकाशादे रूपप्रागभावस्य प्रागभावस्थलेन साधकं प्रति व्यापार-भिन्नं जनयतश्च कुम्भकारपित्रादेः सिद्धमेव। प्रागभावादिनिर्वचनापेक्षलक्षणमिदं कारणत्वं, न च दण्डत्वस्य तथात्वनियमेऽव्यावर्तकतया विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यं; कारणताव्यवहारप्रयोजकीभूतज्ञाने विषयतया तस्य व्यावर्तकत्वात् शुद्धज्ञानात्तदव्यवहारात्। इत्थञ्च तेन तेन रूपेणान्यथासिद्धत्वनिर्वचनमपि तद्रूपस्य कारणतानात्मकत्वबोधनायैवेति। यत्तु तथा सति घटाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवत् वेमेति ज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात् तस्य कारणतानात्मकत्वात् इष्टसाधनताधियश्च प्रवर्तकत्वात्। न च तत्र तादृशदण्डत्वस्यैव तत्रारोप इति वाच्यं, तदनवच्छेदकत्वस्य वेमत्व एव ग्रहात् दण्डत्वादेः [26a]प्रागग्रहाच्च। न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनैव तदपि गृहीतमिति वाच्यं, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवेमत्वादिवदिति ज्ञानादप्रवृत्त्यापत्तेरिति तन्न, यद्धर्मावच्छेदेन कारणताघटकतावत्पदार्थानां विलक्षणविषयताशालिज्ञानं तेन रूपेणैव तत्र तत्र प्रवृत्तिः, यथा तथाविधज्ञानविशेषादनुमितिः। अतएव वस्तुतो यन्नित्यं तदर्थितयापि भ्रमात् प्रवृत्तिरानुभविकी। न च:तत्र तथाविधविशिष्टं प्रसिद्धमिति प्रागभावत्वञ्चानुयोगिताविशेषो भावाभावसाधारणमत्र निवेशनीयं गन्धानाधारसमयावृत्तित्वं वा तेन ध्वंसनिरूपित-कारणतानिरुक्तौ तदव्यवहितप्राक्कालत्वस्याव्यवधानविशिष्टतत्प्रागभावरूपविशिष्टत्वस्य जनकत्वादिगर्भतया आत्माश्रयादिति निरस्तम्। न च यागादेः स्वर्गाव्यवहितप्राक्काला-सत्त्वादव्याप्तिरव्यवधानाप्रवेशे च प्रकृते दुर्वचं व्यापकत्वमिति वाच्यं, स्वस्वजन्यान्यतरस्य तदव्यवहितप्राक्कालनियमस्यैव तत्कारणतात्वात् कालिकत्वव्यापारान्यतरसम्बन्धेन वा नियमस्य वाच्यत्वात्। अत्र **प्राञ्चो**ऽन्यथासिद्धिपञ्चकं परिभावयन्ति। तथाहि—येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्तित्वज्ञानं तेन कार्यसम्भवे तेन रूपेण तत् तथा, यथा घटं प्रति दण्डरूपत्वेन तद्रूपं दण्डेन कारणतावच्छेदकतयाऽनुप्रवेशनीयेन कार्यस्य घटस्य सम्भवे तेन दण्डेन तद्रूपं तथा। एवं प्रत्यासत्तिघटकतया यदनुप्रवेशनीयं तेन कार्य-सम्भवे अन्यस्य तथात्वं यथा दण्डेन दण्डत्वं रूपत्वेन तद्रूपं वा। न च दण्डरूपत्वेन तथात्वेऽपि प्रत्यासत्तिघटकीभूतदण्डेनैव तथेति वाच्यं, तस्य प्रत्यासत्तित्वघटकत्वाज्ञानेऽपि उक्तरूपेण ज्ञातेऽपि तथाव्यवहारात्, उपधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसङ्करात्, एतामादायैव यस्यान्वयव्यतिरेकज्ञानं तेन तत्तथेत्यवसीयते। यद्यपि लघुना गुरोरन्यथासिद्धेर्निर्वक्तव्याया आवश्यकत्वेन दण्डरूपत्वेनापि तस्य तत्रैव प्रवेशस्तथापि कारणतावच्छेदकत्वेन

सहकारिविकल्पव्युत्पत्तिकार्यभावत्वं वेति ।

दुष्टमित्यनुशयेनाह—सहकारीति। सहकारित्वं कारणमेमित्यन्योन्याश्रय इति नागङ्कनीयम। सर्वदाऽव्युत्पन्नं प्रति लक्षणप्रणयनात्। लक्ष्यं लक्षणत्वं च ज्ञानानं यत्नप्रवेशस्तत्र तत्रापि वाच्यम्, परिभाषाकर्तुरिच्छैव हि विभागे नियामकत्वादिति। एवमन्यत्रकल्पनिवनुपपर्वतीन एव कार्यसम्भवेऽन्यस्य सहभावमात्रम्, यथा गन्धं प्रति रू[26b][प]दिप्रागभावादेस्तद्रूपव्यक्तिं प्रति च तद्रूपप्रागभावादेः। अत्र च लघुना गुरोः कारणतावच्छेदकव्यापकरूपेण च तत्त्वस्य सम्भवे अन्यथैतत्त्वावश्यकल्पनलघवमाहुः। यथा जन्यमहत्त्वेनानेकद्रव्यवत्त्वस्य महत्त्वस्यतु न कारणतावच्छेदकं यत्राकाशादिमहत्त्वस्य स्वरूपयोग्यत्वे कदाचित् फलोपधानापत्तेर्'नित्यस्ये'ति न्यायात् तदनुपगमे तु लाघवेन द्रव्यसाक्षात्कार्यत्वेन तज्जन्यतावच्छेदकत्वात्। जन्यसमवेतत्वरूपानेकद्रव्यवत्त्वस्य च घटिद्रव्यसाक्षात्कार एव कारणत्वस्य प्रसक्तत्वात्। एतच्चा'न्यथासिद्धे'ति यथाश्रुतार्थमादाय प्रकृते तत्तिर्वचनसमर्थनायापि लघुसमनियतपूर्ववर्तिनः संग्रहायैवावश्यकेति वाच्यम्। अवश्यकल्पपूर्ववर्तिना नावश्यकल्पपूर्ववर्तेनैवान्यथासिद्धम्। अनवश्यकल्पत्रगृह्यमाणत्वादिकं प्रति व्यभिचारि च। व्यभिचारश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च, तेन कारणतावच्छेदकव्यापकेन तत्तद्व्यक्तिं प्रति सामान्यव्यभिचारिजातीयरागमभ्यादिना च सह, तेन नान्यथासिद्धत्वमवश्यमिति वदन्ति। वस्तुतस्तु इच्छाया एव परिभाषायामियामकत्वाद् येन येन रूपेणान्यथासिद्धत्वं तदन्यत्वमपि प्रवेशनीयमिति एतावन्मात्रं न्यायः। एवं कुलालपितुः कुलालत्वेनानन्यथासिद्धत्वेऽपि कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वे जन्यत्वाभिमतजनकं प्रति पूर्ववर्तित्वे गृहीत एव जनकत्वेनाभिमतस्य प्रतिनियतत्वे गृहीते इति तेन तं प्रति तत्त्वम्। जनकं व्यापारान्यत्वेन विशेष्यमिति मिश्राः। एवं शब्दाश्रयत्वेन घटं प्रति तत्त्वात् जनकं प्रति पूर्ववर्तित्वे गृहीत एव तं प्रति यत्र तद्ग्रहे तेन तत्त्वेति वाच्यमिति सम्प्रदायः। वस्तुतस्तु यद्धर्मावच्छिन्नं प्रति येन रूपेण यत्तान्यथासिद्धं तत्तदन्यत्वेनैव तत्कारणत्वं निवेशयम, अनुगमस्य गौरवस्यं वर्णितत्वात् न तदभिप्रायेण। अतएव यत्वेन प्रतियोगि, प्रतियोगिना न तत्त्वम्। अतएव गगनो घटोत्पत्तिक्षणो नानुपपन्नः, अन्यथा गगनो गगनत्वेनानुपपन्नेन। अतएवेच्छात्वादेरपि नित्यत्वेन नानुपपत्तिरन्योऽपि। अतएवा-
[27a]न्यत्वमपि कालसम्बन्धिनेनाव्यवहितेन यद् यदा इत्यादि सङ्गच्छते। तेनात्मनि न ज्ञानत्वादि तत्तत्काले तदनुपपन्नं न दोषायेत्यन्यत्र विस्तरः। **सहकारीति**।

विवादस्तर्हि ? कुत्र ? अनुग्राहकत्वसामान्ये, सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगात्. सहकारिभेदे। तत्रापि दहनादेरनुग्राहकोऽग्निकोऽग्न्येव यः प्रतिबन्धकैरपनीयते इति यदि, तदा न विवदामहे। अस्मदभिप्रेतस्य चाभावादेरनुग्राहकत्वमङ्गीकृत्य निःसाधना मीमांसका अपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति। ततोऽभावादिरनुग्राहक इत्येके, नेत्यपरे. इति विवादकाष्ठायां व्युत्पादितश्चैतस्यानुग्राहकत्वम्। किमपरमवशिष्यते यत्र प्रमाणमभिधानीयमित्यलमतिविस्तरेण।

रित्याह— **विवाद** इति। कारणत्वमेव शक्तिपदवाच्यं, तच्चानुग्राहकं सहकार्यनुग्राहकम, अतः सहकारिण्यादि[ण्यपि ?] शक्तिपदप्रयोगात् किं सहकारि वर्त्तो यतो दाह इति शार्यते इत्याह—**अनुग्राहकत्वेति**। यत् सा हि सत्यव. कार्यं तदनुग्राहकं. तच्च कारणत्वं सहकारि च, तथा च सहकारिभेदे विवाद इत्यर्थः। ननु प्रतिबन्धकापनेयमनुग्राहकं मयाप्यङ्गीक्रियत एव, तत्र कथं विवाद इत्यत आह—**तत्रेति**। **निःसाधना** इति। अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तेरनुमानस्य चान्यथासिद्धत्वात **मीमांसकानां** निःसाधनत्वं विवादाव[प ?[त्तिकां|-रम्भिकां ?] विप्रतिपत्तिमाह—**तत्र** इति। **एके नैयायिकादयः, अपरे मीमांसकाः**।

विचारक्षम्यादिति भावः। शक्तौ विवाद इति व्यवहारमुपपादयन्नाह—**अनुग्राहकत्वेति**। कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वमनुग्राहकत्वम्, तच्च भवदभिमतायां शक्तौ अस्मदभिमतेषु सहकारिष्वपि। तथाच सह[27b]कारिषु विवाद एव शक्तिविवाद इति भावः। तत्रापि सहकारिष्वपि मध्ये प्रतिबन्धकैरपनीयमाणे विवादमुपपादयति—**दहनादेरिति**। अग्निको भिन्नः प्रतिबन्धकैर्मन्त्रादिप्रयोक्तृभिरिति यदि सामान्यतस्तदा न विवदामहे। इदं नास्माकमनभिमतम्, अस्मदभिप्रेतस्य प्रतिबन्धकापनीयमानस्यानुग्राहकत्वस्य दाहादिकारणत्वं स्वीकृत्य **मीमांसका** अपि निःसाधना निर्युक्तिका विप्रतिपत्तुं **नैयायिक**मतविघातप्रतिपत्तिं जनयितुं नार्हन्ति, न ह्यमन्त्रो मणिर्विषं निहन्यादिति भावः। **अभावादिरेवेति**। प्रतिबन्धकापनीयमाणस्वभावः, नेत्यनुग्राहकत्वाभावः। आदिपदात् प्रागभावादिसंग्रहाद्विशेषः। **एके नैयायिकाः ; अपरे मीमांसकाः**। तथा च प्रतिबन्धकाभावो दाहजनको न वेति विवादानन्तरं पुनरग्निं सहकारिणं सन्निधापयतां अनुग्राहकत्वं दाहजनकत्वम्। अनुग्राहे प्रतिबन्धकाभावजनकत्वमपेक्षया व्यवस्थाप्यमपरं किमग्निं प्रतिनियमादिति यच्च मया प्रमाणे भाव्यमिति।

तथापि चेनन एवायं संस्क्रियते, न भूतानीति कुतो निर्णय इति चेत्? उच्यते। भोक्तॄणां नित्यविभूनां सर्वदेहप्राप्तावविशिष्टायां विशिष्टैरपि भूतैर्नियामकाभावात् प्रतिनियतभोगासिद्धेः। न हि तच्छरीरं तन्मनस्तानीन्द्रियाणि विशिष्टान्यपि तस्यैवेति नियमः, नियामकाभावात्। तथा च साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गः। न च भूतधर्म एव कश्चिच्चेतनं प्रत्यसाधारणः, विपर्ययदर्शनात। द्वित्वादिवदिति चेन्न। तस्यापि शरीरादितुल्यतया पक्षत्वात्। नियतचेतनगुणोपग्रहेणैव तस्यापि नियमो, भूतानीति। शरीरादीनीत्यर्थः। व्रीहिषु कांस्ता[काण्ड ?]स्यापास्तत्वात्। भोक्तृप्रत्यासत्यविशेषे किञ्चिदेव शरीरादि कस्यचिदेव भोगसाधनमिति नियामकाभावो भोक्तृसंस्कार मानमित्यर्थः। विशिष्टान्यपीति। संस्कृतान्यपीत्यर्थः। विपर्ययेति। भूतधर्मादीनां साधारण्यदर्शनादित्यर्थः। व्यभिचारमत्र शङ्कते— द्वित्वादिवदिति। भूतधर्मो द्वित्वादिर्यथा प्रतिनियतभोगजनकस्तथाऽपूर्वमपि स्यादित्यर्थः। तत्राप्यपेक्षाबुद्धिरेव नियतचेतनगुणो निमित्तं येन नियतभोगसाधनत्वमिति कुतो व्यभिचार इत्याह—तस्यापीत्यादि।

'प्रत्यात्मनियमाच्चे'ति [१।४] कारिकांशं व्याकर्तु शङ्कते—तथापीति। संस्क्रियते यागादिना भूतानि शरीरादीनि। तथा च भूतनिष्ठं योग्यमेव किञ्चिद् यागादिजन्यं स्वर्गायनुकूलं स्यादिति तदधिष्ठानाय नेदमेवेदम् इति भावः। नित्यविभूनामिति। अत्र नित्यत्वं भूतोपरमे तन्निष्ठसंस्कारोपरमात् भोगो न स्यादित्यत्रोपयोक्ष्यते। विभुत्वञ्च सर्वदेहप्राप्त्युपयोगिदेहप्राप्तिस्तत्संयोगः विशिष्टैर्यागादिजन्यसंस्कारवद्भिः भूतैर्देहादिभिः नियामकाभावात्। अत्रैव भोगो जनयितव्य इत्यत्र नियामकाभावात् प्रतिनियतभोगासिद्धेस्तत्प्रसङ्गात् कुतो निर्णय इत्यत्र हेतुप्रश्ने उत्तरम्—इदानीमिति। पञ्चम्यर्थान्वयस्तत्रैव। तद्भूतं यदीयं तद्वृत्तिना संस्कारेण तस्य भोग इत्यत्र नियामकमस्तित्यत्राह—न हीत्यादि। विशिष्टान्यपि यागादिजन्यसंस्का[र]वन्त्यपि। तथा च शरीरादेस्तदीयतानियामकमपि भोक्तृनिष्ठोऽदृष्टविशेषो वाच्य इति भावः। तथाच भोक्तृनिष्ठ तादृशादृष्टानभ्युपगमे साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गः; सर्वेषां शरीराणां सर्वीयत्वप्रसङ्गः। कश्चिच्चेतनं प्रत्यसाधारणः कस्मिंश्चिदेव चेतने भोगजनको, न सर्वत्र। विपर्ययेति। नीलादौ भूतधर्मे असाधारण्याभावदर्शनात् भूतधर्मे तत् कल्पयितुं न शक्यत इति भावः। [28a] दर्शनमात्रमप्रयोजकं, नियमश्च नास्ति, द्वित्वादौ व्यभिचारादित्याशयेनाह—द्वित्वादीति। यथा भूतधर्मोऽपि द्वित्वादिः प्रतिनियतात्मनिष्ठं साक्षात्कारं जनयति, यागादिजन्यसंस्कारो भूतनिष्ठोऽपि तथा स्यादित्यर्थः। तस्यापि द्वित्वादेरपि तदीयतानियामकात्मवृत्तिधर्मस्याभावे साधारण्यमेव शरीरवत् स्यात्, नियतचे[त]नगुणोपग्रहेणैव तत्तन्निष्ठापेक्षाबुद्धिजन्यत्वेनैव तस्यापि द्वित्वादेरपि नियमो नियतनिष्ठसाक्षात्कारजनकत्वम्,

न तु तज्जन्यत्वमात्रेण। स्वयमविशेषेण। तथापि तज्जन्यत्वमेव निमित्तोपयोगी विषये यत्नं किमिति चेत्। कार्यकारणभावमङ्गीकुर्वतः। शरीरादीनां चेतनधर्मोपयोगेनैव तद्धर्मजननोपलम्भेः। तद् यथा इच्छोपयोगेन प्रयत्नो. ज्ञानोपयोगेनेच्छादयः, तदुपयोगेन सुखादय इत्यादि। प्रकृतेरपि चेतनगता एव बुद्ध्यादयो नियामकाः स्युरिति चेन्न। शरीरादेः प्राक् तेषामसत्त्वात्। तथा च निरतिशयाश्चेतनाः, साधारणानि भूतानीति न मुक्तिनियम उपपद्यते। एतेन सांख्यमतमपास्तम्।

तज्जन्यत्व'मात्रेण भूतजन्यत्वमात्रेण। अत्र नियामकाभावं शङ्कते—तथापीति। कार्यकारणभावमेवाह—शरीरादीनामिति। तद्धर्मजननोपलम्भेश्चेतनधर्मजननोपलम्भेः। चेतनधर्मोपयोगेनैव चेतनधर्मोत्पत्तिरिति कार्यकारणभाव इत्यर्थः। तदेव दर्शयति—तद् यथेति। प्रकृतेरपीति। शरीरादीनां नियतभोगसाधनत्वेऽपीत्यर्थः। तेषामिति। बुद्ध्यादीनामित्यर्थः। निरतिशया इति। अदृष्टरहिता इत्यर्थः। एतावता 'प्रत्यात्मनियमाद् भुक्तेरित्यादि[१. ४]कारिकाप्रतीकार्थो व्याख्यातः। ननु चेतनस्थितिशक्तिः पुरुषः, तत्र च न भोगो नाम पुंधर्मः, किन्तु बुद्धिरेव भोगाश्रयत्वाय इत्यत आह—एतेनेति। अपुंधर्मस्य चेतनधर्मव्युत्पादनेनेत्यर्थः।

न तु तज्जन्यत्वमात्रेण शरीरजन्यत्वमात्रेण स्वयं स्वस्य विजातीयेन सत्त्वेन त्वादिसंयोगविशेषेण अधिष्ठातृत्वात् तस्य त्वादिलाभावत्वेन नियामकत्वाभावादिति यावत्। तथापीत्यादि। तज्जन्यत्वेन संघातजन्यत्वेन। एवकारेण विजातीयो संयोगादि तज्जन्यत्वव्यवच्छेदः। नियामकत्वं प्रतिनियतचेतनभोगोपयोगेन प्रतिनियतभोगादिजन्यत्वनियम विषये कि वावकनिवेशः। कार्यकारणेति। अन्यथाविजातीयसंयोगविशेषेण प्रतिनियतचेतनधर्मेण प्रतिनियतभोगोपयोगेनाप्यादित्यर्थः। एतेन कार्यकारणभावस्वीकारेण विवदते—शरीरादीनामिति। प्रकृतेरपि तत्तद्भोगवतां पुंसां चेतनगता एव बुद्ध्यादयः चेतनगता बुद्ध्यादय एव नियामकाः तत्तद्भोगवन्तः। तथा च तत्तद्भोगवद्विशेषाधिष्ठितबुद्ध्यादिजन्यत्वं तत्तद्भोगवत्त्वनियतं भावः। शरीरादेरिति। तथा च देहो न तत्तद्भोगवद्विशेषाधिष्ठितः तत्तद्भोगवत्त्वनियतं भावः। शरीरादेः प्राक्तनसत्त्वात्। तत्र यदि एतावता प्रत्यवेयानीति भोगोपयोगाभावाद् भोगाद्यनिष्पत्तिः। तथा चैव सति न, मुक्तानामप्यधिष्ठातृत्वेन स्वांशस्वभूतसत्त्वेन तत्तद्भोगवत्त्वानापत्तेः—एतेनेति। भोगादर्थेनैवंविधचेतनधर्मव्युत्पादनेनेत्यर्थः।

यं हि यत्-अकारणावयवं पृथक्सर्वेन्द्रियग्राह्यः पुमान्। आदि-पदात् प्रकृतिवैकृत परिणामिनं। सर्वं महदादिकं। न हि चितिरेव विषयसम्बन्धः स्यात्, चितिमोक्षप्रसङ्गात्। नापि प्रकृतिरेव सर्वज्ञस्वभावा, तथापि

अकारणमिति विशेषणं सूत्रं दीप्त। अकारणमिति। प्रकृतिभेदकम्। अकारणमिति। कृतिन्-आदिकारणवत्। कूटस्थं अन्यसमानाधिकरणत्वम्। आदिकारणं सर्वज्ञस्वभावं स्यात्, चेतनमपि सत् परिणामीनि। तत इति। प्रकृतेर्विशेषः। महदादीनि। "प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणी"ति सूत्रविरुद्धम् इति भावः। ननु विषयाणां महदादीनां चेतनसम्बन्धः साक्षादेवास्तु, सत्यं पुरुषस्यैतन्यानुपपत्तौ किं महदादिप्रजा[णा]दिकया इत्यत आह चितिरिति। चितिविषयसम्बन्धे सर्वज्ञे चितेर्विषयाणाञ्च नित्यतया मोक्षः कदापि न स्यादित्यर्थः। सर्वज्ञेश्वरनिरूपणसूत्रवादिति भावः। ननु चैतन्यं प्रकृतौ प्रतिबिम्बितं प्रकृतिविषयोपरक्तात्मसम्बन्धः स्यात्, किं महदादिना इत्यत आह—नापीति। सर्वज्ञस्वभावा विषयसम्बन्ध-स्वभावा। नित्यापीति। नित्या अपि नित्यत्वात्

अकारणमिति। महदादेः सावयवात् अकार्यं इति। अकारणत्वोपादकं प्रतिबिम्ब सम्बन्धस्वरूपं पौरुषेयमाह—कूटस्थेति। कूटस्थो नित्य इत्यर्थः तु अकार्यत्वोपादकमिति सत्यमाह—चैतन्यरूप इति। स्वप्रकाश इत्यर्थः। सर्वज्ञत्वमपेक्षितमित्याशङ्क्य आह—आदीति। आदेर्नित्यत्वसंप्रमोक्षत्वस्य महदादेरपि सार्वज्ञे सति सर्वज्ञेश्वरः। सर्वज्ञत्वेनापि प्रकृतिसम्बन्धेऽपि सर्वज्ञेश्वरत्वमाह—अचेतनेति। अत्र हेतुमाह—परिणामिनीति। तथा च परिणामित्वात् सर्वज्ञत्वेन सर्वज्ञमिति[28b] भावः। अथ प्रकृतौ मानमाह—तत इति। प्रकृतेर्विशेषः। अथ च महदादिरूपा कार्यैव मानमेति भावः। आदिपदा-दहङ्कारतन्मात्रा ग्राह्याः परिग्रहः। अनेन "प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार(?)स्तन्मात्राणी"ति सूत्रविरुद्धम् इति भावः। ननु लिङ्गेन चेतनं साक्षात्सम्बद्धमस्तु, किं महदादिप्रजात्या इत्यत आह न लीनेति। चितिः पुरुषात्मकं चैतन्यं एव विषयसम्बन्धरूपा विषयसम्बन्धस्वभावा। अनिर्मोक्षेति। चितेः सार्वज्ञिकत्वेन सर्वज्ञेन चितेः पुरुषस्य विषयसम्बन्धे मोक्षो न स्यादित्यर्थः। तयोरनित्यसम्बन्धोपगमे तु आवश्यको महदादिसर्ग इति भावः। नापीति। प्रकृतिरेव साक्षाद्विषयसम्बन्धस्वभावा, चितिश्च तत्सम्बन्धेनैव तत्सम्बद्धेति न तदपेक्षा इति भावः। चितितत्सम्बन्धयो-र्नित्यतया सर्वज्ञेन चितेर्विषयोपधाने तथाप्यनिर्मोक्ष इत्याह—तथापीति।

व्याघ्राद्यभिमानिनो नरस्यापि नरत्वेनात्मोपधानायोगात्। नाप्यहङ्कारपर्यन्तव्यापारेण, सुषुप्त्यवस्थायां तद्व्यापारविरमेऽपि श्वासप्रयत्नसन्तानावस्थानात्। तद् यदैतास्ववस्थासु सव्यापारमेकमनुवर्तते, यदाश्रया चानुभववासना, तदन्तःकरणमुपारूढोऽर्थः पुरुषस्योपधानीभवति। भेदाग्रहाच्च निष्क्रियेऽपि तस्मिन्पुरुषे कर्तृत्वाभिमानः, तस्मिन्नचेतनेऽपि चेतनाभिमानः. तत्रैव कर्मवासना। 5

च न मानमस्तीत्यत आह—**नाप्यहङ्कारे**ति। सुषुप्तावस्थायां मनोवदहङ्कारोऽपि निवृत्तव्यापार एव, तथा श्वासप्रश्वासप्रयोजकजीवनयोनियत्नः कस्य व्यापारः स्यादिति तदनुरोधेन बुद्धितत्त्वमावश्यकमित्याह—**सुषुप्ते**ति। कारणान्तराद्भेदकान्तरमाह—**यदाश्रये**ति। अनुभवरूपा वासनाऽनुभववासना, न त्वनुभवजन्या वासना संस्कारः. **सांख्यै**स्तदनभ्युपगमात्। **तदन्तःकरण**मिति। बुद्धितत्त्वेन सम्बद्धो गोत्वादिः पुरुषेण चैतन्येन सम्बध्यत इत्यर्थः। ननु यदि बुद्धौ न स्वाभाविकं चैतन्यं, तदा कृतिसामानाधिकरण्येन तज्ज्ञानमनुपपन्नमित्यत आह **भेदाग्रहादि**ति। बुद्धितत्त्वेन भेदाग्रहादित्यर्थः। **तस्मिन्नि**ति। बुद्धितत्त्व इत्यर्थः। पुरुषभेदाग्रहाच्च चैतन्याभिमानमित्यर्थः। कर्मजनिता वासना धर्माधर्मादि[वि ?]त्यर्थः। ननु जनकत्वाच्चाहङ्कार इति नात्मेति भावः। बुद्धितत्त्वं साधयति—**नाप्यहङ्कारे**ति। तद्व्यापारविरमेऽपि उक्तानाम[29a]हङ्कारपर्यन्तानां व्यापारविरमेऽपि। **श्वासे**ति। जीवनयोनियत्नावस्थानादित्यर्थः। न च स मनोव्यापार एवास्त्विति वाच्यं, मनोव्यापारप्रयत्नस्य इच्छाजन्यत्वनियमादिति भावात्। तथा च जीवनयोनियत्नव्यापारकत्वेन तदुपेयमिति सिद्धम्। तस्येतरविलक्षणं तद्धर्मान्तरमपि वर्णयन्नुपसंहरति—**तस्मादि**ति। एतासु जागरस्वप्नसुषुप्तिदशासु सव्यापारं श्वासप्रश्वासजनकप्रयत्नवत् एकं लाघवसहकारेण एकत्वेन सिद्धम् अनुवर्त्ततते, अननुवर्त्तने तु निरुक्तव्यापारानुवृत्तिर्न स्यादिति भावः। अनुभववासना अनुभवरूपा वासना सूक्ष्मरूपेणैवावस्थितस्यानुभवस्य स्मृतिजनकत्वमिति तत्सिद्धा[न्ता ?]दिति वैधर्म्यान्तरमाह—**तदि**ति। तत् महत्तत्त्वाख्यमन्तःकरणम् उपारूढः तत्समवेतवृत्तिरूपज्ञाने विषयतया सम्बन्धः पुरुषस्य निर्लेपस्यापि आत्मन उपधानीभवति सम्बन्धो भवति। तथा च तथाविधपरम्परासम्बन्धेनैव यदा पुरुषस्तत्सम्बद्धस्तदा संसारी, तादृशसम्बन्धापगमेन तदसम्बद्धे च मुक्त इति ध्येयम्। ननु कृतिरूपव्यापारवत्त्वात् बुद्धितत्त्वमेव कर्तृ, तथा च पुरुषः कर्त्तेति कथमभिमान इत्यत्राह—**निष्क्रियेऽपी**ति। निर्द्धर्म्मिकेऽपीत्यर्थः। पुरुषं कर्त्रभिमानगुक्त्वा कर्त्तरि पुरुषाभिमानमाह—**तस्मिन्नि**ति। बुद्धितत्त्व इत्यर्थः। परस्यपरस्मिन् परस्याध्यास इति सिद्धम्। ननु धर्माधर्मयोः कृतिसामानाधिकरण्ये तावपि तत्रैव स्यातामित्यनिष्टापत्तिमाह—**तत्रैवे**ति। बुद्धितत्त्व

पुनस्तु पुनरध्यवसायनिश्चयैः । आलोचनं व्यापार इन्द्रियाणां, विकल्पस्तु मनसः, अभिमानोऽनुमानम्, कृत्यध्यवसायो बुद्धेः । सा हि बुद्धिर्नयप्रवणा । पुनरेषणाभो, विषयो-पभोगो, ज्ञानावरणक्षयोपशमः । भवति हि मयेदं फलेष्यमिति मम मयेति चेतसोपरागो ममत्वमतः पुनर्ग्रहणं किं न स्यादित्यत आह—**पुनरश्नि**ति । पुनरस्य निर्लेपत्वं निर्मुक्तत्वं निष्फलत्वं अनिगन्धमित्यर्थः । ननु मनोऽपि चेतनस्य विषयसम्बन्धोऽस्तु किमिन्द्रियेण आह—**आलोचनमि**ति । आलोचनार्थमिन्द्रियाण्युपगमात् । व्यवहरन्ति हि लोका नदी मया न दृष्टनष्टः स्फुटतरश्चक्षुषो न ज्ञान इति । आलोचनं निर्विकल्पकं, यद्वा करणानां भेदकं प्रति नियतं व्यापार **आलोचन-मित्यादि** । **अभिमान** इति । स्वस्मै व्याख्यातं यगोऽहमित्याद्यभिमान इत्यर्थः । **कृत्यध्यवसायः** कर्तव्याध्यवसायो **बुद्धे**र्बुद्धिसम्बन्ध मतिज्ञानस्य व्यापार इति सर्वानुभवः । ननु 'कृत्यध्यवसायः कृतिसत्तया ज्ञानं, तच्च कथम-चेतनया बुद्धेरुक्तम् आह—**सा हि**ति । 'हि'शब्दो हेतौ । पुनश्चेतन्योपरागादिनदनु-वादमित्यर्थः । कृत्यध्यवसायाकारमाह—**भवति हि**ति । धंग् विभक्ते—**भङ्गे**ति । 'भङ्गे'शब्देनस्य दर्पणनिर्मलायां बुद्धौ प्रतिबिम्ब उपधानं, तच्चानात्मिकमेव, [1] दृष्टान्तः । ननु सर्वत्रेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [2] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [3] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [4] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [5] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [6] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [7] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [8] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [9] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [10] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [11] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [12] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [13] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [14] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [15] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [16] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [17] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [18] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [19] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [20] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [21] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [22] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [23] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [24] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [25] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [26] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [27] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [28] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [29] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [30] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [31] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [32] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [33] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [34] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [35] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [36] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [37] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [38] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [39] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [40] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [41] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [42] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [43] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [44] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [45] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [46] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [47] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [48] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [49] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [50] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [51] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [52] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [53] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [54] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [55] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [56] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरिति भावः । अनिगन्धः लेपे स्नेहोत्पत्तिनिमित्तमाद्रोऽनुबन्धः, तन्निमित्तकर्मणेत्यर्थः । [57] तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे । ननु मनसेन्द्रियसम्बन्धाभावो ऽत्र दूषणं, तदा च ज्ञानं विना पुनः कथमित्याह—**पुनरश्नि**ति । तथा च निर्लेपनिष्फलोचिता बुद्धिरेव नयप्रवणत्वादिति भावः । **निर्लेप** इति । लेपोऽनुबन्धस्तत्रे, तन्मूले दूषणं । इन्द्रियाणां व्यापारो भेदकाल—**आलोचन**मिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । इन्द्रियाणां [58] दृष्टान्तः । ननु किमिदं साक्षात् ग्रहणादिति भावः । विषयः सन्निकर्षः, तत्रत्र इन्द्रियसम्बन्धे दूषणमेवेति । नैयायिकादयस्तूपचरितव्यवहारेण मनसः इन्द्रियनियमेन ज्ञानाकारेन्द्रियाणां पुनर्ग्रहणादीति निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारेणैव ज्ञानत्वमाहुरि

दर्पणस्येव मुखोपरागो भेदाग्रहादतात्त्विकः। इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणाडिकया परिणतिभेदो दर्पणस्येव निःश्वासाभिहतस्य मलिनिमा पारमार्थिकः। एतदुभयायत्तो व्यापारावेशोऽपि। तत्र एवंरूपव्यापारलक्षणाया बुद्धेर्विषयोपरागलक्षणं ज्ञानम्। तेन सह यः पुरुषोपरागस्यातात्त्विकस्य सम्बन्धो दर्पणप्रतिविम्बितस्य मुखस्येव मलिनिमा, सोपलब्धिरिति। तदेवमष्टावपि धर्मादयो भावा बुद्धेरेव, 5

चैतन्येन बुद्धेर्वास्तवसम्बन्धाभावात्, यथा दर्पणे मुखसम्बन्धमन्तरेणापि मुखभ्रम इत्यर्थः। 'विषयोपरागो' विषयोपधानं, तच्च वास्तवमेव, 'इन्द्रियप्रणालिकया' बुद्धौ ज्ञातरूपविषयसम्बन्धत्वात्। **एतदुभयायत्त** इति। पुरुषोपरागविषयोपराग-महिम्ना कृतिमत्तयाऽध्यवसाय इत्यर्थः। ननु ज्ञानमेव चैतन्यं, तत् कथमनयोर्भेद् इत्यत आह—**एवंरूपे**ति। कृत्यध्यवसायलक्षणव्यापारविशिष्टयोरित्यर्थः। 10 **विषयोपरागे**ति। इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ विषयस्य घटादेर्यः सम्बन्धो वृत्ति-विशेषस्तदेव ज्ञानमित्यर्थः। **तेन सहे**ति। विषयोपरागेण सहेत्यर्थः। यथा दर्पणनिष्ठो मलिनिमा दर्पणप्रतिविम्बितमुख्यातो[मुखादौ ?] दृश्यते तथेत्यर्थः। तथा च 'घटं जानामी'त्यनुव्यवसायाख्या 'उपलब्धिरि'त्यर्थः। ननु तथापि सु[सु ?]-खाद्याधारता पुरुषस्य, तथा च कौटस्थ्यविरोध इत्यत आह—**तदेवमिति**। ज्ञान- 15 सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मरूपा 'अष्टौ' धर्मा इत्यर्थः। संस्कारस्य तेरनङ्गीकारात्

मध्ये दर्पणस्य दर्पणवृत्तिधर्मे मुखोपरागः मुखतादात्म्यं भेदाग्रहात्तादृशभ्रमविषयतामापन्नः, अतएवातात्त्विकः। अत्र च महत्तत्त्वं दर्पणस्थानीयं, तन्निष्ठश्च धर्मो वृत्तिरूपं ज्ञानं, तत्र चैतन्यस्याभेदारोपात् स्वाभेदारोपविषयज्ञानसम्बन्धेन चैतन्यस्य घटप्रकाशकत्वं, चैतन्याभेदा-रोपविषयत्वादिति भावः। प्रकृते च दर्पणस्थानीयं महत्तत्वं, निःश्वासश्चेतना, भेदाग्रहः 20 अभिहननं, तेन सम्बन्धेनारोपः, मलिनिमस्थानीयं वृत्तिरूपज्ञानम्। **एतदुभये**ति। विषयोपरागलक्षणज्ञानयोः स्वाश्रयाभेदारोपविषये पुरुषवैशिष्ट्यं भासते इति तदुभयायत्तता। बुद्धिज्ञानोपलब्धयस्तन्नये भिन्नभिन्ना इति दर्शयति—'एवंरूपव्यापारलक्षणायाः' निरुक्तकृत्य-ध्यवसायरूपो व्यापारो लक्षणं व्यावर्त्तकं यस्यास्तद्रूपायाः। एतेन ज्ञानोपलब्धिभ्यां भेदो दर्शितः। विषयस्य घटादेश्चैतन्येन समं य उपरागः सम्बन्धस्तल्लक्षणं तत्स्वरूपं तेन ज्ञानेन 25 पुरुषोपरागस्य उपरक्तपुरुषस्य बुद्धितत्त्वे अभेदारोपविषयस्य पुरुषस्येति यावत्। **दर्पणे**ति। बुद्धितत्त्वं दर्पणं, मुखमात्मा, दर्पणमलिनिमा च बुद्धितत्त्वनिष्ठं ज्ञानं, तत्र मुखं मलिनमितिवत् तत्र चेतनोऽहं जानामीति। ननूक्तप्रणाल्या ज्ञानं बुद्धेरेवास्तु, अहं सुखी अस्मीति प्रतीतिबलात् सुखादयः पुरुष एव सन्तु? तथा च कूटस्थश्रुतिविरोध इत्याशङ्कायामुपसंहरति—**तदेवमि**ति। एवं ज्ञानस्य बुद्धिनिष्ठत्वव्य- 30 वस्थि[30a]तौ अष्टौ धर्म्मा ज्ञानेच्छाकृतिद्वेषसुखदुःखधर्माधर्मरूपाः, तन्नये संस्काराभावात्

[illegible]

कर्तृधर्मो हि साध्यः, न च न कर्तृधर्मो हेतुः कर्तृधर्मिणि [illegible]

कर्तृधर्मो हि साध्यो न च न कर्तृधर्मो हेतुः ।
अन्यथाऽनवस्थाः स्यात्कर्तृत्वान्योऽन्यथा श्रुतेः ॥५॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । न चेति । परिणामित्वात् अनित्यत्वं-
वादस्य परिणामित्वात्, सर्वस्य अनित्यत्वमेवेत्यर्थः । तस्यैव दृढयन्नर्थ
मुत्तरेति भावः । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षविरुद्धत्वं (१४) नित्यत्वादित्यर्थः ॥५॥

कर्तृधर्मो हि साध्यं, न च न कर्तृधर्मिणमात्मानमधिकृत्यैव अनित्यत्वं
मेवं सदधिकृत्य हेतुरिति भावः ।

'न 'अन्य' इति । तिरोधिते सदात्मनि स्वेन रूपेणाधिकृत्य न च
अनित्यो मोक्षोऽभिप्रेतः स्यात् । तेनैव रूपेण : स्व एव रूप एव हि ।
स्वस्य प्रकाशितत्वेन प्रकाशकत्वं आत्म—स्वभावेति । यतश्चः कर्तृत्वमेवेति-
यदा चैतन्यं तुच्छं : तुच्छे स्यात् । तदुक्तमतः तुच्छनिरूपेण तदुपाधानस्य
निरूपणं । अन्यथेति तुच्छस्य संज्ञातो न स्यात् । तुच्छे सदात्मनि
न च सदात्मनिष्ठत्वे सदात्मनिष्ठत्वं ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [

कृतिसामानाधिकरण्यव्यवस्थितस्तावद्धर्मादयो नियामका इति व्यवस्थितम्। चेतनोऽपि कर्तैव। कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्येनानुभवात्। 'न चायं भ्रमो, बाधकाभावात्। परिणामित्वाद् घटवदिति बाधकमिति चेन्न। कर्तृत्वेऽपि समानत्वात्। तथा च कृतिरपि "स्वाभाविकी महतो न स्यात्। दृष्टत्वादयमदोष इति चेत्, तुल्यम्। अचेतनकार्यत्वं बाधकं, कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्नासिद्धेः। न हि कर्तुः 5

व्यवस्थितमिति। कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गभयेन व्यवस्थितमित्यर्थः। **अनुभवादिति**। चेतनोऽहं करोमीत्यनुभवादित्यर्थः। ननूक्तं चैतन्यं कर्तरि प्रतिबिम्बितं गृह्यतेऽतः सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमत आह—**'न चेति**। द्वेग्रामौत[भ्रमौत् ?]सर्गिकं प्रामाण्यं 'बाधकं' नैवोपपाद्यते, अत्र च नास्तीति भावः। बुद्धिरचेतना परिणामित्वादिति बाधकं शङ्कते—**परिणामित्वादिति**। तर्हि 10 बुद्धिर्न कर्ता परिणामित्वादिति कर्तृत्वमपि बुद्धितत्त्वस्य "स्वाभाविकत्वे न स्यादिति परिहरति—**कर्तृत्वेऽपीति**। न त्वहं जानेऽहं या[य ?]त इत्यनुभवादिदमनुमानं बाधितमित्यत आह—**दृष्टत्वादिति**। चेतनोऽहङ्करोमीत्यनुभवस्यापि सत्त्वादाह—**तुल्यमिति**। ननु बुद्धिर्न चेतना द्य[अ ?]चेतनकार्यत्वादिति बुद्धावचैतन्यं साधकं स्यादिति शङ्कते—**अचेतनेति**। अत्र विशेष्यासिद्धिमाह— 15 **नेति**। तदेवाह—**न हीति**। जायमानः सराग एव दृश्यते, एवं पूर्वपूर्वमित्यनादितैव

चेतनोऽपि चेतन एव, तेनाचेतने तादात्म्येन कर्तृव्यवच्छेदो लब्धः, कर्त्तैव नाकर्त्ता, तेन विशेषणसङ्गत्या चेतनत्वावच्छेदेन कर्त्रन्यत्वव्यवच्छेदो लभ्यते। **कृतीति**। कर्त्ता चेतनो वा, चेतनः कर्त्ता वा, चैतन्यप्रकारिकायाः कर्तृत्वप्रकारिकाया वा प्रमितेर्विषयत्वात्, चेतनवत् कर्तृवद्वेति प्रयोगः। स्वरूपासिद्धिं शङ्कते—**'न चेति**। बाधकमाह— 20 **परिणामित्वादिति**। कर्त्ता न चेतनः परिणामित्वादित्यर्थः। **न कर्तृत्वेऽपीति**। बुद्धितत्त्वत्वेन भवदभिमतं कर्तृपरिणामित्वादि[30 b]त्यपि स्यादित्यर्थः। ततः किमित्यत्राह— **तथाचेति**। "'स्वाभाविकी' तात्त्विकी। बाधं शङ्कते—**दृष्टत्वादिति**। कृत्याश्रयत्वेन बुद्धेरनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। अयं प्रतिवन्दितया उक्तो हेतुः, न दोषः नास्मदनुमाने दृष्टान्ततयाऽप्रयोजकत्वशङ्काप्रसञ्जकः। **तुल्यमिति**। कर्तुरपि चेतनत्वेनानुभव- 25 सिद्धत्वात् तत्र तदभावसाधने बाध इत्यर्थः। बाधकं कर्तुश्चैतन्याभावसाधकम्। **अचेतनेति**। अत्र कार्यत्वमेव विवक्षितम्। 'अचेतने'ति तर्कस्फोरणाय। अत्रानुकूलतर्कमाह—**कार्यकारणेति**। अकर्तृकार्यत्वादकर्तृत्वमपि सिद्ध्येदिति प्रतिवन्दिसत्त्वेऽपि मूलदोषमाह—**नासिद्धेरिति**।

---

1 The printed editions read नायं for न चायं।

2 The printed editions read भाविकी for स्वाभाविकी. 30

कार्यत्वे प्रसाधनमस्ति। प्रस्तुत 'वीतरागजन्मादर्शनात' (न्या० ३-१-५) इति न्यायादनादित्वमेव सिध्यति। यद् यस्य कार्यं रूपं दृश्यते तस्य तस्य कारणात्मकत्वे रागादयोऽपि प्रकृतौ स्वीकर्तव्याः स्युः। तथा च सैव बुद्धिर्न प्रकृतिः, भावाष्टकसंपन्नत्वात्। स्थूलत्वमपह्नुत्य सूक्ष्मतया ते तत्र सन्तीति चेत्, चैतन्यमपि तथा भविष्यति। तथाच्यसिद्धौ हेतुः। तथा सति घटादीनामपि चैतन्यप्रसङ्गस्तादात्म्यादिति चेत्, कर्तृदृश्यते इत्याह—**प्रत्युतेति**। **यद् यच्चेति**। यथा रागादिरहितापि प्रकृतिर्बुद्धौ रागादिकं जनयति, एवं चैतन्यरहितापि चैतन्यं जनयेदिति भावः। बुद्धौ रागादिस्वीकारे हेत्वन्तरमाह **तथाचेति**। 'सैव' प्रकृतिरेव, 'ते' रागादयः। 'तत्र' प्रकृतौ। **नचेति**। सूक्ष्मरूपमित्यर्थः। **अप्रसिद्ध** इति। 'अचेतनकार्यत्वादि'त्यत्र विशेषणासिद्धिरित्यर्थः। **तथा सतीति**। प्रकृतौ चैतन्ये सति तत्परिणामेषु घटादिषु चैतन्यं स्यादित्यर्थः। 'तादात्म्यात्' कार्यकारणयोः। एवं सति रागादिमत्त्वेन ?] बुद्धिकार्यत्वेन रागादयोऽपि घटादौ स्युरित्याह—साध्यकामानुरूपया बाधकमाह—**प्रत्युतेति**। **वीतराग** इति। वीतरागस्य नीरागस्य जन्म न दृश्यते, अपि तु सरागस्यैव जन्म। स च राग इष्टसाधनताधीजन्य इत्यनैकान्तिकः। न च तदानीं तज्जनकादिष्टसाधनतानुभावकत्वमस्ति इति स्मर्तव्यं वाच्यं, तस्य संस्कारजन्यत्वे, न च जन्मान्तरीयत्व एव वाच्यः, एवं पूर्वपूर्वजन्मन्यपि स्वीकारे अनादितायां पर्यवसानमित्यर्थः। तदेव तज्जातीयस्य कारणात्मकत्वं कारणमूलिनी। अनैकान्तिकत्वादाह—**तथा चेति**। तथा प्रकृतिवत्तेन मतदभिमतेन बुद्धिर्महत्त्वं, न सा प्रकृतिः, न बन्धनस्वादिका। **भावेति**। भावेच्छाप्रयत्नद्वेषधर्माधर्मसंस्कारात्मकम्। एतेन नैयायिकानामनुमानमनुमानं धर्मिसमानकालीनधर्मान्तरसमानकालीनधर्मान्तरं धर्मिसमानकालीनधर्मान्तरसमानकालीनधर्मान्तरं वा प्रत्यक्ष

रागादिमत्त्वप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः। "सौक्ष्म्यञ्च समानमिति"। तस्मात्, यज्जातीयात्कारणाद् यज्जातीयं कार्यं दृश्यते तथाभूतात्तथाभूतमात्रमनुमातव्यं, न तु यावद्धर्मकं कारणं तावद्धर्मकं कार्यं, व्यभिचारादिति किमनेनाप्रस्तुतेन? यदि च बुद्धिर्नित्या, अनिर्मोक्षप्रसङ्गः। पुंसः सर्वदा सोपाधित्वे स्वरूपेणानवस्थानात्। अथ विलीयते, ततो नाऽनादेर्विलय इत्यादिमत्त्वे तदनुत्पत्तिदशायां को नियन्ता?

रागादीति। ननु रागाद्यः सूक्ष्ममात्रया घटादौ सन्तीति यदि, तदा चैतन्यमपि तादृक् स्यादित्यत आह—'**सूक्ष्मता चे**ति। तदेवमचेतनाया अपि प्रकृतेश्चेतना बुद्धिः स्यादित्युपसंहरति—**तस्मादि**ति। अप्रस्तुते चैतन्याश्रयस्य जन्यत्वमेव नास्तीति तज्जनकचिन्तायां क्व प्रस्ताव इत्यर्थः। द्वितीयं कारिकाप्रतीकं व्याचष्टे—**यदि चे**ति। **स्वरूपेणे**ति। कैवल्यात्मनेत्यर्थः। **तदनुत्पत्ति-दशायामि**ति। बुद्ध्यनुत्पत्तिदशायामित्यर्थः। **को नियन्ता** किंनिष्टेनादृष्टेन पुनर्जन्मादि भवेदित्यर्थः। ननु[नु ?] प्रकृतिनिष्ठधर्मादिर्नियामकः स्यादित्यत आह—

रागादीति। घटादीनामित्यनुषज्यते। **सौक्ष्म्यञ्चे**ति। घटादीनां सूक्ष्मं रागादिकमस्ति। तथाच तदापादने इष्टापादनमित्यर्थः। **समानमि**ति। तथा चैतन्यापादनेऽपि तथैव इष्टापादनमित्यर्थः। उक्तापादनेऽप्रयोजकत्वमाह—**तस्मादि**ति। 'यज्जातीयात्' यज्जातीयधर्मकात्। 'यज्जातीयं' यज्जातीयधर्मकम्। **व्यभिचारादि**ति। धर्मसामान्यनिरूपितव्याप्तौ कपालजन्ये घटेऽकपालात्मके आगन्तुकधर्मनिरूपितायां तत्र सक्रियारब्धे निष्क्रिये गुणनिरूपितायाञ्च विरुद्धगन्धरसवदारब्धे व्यभिचारादित्यर्थः। वक्ष्यमाणयुक्त्याऽजन्यत्वमेव रागादिमतोऽसिद्धमित्यभिप्रेत्याह—**किमनेने**ति। कारिकाया द्वितीयार्द्धं व्याकरोति—**यदि चे**त्यादिना। 'सोपाधित्वे' बुद्धिसम्बन्धेन विषयोपरक्तत्वे। 'स्वरूपेण' विषयानुपरागेण। विलीयते च बुद्धिः, अनादेर्भावस्य, आदिमत्त्वे च बुद्धेः। तस्या बुद्धे**रनुत्पत्तिदशायां को नियन्ते**ति। एतस्यैव पुरुषस्य इयं बुद्धिर्विषयोपरागरूपा नान्यस्येत्यत्र किं नियामकं, पुरुषस्य निर्द्धर्मकत्वात्, प्रकृतेरेकतयाऽनियामकत्वात्, बुद्धेरेव तदानीमसत्त्वेनादृष्टस्य तन्निष्ठस्य नियामकत्वा-

---

1 गद्धरमिश्र reads सूक्ष्मता च समानेति।

सैव हि तत्तद्व्यवहारगोचरा तेन तेन शब्देन व्यपदिश्यते, शारीरवायुवदित्या-गमोऽपि सङ्गच्छते 'हेत्वतोऽपि हेतुरसिद्धः। अधिकारनिवृत्त्या" बुद्धेरप्रवृत्तिरपवर्गः, वासनायोगश्चाधिकारः, ततः संसारः। धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदे च कौटस्थ्याविरोधः। भेदश्च विरुद्धधर्माध्यासलक्षणो घटपटादिवत् "प्रत्यक्षसिद्धः।

प्रकृत्यादिप्रतिपादकश्रुतिविरोधं परिहरति—**सैवेति**। **शारीरेति**। यथा शरीरे एक एव वायुः प्राणापानादिव्यापारवत्तया पञ्चसंज्ञक इत्यर्थः। **हेतुरिति**। अचेतन-कार्यत्वरूपा इत्यर्थः। **असिद्ध** इति। विशेषणविशेष्योभयासिद्धे[रि ?]ति भावः। स्वसिद्धान्तानुसारेण **सांख्यमतं** सङ्गमयति—**अधिकारेति**। 'अधिकारो' दोषस्त-'निवृत्त्या' तत्कार्यप्रवृत्तिरपेति। वासना धर्माधर्मरूपा, ज्ञानवासना संस्काररूपा, तद-धीनो दोष इत्यभेदात्तथोक्तम्। अत्र कौटस्थ्यं नित्यत्वं, तथा च धर्माधर्मादिनिवृत्तावपि नित्यस्यात्मनः कैवल्यमविरुद्धम्। **प्रत्यक्षेति**—अहमज्ञासिषमहं जानाम्यहं ज्ञास्या-

'सैव' बुद्धिरेतद्वदिति बोद्धव्याकारकत्वाद् बुद्धिः, अहमिति प्रमाविषयत्वात् अहङ्कारः, निखिलप्रपञ्चमूलत्वात् प्रकृतिः, सुखादिकरणत्वाच्च मन इत्यर्थः। **शारीरेति**। यथा एक एव वायुः प्राणनादियोगात् प्राणादिपञ्चसंज्ञाभागित्यर्थः। 'आगमः' बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारमनसां पार्थक्यप्रतिपादकः। पूर्वं प्रमाणाभावादसिद्ध इत्युक्तम्, इदानीं बाधकादपि तथेत्याह— [1]**हेतोऽपीति**। हेतुरचेतनकार्यत्वरूपः रागादिमति स्वरूपासिद्धः। नित्यतायां बुद्धौ भोक्तृबन्धो व्युत्पादयति—**अधिकारनिवृत्त्या [2]चेति**। मिथ्याज्ञानवासनानिवृत्त्येत्यर्थः। 'अप्रवृत्तिः' तदधीनात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, 'वासनायोगः' समवायेन तद्वत्त्वं, तेन विषयतया अन्यसमवेतवासनावत्त्वेऽपि न संसारः, 'ततः' मिथ्याज्ञानवासनायाः 'संसारः' धर्माधर्मयोरुत्पादः। एतेन जीवन्मुक्तस्य भोगार्थं विहितनिषिद्धचरणेऽपि नादृष्टान्तरोत्पत्त्या मुक्तिविरोध इत्युक्तम्। एतावता बुद्धिरेव पुरुषः तत्रैव च भावाष्टकमिति सिद्धम्, कार्यरूपेण तस्य नाशे नित्यत्वविरोधात्। कौटस्थ्यश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह— **धर्मेति**। तथा च धर्मस्यैव तत्र नाशो न तु धर्मिण इति न विरोधः। **अत्यन्तेति**। भेदाभेद-निरासाय विरुद्धधर्माध्यास एव लक्षणं ज्ञापकं यस्य स तथा। **घटपटादिवदिति**। पश्यन्ताद्वतिः, "अध्यक्षेणेच्छेत्याद्यध्यक्षेण इत्यर्थः।

1 गुणानन्द reads हेतोऽपि. 2 गुणानन्द adds च. 3 गुणानन्द reads अध्यक्षेण सिद्धः.

न च सामान्यविशेषसमवायेभ्यः, सति सम्बन्धान्तरत्वे, एतत्समवायस्य, सति समवायान्तरत्वात्. असति तस्मिन्नसम्बन्धात्. तस्यापि तत्र समवायान्तरमित्यनवस्थाप्रसङ्गः. तस्मात्स्वरूपसम्बन्धेनैव तत्र तत्समवायः ॥१३॥

नन्वेवं सति सामान्यादीनां स्वरूपसम्बन्धेनैव प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः।

स्यादेतत्। नित्यविभुभोक्तृसद्भावे सर्वमेतदेवं स्यात। स एव कुतः ? भूतानामेव चेतनत्वात्। कायाकारपरिणतानि भूतानि तथा, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथोपलब्धेः। कर्मज्ञानवासने तु सर्वत्र प्रतिभूतनियते अनुवर्तिष्येते, यतो भोगप्रतिसन्धाननियम इति चेत् ; उच्यते—

इदानीं भूतचैतन्यनिराकरणायोत्थाप्य निराकरोति—**स्यादेतदिति**। **सर्वमिति**। 'प्रत्यात्मनियमाच्चे'ति [१।४], 'संस्कारः पुंसयत्नेष्ट' इति [१।१३], 'कर्तृधर्म नियन्तार' [१।१४] इत्यादि यत् तत् सर्वमित्यर्थः। घटादिचैतन्यनिराकरणायाह—**कायाकारेति**। सति शरीरे चेतयतेऽसति न चेतयते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीर एव तस्योपलब्धेरित्याह—**अन्वयेति**। **कर्मज्ञानवासने**—अदृष्टसंस्कारौ तौ च **प्रतिभूतं** प्रतिकायसन्तानं 'नियते' ततश्चैवदृष्टं भोक्तो न स्मरति, न वा कृतहानाकृताभ्यागमादित्याह—**कर्मेति**। एतच्च—**वात्सीपुत्राणां वैभाषिकाणाञ्च मते**। अन्यैरदृष्टानभ्युपगमात्।

ननु भूतातिरिक्तेन चेतनं सम्भवेत् तदा निर्दोषतया भोगशून्यो नित्यविभुभोक्तृजातीयो भगवानदृष्टाधिष्ठातृतया सेत्स्यति, चैतन्यस्य भूतस्वव्याप्यत्वे तु भूतस्यादृष्टाधिष्ठातुर्योग्यानुपलब्ध्या बाधेनाभूतचैतन्याभावेनादृष्टं केनाधिष्ठेयं, तथा च 'सर्वमि'ति न्यायोऽपि बाधकरणाद्धेय एवेत्याशयेनाह—**स्यादेतदित्यादि**। विभुर्ह्यात्मा नित्यांशवैयर्थ्यात् तादृशस्य भोक्तुः सद्भावे तज्जातीयेन भगवताधिष्ठानेन सर्वमेतत् सर्वमचेतनम् एवं चेतनाधिष्ठितं स्यात्, स एव नित्यविभुर्भोक्तैव कुतः प्रमाणात् से[न्]त्स्यति, भूतानामेव चेतनत्वात् भूतस्य नियत्या चैतन्यस्याभूतनियतत्वात् भूतेनाधिष्ठानं चादृष्टस्य योग्यानुपलम्भबाधितमिति भावः। **प्रकाशकृतस्तु** भूतचैतन्ये प्रकृतसिद्धावपि नित्यविभुभोक्तृनिरासपरेयं शङ्केत्याहुः। भूतचैतन्यवादिनं प्रसङ्गादुत्थाप्य निराकरोतीति **केचित्**। **परे** तु एतदेवमित्यस्य "वीतरागजन्मादर्शनादि"ति न्यायेन रागादिमतोऽनादित्वमित्यर्थं कल्पयित्वा प्रकृतप्रसङ्ग इत्याहुः। यदुक्तयुक्त्यैव **सांख्य**मतनिरासो युक्तः, न तु नास्तिकयुक्त्या, इत्यभिप्रायेणैव तदुत्थानं नित्यविभुभूतमिश्र इति **सांख्य**मित्यप्याहुः। ननु भूतचैतन्येऽविशेषात् घटादेरपि तत्त्वं स्यादित्यत्राह—**कायेति**। तथा चेतनानि। **अन्वयेति**। अन्यथा विभुत्वाविशेषात् तवापि आकाशादेस्तत्त्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। **कर्मेति**। कर्मवासना धर्माधर्मौ ज्ञानवासना भावनाख्यः संस्कारः प्रतिभूतनियते स्वकारणीभूतकर्मज्ञानाधिकरणसन्ताननियते तत्त्वानतिप्रसक्ते इति यावदनुवर्तिष्येते स्थास्यतः स भूतत्वव्याप्यो यथा रूपं विशेषगुणश्च चैतन्यमिति प्रयोगः। एतत् स्मरणाधिकरणं, यद्येतत् स्मृतिजनकानुभवाधिकरणं न स्यात् एतत्स्मृत्यधिकरणं न स्यात् मतवदित्यत्र तर्कं व्याप्तिग्रहमूलमाह—

स्मरणायोगात्। नापि मृगमदवासनेव वस्त्रादिषु संसर्गादन्यवासनाऽन्यत्र सङ्क्रामति। मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गात्। न चोपादानोपादेयभावनियमो गतिः। स्थिरपक्षे परमाणूनां [1]तदभावात्। खण्डावयविनं प्रति च विच्छिन्नानामनुपादानत्वात्। पूर्वसिद्धस्य चावयविनो विनाशात्।

अस्तु तर्हि क्षणभङ्गः। 5

मात्रेति। 'गर्भस्थेनानुभूतस्य' 'स्मरणप्रसङ्गादि'त्यर्थः। यथाश्रुते नु [तु ?] इष्टापत्तावपि दोषाभावात्। उपादानवासना उपादेये संक्रामति मातृभ्रूणयोस्तु न तथा, इत्यत आह—**न चेति**। [1]**तदसम्भवादिति**। उपादानोपादेयभावाऽसम्भवादित्यर्थः। **खण्डावयविनमिति**। तथा च करावयवे तदनुभूतस्मरणं न स्यात्। तत्र खण्डशरीरे करादे[?]रेव उपादानत्वात् खण्डावयविस्थलेऽप्यवयवी चेदस्ति, तदा तत एव स्मरणं स्यादित्यत आह—**पूर्वेति**। 10

अस्तु तर्हीति। तथा च परमाणूनामुपादानोपादेयभावसिद्धौ वासनासंक्रमः स्यादिति नातिप्रसङ्ग इति भावः। क्षणिकत्वे विप्रतिपत्तिः—सत्त्वं क्षणमात्रवृत्त्यनेकवृत्तिध्वंसव्याप्यकताव्याप्यं न वा? एवं च यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः संश्च विवादाध्यासितशब्दादिरित्यनुमानं परमभिमतम्। सत् स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगि न वा? स एव क्षणमात्रवृत्त्याधारताप्रतियोगित्वव्याप्या न वा? उपादानत्वमुपादेयसमानकालीनं न वा? तद्घटध्वंसः तद्घटोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्ती[वृत्तिः ?] न वेति। ननु यद्यजनकाज्जनकमतिशयितं स्यात्तदा तादृप्येण गृह्णेत, न च गृह्णात, तस्मान्न ततो भिन्नमित्यत आह— 15

केचित् स्मरणायोगादस्मरणापत्तेः संसर्गात् सन्निधानात् दूषयति—**मात्रेति**। सन्निधानस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः। भ्रूणेन गर्भस्थशरीरेण। **न चेति**। उपादानेनानुभूतम् उपादेयेनैव स्मर्य्यते इति नियमगतिर्म्मम मते तदभावात् परमाणुशरीरयोरुपादानोपादेयभावाभावात्। तथा चोपादानपरमाणुनानुभूतमुपादेयं स्मरतीति कल्पयितुं न शक्यत इति भावः। स्मृतेरपि परमाणुवृत्तित्वोपगमे तु अध्यक्षाभावादिति ध्येयम्। विच्छिन्नानां तदाननाशप्रतियोगिनाम् अवयविनोऽन्त्यावयविनः कार्य्यत्वेन प्रतीयमानस्य पूर्वमवयवावयविसमुदायवृत्तित्वमुक्तम्, इदानीमन्त्यावयविन्येव तदिति न पौनरुक्त्यम्। 20 25

अस्तु तर्हीति। तथाच भोगकुर्वद्रूपात् स्मृतिकुर्वद्रूपाच्च परमाणुपुञ्जात् भोगस्मृती स्तां किन्नित्यनिष्ठभोक्तृत्वेनेति भावः। तथा पूर्वोत्तरशरीरयोरुपादानोपादेयभावाद्वासनासंक्रमेण

---

1 शङ्करमिश्र reads तदसम्भवात् for तदभावात्। 30

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अपि च—

न वैजात्यं विना तत्स्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।

[1]विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥१६॥

अत्रापि लेशतो दूषयति—**न वैजात्यमिति**। 'वैजात्यम'ङ्कुरादिकुर्वद्रूपत्वम-
कुर्वतो बीजान्नाङ्गीकर्तव्यं यदि, तदा बीजत्वेनैवाङ्कुरकारणतेति न क्षणिकत्वसिद्धि- 5
रित्यर्थः। अस्तु तर्हि वैजात्यमत आह—**न तस्मिन्निति**। वैजात्ये कारणगते
स्वीक्रियमाणे कार्ये धर्मादावपि तच्छङ्क्याऽनुमानं तु [न ?] स्यादित्यर्थः। मा भूदनु-
मानं, प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्तु, को दोष इत्यत आह—[1]**तेन विनेति**। अनुमानेन
विना क्षणिकतैव न सिध्येदित्यर्थः। तर्हि प्रत्यक्षादेव क्षणभङ्गः सिध्येदित्यत आह—
नाध्यक्षमिति। **निश्चयः** सविकल्पं तेन हि प्रत्यक्ष[ं] निर्विकल्पकमनुमीयते। 10
न च क्षणिकत्वगोचरं सविकल्पकमस्तीत्यर्थः।

शिष्याकांक्षामनुसृत्य संक्षेपेण क्षणभङ्गबाधिकां युक्तिमाह—**अपि चेति**।

वैजात्यं फलाव्यवहितप्राक्कालातिरिक्तव्यावृत्तं निखिलफलोपहितवृत्तिकुर्वद्रूपत्वाख्यं विना
तत्क्षणिकत्वं न स्यात् न सिद्ध्यति स्थिर एव बीजादौ सहकारिसमव[33b]धानासम-
वधानाभ्यां कार्य्योत्पादानुत्पादसम्भवादिति भावः। तस्मिन् वैजात्ये ऐन्द्रियकवृत्तौ 15
अतीन्द्रिये चाभ्युपगम्यमानेऽनुमानुमितिर्न भवेत् धूमादिलक्षणे कार्य्येऽपि धूमत्वव्याप्याया-
स्तादृश्या एव जातेर्वह्निकार्य्यतावच्छेदकत्वशङ्क्या धूमसामान्ये व्यभिचारसंशयादिति भावः।
धूमस्यापि किञ्चित् कार्य्यं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन तत्रापि तव मते तस्याः जातेः सम्भवात्,
सम्भवति चागुरौ विशेषधर्मे सामान्यधर्म्मस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वादिति हृदयम्।
मास्त्वनुमा किन्नच्छिन्नमित्यत्राह—**विनेति**। तेनानुमानेन विना तस्य कुर्वद्रूपत्वरूप- 20
वैजात्यस्य क्षणिकत्वस्य वा न सिद्धिः, कार्य्येण सत्त्वेन वा हेतुना तस्य त्वयानुमेयत्वादिति।
ननु मास्तु तयोरनुमानम्, अध्यक्षमेव तत्र मानमङ्गीकार्य्यमित्यत्राह—**नाध्यक्षमिति**।
अध्यक्षं निर्विकल्पकं निश्चयात् सविकल्पकात् विना न सिद्ध्यति, तस्य तदेकोन्नेयत्वात्;
अन्यथा तादृशवैजात्यक्षणिकत्वयोरभावगोचरमेवाध्यक्षमस्तीत्यपि वक्तुं सुकरत्वात्
तदभाव एव सिद्धेयत्। अभावस्य तुच्छतया नाध्यक्षगोचरत्वमिति चेत्, अनुगताकार- 25
स्यापि त्वन्मते अलीकत्वात् नाध्यक्षविषयतासम्भव इति भावः।

---

1 शङ्करमिश्र reads तेन विना for विना तेन।

न हि करणाऽकरणयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारिलाभालाभौ तन्त्रमित्यभ्युपगमे क्षणिकत्वसिद्धिः। तथैकव्यक्तावप्यविरोधात्, 'तद्वा तादृग्वे'ति न कश्चिद्विशेष इति न्यायात्। ततस्तावनादृत्य वैजात्यमप्रामाणिकमेवाभ्युपेयम्। एवञ्च कारणवत् कार्येऽपि किञ्चिद्वैजात्यं स्याद् यस्य कारणापेक्षा, न तु दृष्टजातीयस्येति शङ्क्या न तदुत्पत्तिसिद्धिः[1]। दृष्टजातीयमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न।

सहकारिसमवहितं करोति, तद्रहितं न करोतीत्यभ्युपगमः स्यैर्यमेव साधयेन्न क्षणिकत्वमित्याह—**न ह्ये**ति। कुत एवमत आह—**तथै**केति। सहकारिलाभालाभाभ्यां जनकत्वाजनकत्वे व्यक्त्यैक्येऽप्यविरुद्धे इत्यर्थः। **तद्वे**ति। सा च व्यक्तिः सहकारिसमवहिता भवतु, तज्जातीयाऽन्या वेति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। **तौ** सहकारिलाभालाभौ, **वैजात्यं** कुर्वद्रूपत्वम्। 'एवञ्च कार्येऽपि किञ्चिद्वैजात्यं, तथा च स एव वह्निजन्यो नान्य इति धूममात्राद्वह्निमात्रं नानुमीयेतेत्यर्थः। **तदुत्पत्तिनिश्चयः**[1] कार्यकारणभावनिश्चयः। 'दृष्टजातीयं धूमत्वावच्छिन्नम्।

वैजात्यं विना न क्षणिकत्वमित्युपपादयति—**न ह्ये**त्यादि। करणाकरणयोः कार्य्योपधानानुपधानयोः तज्जातीयस्य बीजजातीयस्य सतः कार्य्यव्यवहितप्राक्क्षणे तदतिरिक्तक्षणे च सतः सहकारिलाभालाभौ तत्समवधानासमवधाने तन्त्रं प्रयोजकम्। **तथे**ति। यथा क्षणिकतायां सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यां कार्य्यकरणाकरणे तथा एकव्यक्तावेव ताभ्यां तयोरविरोधात्। **तत्वे[द्वे ?]**ति। यत् सहकारिणा समवधाने कार्य्योपहितं तदेव तदसमवधाने कार्य्यानुपहितमित्यदमन्वये। **तादृग्वे**ति। या व्यक्तिः सहकारिसमवधाने कार्य्योपहिता तादृशैवावान्तरवैजात्यरहितैरतद्भिन्ना व्यक्तिः सहकार्य्यसमवहिता कार्य्यानुपहिता त्वन्मते इति हेतोर्न कश्चिद्विशेषः। 'अवान्तरवैजात्यं तत्रे'ति न्यायात् इत्यन्वयोपपत्तेः सम्मवात्। तौ सहकारिलाभालाभौ अनादृत्य कार्य्योपधानानुपधानप्रयोजकत्वेनानुपगम्य वैजात्यं कुर्वद्रूपम् अप्रामाणिकमिति वक्ष्यमा[34a]णयुक्त्या अनुमानाभ्यञ्जोरमावद्योतनायैवेति वैजात्यान्वयि। एवञ्च योग्यद्वैतरयोग्यायां जातेरुपगमे तु कारणवत् बीजादाविव कार्य्येऽपि धूमादौ यस्य कारणापेक्षा यदवच्छिन्नस्य वह्निकारणत्वं न तु दृष्टजातीयस्य धूमत्वावच्छिन्नस्य न तदुत्पत्तिसिद्धिर्न धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वनिश्चयः; तथाचाविच्छिन्नमूलादिविशिष्टधूमसामान्येनापि वह्न्यनुमानं न स्यादिति भावः। ननु धूमत्वं कार्य्यमात्रवृत्तितयावद्यं कार्य्यतावच्छेदकं वाच्यं, न चान्यत् कारणं तथा दृश्यते इति वह्निनिष्ठकारणतानिरूपितकार्य्यतावच्छेदकमेव तद्वाच्यमिति नोक्तशङ्का स्यादित्यभिप्रायेणाह—**दृष्टे**ति।

---

1 तदुत्पत्तिनिश्चय: for सिद्धिः।

कार्यैकनिश्चेयस्य तदनुपलब्धेरनिश्चयोपपत्तेः। कार्यस्य चातीन्द्रियस्यापि संभवात्। अत एवानुपलब्ध्यन्तरमपि निश्चयकारणमिति। एवं विधिरूपयोर्व्यावृत्तिरूपयोर्वा साध्यविशेषे सति न समावेशः। समाविष्टयोश्च परापरभावनियमः। अन्यूनानतिरिक्तवृत्ति जातिद्वयकल्पनायां प्रमाणाभावात्।

कार्यैकेति। तर्हि कार्यमेवोपादीयतामत आह—कार्यस्येति। अनुपलब्ध्यन्तरमिति। व्यापकानुपलब्धिरित्यर्थः। अतीन्द्रियस्यैव तद्व्यापकस्यैव सम्भवादिति भावः। इदानीं परापरभावानुपपत्तिं कुर्वद्रूपत्वजातौ बाधकान्तरमाह—एवं विधीति। विधिरूपयोरिति स्वमते, व्यावृत्तिरूपयोरिति परमते। विरोधे सतीति। परस्परपरिहारावस्थानाधिकरणत्वे सतीत्यर्थः। 'न समावेशः' न सामानाधिकरण्यं गोत्वाश्वत्ववत्। 'समाविष्टयोश्च' न्यूनाधिकयोरेव वृत्तित्वनियमः वृक्षत्वशिंशपात्ववत्। तर्हि यदि शाखित्वं व्यापकं तदा यवबीजे कुर्वद्रूपत्वं न स्यात्। यदि कुर्वद्रूपत्वमेव व्यापकं तदा कुशूलस्थेऽपि बीजे शाखी कुर्वद्रूपत्वं स्यादिति भावः। ननु समाविष्टयोर्व्याप्यव्यापकभावो दृष्टः, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं सिद्धम्, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिजात्योरपि जात्योः सम्भवादित्यत आह—अन्यूनेति।

कार्यानुपलब्धिवदकार्यानुपलब्धेरपि बोधानुकूल्यात्कथं स्वातन्त्र्यमित्यत आह—कार्यैकेति। तदनुपलब्ध्या कार्यानुपलब्ध्या निश्चयस्यैवोपपत्तेः; न तु तदभावनिश्चयस्येति भावः। ननु यत् येन नरेण तत् तत् तेन तदेवार्थक्रियाकारि, न च धूमोज्ज्वलनाद्यविनाभूतार्थक्रियाकारीति तेन तत्र स्वातन्त्र्यमित्यत आह—कार्यस्येति। तथा च तेनार्थक्रियाकारित्वानुमितिरेव इति भावः। अनुपलब्धेरपि व्यभिचारशङ्कावशादेव अनुपलब्ध्यन्तरं व्यापकानुपलब्धिरुक्तम्।

एवं सति ह्यङ्कुरादिकार्यानुपलब्धिरकार्यानुपलब्धेरपि स्वातन्त्र्यप्रयोजकमाह—एवमिति। 'विधिरूपयोः' सत्तयोः, 'व्यावृत्तिरूपयोः' तयोः। तयोः तद्व्यवहारानुपयोगित्वे तदनुपलब्ध्यन्तरानुपलब्धिसामानाधिकरण्येन समावेशः नैकाधिकरणवृत्तित्वं, समाविष्टयोर्न्यूनत्वं परापरभावनियमः। एकत्र तदेकतरसामानाधिकरण्येतरानुपलब्धिरूपयोर्मध्ये सति तदभावव्यवहारप्रयोजकत्वं स्वभावसामानाधिकरण्ये सति तदुपलब्धिरूपत्वञ्च परापरभावनियमः। एकत्र कार्यैककुर्वद्रूपत्वयोर्मध्येऽनुपलब्धिसामानाधिकरण्येन समावेशः नैकाधिकरणवृत्तित्वं, न चानुपलब्धिरिति भावः। ननु समाविष्टयोर्व्याप्यव्यापकभावनियमः, कुर्वद्रूपत्वकार्यत्वयोस्तथात्वादौ तदभावादित्यत आह—अन्यूनेति। एकत्र न कार्यत्वमिष्यते यदि नाम, कार्यत्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात् कुर्वद्रूपत्वमित्यर्थः। अनुकूलतर्कमाह—प्रमाणाभावादिति। एकत्र तावन्मयूखव्यवहारोपयोगी एकोऽनुपलब्धिप्रकारो मानाभावादित्यर्थः। प्रमाणाभावस्तुच्छ व्यापकानुपलब्धिवाधनात्—

व्यावर्त्यभेदाभावेन विरोधानवकाशे भेदानुपपत्तेः। परस्परपरिहारवत्योश्च समावेशे गोत्वाश्वत्वयोरपि तथाभावप्रसङ्गात्। सामग्रीविरोधान्नैवमिति चेत्, एतत्कुतः? परस्परपरिहारेण सर्वदा व्यवस्थितेरिति चेत्, नेदमप्यध्यक्षम्। एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशोऽप्युन्नीयते। यावत्कार्ययोः परस्परपरिहृतिस्वभावत्वादिति चेत्; तर्हि कम्पशिंशपयोः परस्परपरिहारवत्योर्न समावेशः स्यात्। दृश्यते तावदिदमिति[1] चेत; गोत्वाश्वत्वयोरपि न द्रक्ष्यते इति का प्रत्याशा? तथा च गतमनुपलब्धि-

---

व्यावर्त्येति। यथा वृक्षत्वव्यावर्त्यमवृक्षरूपं शिंशपात्वव्यावर्त्यं वृक्षरूपमपि पनसादि, तथा वृक्षत्वकलसत्वादीनां व्यावर्त्यभेदो नास्ति येन भेदः स्यादित्यर्थः। भिन्नवृत्ति-निमित्तकतया पर्यायशब्दोच्छेदप्रसङ्गश्चेति भावः। ननु परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोश्च समावेशे को दोष इत्यत आह—**परस्परे**ति। सामग्रीतोऽन्यसामग्री भिन्नेति न समावेश इत्याह—**सामग्री**ति। गूढाभिसन्धिराह—**कुत** इति। सामग्र्योरसाङ्कर्यं कुत इत्यर्थः। **परस्परे**ति। सामग्र्योर्मिलनं क्वापि न दृश्यत इत्यर्थः। **नेदमि**ति। सामग्र्योरतीन्द्रियत्वात् परस्परपरीहारेणावस्थानं 'नाध्यक्षमि'त्यर्थः। **यावदि**ति। प्रत्युतेत्यर्थः। **कार्ययोरि**ति। कार्योन्मेया सामग्री 'कार्ययोश्च' गवाश्वयोरसाङ्कर्येण सामग्र्योरसाङ्कर्यमुन्नीयत इत्यर्थः। **कम्पे**ति। कम्पपरीहारेणापि निश्चला शिंशपा, शिंशपापरीहारेण पिप्पले कम्प इति सकम्पा शिंशपा नानुभूयेतेत्यर्थः।

[1] **अयमिति** समावेश इत्यर्थः। आशयमुद्घाटयति—**गोत्वे**ति। **गतमि**ति।

व्यावर्त्येति। व्यावर्त्यमधिकरणं तज्जात्यपेक्षया या जातिर्भिन्ना तदन्यतरावच्छिन्नभेद-सामानाधिकरण्यवृत्तित्वन्तदन्यतरत्वे आवश्यकं यथा पृथिवीत्वभिन्नं द्रव्यत्वं द्रव्यत्व-पृथिवीत्वान्यतरत्वञ्च तदेकतरपृथिवीत्वावच्छिन्नभेदसमानाधिकरणवृत्ति, न चान्यूनानति-रिक्तवृत्ति, तदुपगमे तथा सम्भव इति विरोधानवकाशः, निरुक्तधर्म्मस्य जातिनिष्ठजातिभेद-व्यापकत्वाभावे[35a] भेदस्य जातिभेदस्य जातावनुपपत्तेः तथाभावप्रसङ्गात्। तथाच परस्परेण परस्पराभावानुमानं न स्यादिति भावः। गोत्वाश्वत्वाश्रयसामग्र्योर्विरोधात् नैवं तयोः समावेशः। एतत्सामग्र्योर्विरोधस्वरूपं शङ्कते—**परस्परे**ति। परस्परसामग्र्योः परस्परसामग्र्यभावव्याप्यत्वेनैव निश्चयादित्यर्थः। इदं तयोः परस्पराभावव्याप्यत्वं गोत्वाश्वत्वयोरेकदेशसमावेशात्, क्वचिदेकदेशे सामानाधिकरण्यसन्देहात्, तदाश्रय-सामग्र्योः क्वचित् समावेशोऽपि उन्नीयते। सन्दिह्यते **यावदि**ति। यत इत्यथै पुनः शङ्कते—**कार्य्ययोरि**ति। गोत्वावच्छिन्नाश्रयत्वावच्छिन्नयोः परस्परपरिहृति-स्वभावत्वात् तत्त्वावच्छिन्नभेदवत्त्वात् नैवं न तत्सामग्र्योः समावेशः। **तर्ही**ति। तन्नये कर्म्मणो धर्म्मत्वभिन्नत्वेन कम्पस्य चन्दने अचलशिंशपायाञ्च मिथोविरोधदर्शनाच्च न शिंशपायां सामग्र्योः समावेशः। गोत्वाश्वत्वयोरित्यत्र समावेश इत्यनुषज्यते। अस्तु तयोरपि क्वचित् समावेशः। किमेतावतेत्यत्राह—**तथाचे**ति। **अनुपलब्धी**ति।

---

1 शङ्करमिश्र reads अयम् for इदम्।

लिङ्गेनापि, क्वचिदपि विरोधासिद्धेः। ततो विपक्षे बाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्तः।

कार्येण कारणानुमानं गतम्। कारणाभावेन कार्याभावानुमानमपि गतम्। कारणाभावकार्ययोरविरोधात् समावेशसम्भवादित्यर्थः। तत इति। निर्वह्नित्वधूमत्वयोर्विरोधो यदि स्यात् तदा, यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादिति विपक्षबाधकं प्रवर्तेतेत्यर्थः। स्वभावहेतुरिति। प्रसङ्गहेतुविपर्यय इत्यर्थः।

गोत्वव्यापकाश्वाभावाभावेनाश्वत्वेन गोत्वाभावानुमानं न स्यादित्यर्थः। एवं सास्नावत्त्वेनापि अश्वत्वाभावानुमानं न स्यादित्यर्थः, उक्तप्रणाल्या तत्र विरोधाकल्पनात्। अत्र वदन्ति—गोत्वेन सममश्वत्वादीनां विरोधस्तावत् प्रामाणिकस्तत्र च गोत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति गोत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणजातित्वावच्छेदेनैव स कल्प्यते, जातित्वञ्च नित्यसमवेतमात्रमधिकस्य वैयर्थ्यात् नित्यत्वोपादानात् संयोगादेस्तथात्वेऽपि न क्षतिः। यत्र च द्वयोरेव न जातित्वं यथा भूतत्वविभुत्वयोस्तत्र भूतत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिभूतत्वाभाववद्वृत्तेर्यद्भूतत्वनिष्ठं सामानाधिकरण्यं तत्र जातिमात्रनिरूपितत्वाभावः कल्प्यते, मात्रोपादानान्मूर्त्तत्वस्य जातित्वेऽपि न क्षतिः। यद्वा आकाशावृत्तिजातीनां मनोनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिजातित्वमेवाकाशवृत्तित्वावच्छेदकं सति सम्भवे त्यागायोगादिति। नन्वेवं घटत्वपृथिवीत्वयोरपि समावेशो न स्यात्[35b] तयोरपि मिथोऽत्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वादिति चेन्न, तत्र मृत्तिकात्वादिव्याप्यनानाजातिस्वीकारात्। घटपदशक्यतावच्छेदकन्तु संस्थानविशेषवत्त्वं, न च संयोगविशेषस्य तत्त्वेन तत्र च कर्म्मसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिभ्यां साङ्कर्य्यभयेन तत्यापि नानात्वेनाननुगमतादवस्थ्यमिति वाच्यं, कर्म्मादिजन्यतावच्छेदकलातेर्नानात्वोपगमेऽपि क्षतेरभावात्, अत्र चानुगतव्यवहारात् तदैक्यस्यावश्यमुपेयत्वात्। न च शब्दविशेषजनकतावच्छेदकजात्या साङ्कर्य्यमिति वाच्यम्, अनुगतकारणासम्भवेन शब्दवृत्तिजातेरेव नानात्वोपगमेन विलक्षणशब्दं प्रति तादृशसंस्थानविशेषस्यैव तथात्वोपगमात्। भवतु वा यत्किञ्चिद्घटत्वमादाय तत्त्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणताश्रालिसंयोगत्वमेवानुगतो धर्मः। एवं घटत्वान्तरमादायापि। इत्थं यदि नाना तदा अस्तु। वस्तुतस्तु एकस्या एव शक्तेस्तद्धर्म्मावच्छेद्यत्वोपगमात् शक्यतावच्छेदके च शक्तेरनुपगमेऽप्यक्षतेर्नानार्थताशक्तिभेद एवेति दिक्। वस्तुतस्तु यत्र जातौ विरोधः प्रामाणिकः, तत्र तथा कल्प्यते तत्य चाधिकरणतावच्छेदकैककल्पनायाम्मानाभावः। अन्यथा सामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्म्मान्तरस्य कल्पनापत्तेः। अतएवोपाधौ तत्त्वावच्छेदकधर्म्मान्तरनिरुक्त्यसम्भवेऽपि न क्षतिरिति। कार्य्येण कारणानुमानं प्राक् निराकृतं निराकृतञ्चानुपलब्धिलिङ्गकमपि, सम्प्रति तादात्म्यहेतुकमपि अनुमानं निरस्यति—**तत** इति। तादृशवैजात्यनिबन्धनव्यभिचारसंशयेन तदुत्पत्त्यनिश्चयाद्विरोधानिश्चयाच्च तदुभयरूपं यद्विपक्षे हेतोर्वृत्तितायां बाधकं तस्यासम्भवादिति। स्वभावहेतुस्तादात्म्यहेतुः, तथाच यावद्विशेषबाधाद् गतमनुमितिसामान्येनैवेति भावः।

नन्वत्रैव यत्। सामान्य-पूरणजनकत्वमात्रेणैव शिंशपात्वसिद्धौ। सा पूरणविशेषं भवन्ती स्वसजातीयमेवाभिनयेत्। एवं. शाखादिमत्त्वमात्रानुबन्धी वृक्षव्यवहारः, सहिंसानुबन्धी च हिंसाव्यवहारः। न चैवं तन्निमित्तज्ञानमास्वादयेदिति चेत्; एवं यदि शिंशपात्वसामान्यजनकेन फलत्वादिरूपेण भवन्ती स्वसजातीयमेवाभिनयेत्, तथा शाखादिमद्विशेषानुबन्धी शिंशपाव्यवहारः, सहिंसानुबन्धी च फलव्यवहारः। न चैवं तन्निमित्तज्ञानमास्वादयेदिति तुल्यम्। नोदनादावतिव्याप्तिनिरासं फलार्थं, न तु सहिंसामात्रार्थानीति चेत्, यदि नन्वस्तीत्यादिना शिंशपात्वसामान्यजनकेनैव फलत्वेन। किन्तु 'स्वभावेतुं'स्वाभाविकं च [ ]तुः। तथा वृक्षः शिंशपेति। तदिति। विपक्षबाधकमित्यर्थः। 'स्वभावेतुनानुमानम्' च [ ]तुः यां स्वभावेतुर्यथा वृक्षः शिंशपा इति। तदिति। विपक्षे बाधकमित्यर्थः॥ 'शिंशपात्वसामग्रीं' यदि वृक्षत्वसामग्रीं स्वमिनुयेत् स्वकारणमेव स्वमिनुयेत् इत्याह वृक्षेति। स्वसजातीयमिनुयात् विपक्षबाधकमुलया व्यवहारव्यभिचारे तदाह—एवमिति। तथा शिंशपा वृक्षविशेषजन्या फलः शिंशपाविशेष इति तत्रापि विपक्षबाधकं तुल्यमित्याह—एवं तर्हीति। वृक्षशिंशपयोः स्वाभाविकः सामान्यविशेषभावो न तु शिंशपाफलव्यवहारेण स्वाभ्यं व्याप्तिरित्याह—नोदनादीति।

विपक्षे बाधकमाह—नन्विति। तत् विपक्षे बाधकम्। वृक्षजनकेति। वृक्षसामग्रीघटिता शिंशपासामग्रीति फलितम्। 'वृक्षमतिपद्य भवन्ती' वृक्षत्वेन जनयन्ती 'तदात्मकं' शिंशपात्मकत्वेन 'अभिनयेत्' तादात्म्येन स्वमिनयेत्, न शिंशपासामग्री स्वादिति शेषः। शिंशपात्वफलत्वेनैकवृक्षत्वफलत्वानुमाने विपक्षे[36 a] बाधकमाह—एवमिति। 'तद्विशेषानुबन्धी' शाखादिमद्विशेषानुबन्धी तं वृक्षत्वफलत्वम्, अभिनयेत् तदात्मकीभूतमात्मानमास्वादयेत्, शिंशपाव्यवहारः स्यादित्यर्थः। कार्यनिष्ठानीन्द्रियैर्ज्ञानजनकत्वेन कार्यकारणभावनिश्चयसम्भवे सहचारदर्शनमात्रप्रयुक्त एव तादात्म्यादिनियम इत्याह—एवन्तर्हीति। चलदलः कम्पनपत्रवान् न तथाभूतः सहचारदर्शनागोचरत्वात्। तथाच चलदलेन शिंशपायास्तद्भक्षणहारेण च तद्भक्षणहारस्य चानुमानं न स्यादित्यर्थः। सहचारावसायस्याविशेषादिति भावः। 'सः' चलदलादिव्यवहारः, 'तं' शिंशपाव्यवहारम्। नोदनादीति। तथाच विना शिंशपासामग्रीं नोदनादिघटिता सामग्री, तत्र च चलनोत्पत्तेर्नाशिंशपासामग्र्यन्तर्भूतं चलनसामग्र्या इति भावः। कम्पनत् नोदनस्यापि शिंशपात्मकत्वे उक्तप्रणाल्या तत्सामग्र्यापि तत्सामग्रीघटितत्वमेव। तथाच न विशेष इत्याह—यदीति।

1 The Ms. repeats this portion.

नोदनादयः स्वभावभूतास्ततस्तद्विशेषा एव। अथाऽस्वभावभूतास्ततः सहकारिण एव, ततस्तानासाद्य निर्विशेषैव शिंशपा 'चलस्वभावत्वमारभते इति। तथा च कुतः क्षणिकत्वसिद्धिः? स्तभावभूता एवागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशाद्भवन्तीति चेत, एवं तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशादेव शिंशपाऽपि जायते इति न कश्चिद्विशेषः। एवमेतत्। किन्तु शिंशपाजनकास्तरुसामग्रीमुपादायैव, चलनजनकास्तु न तामेव, किन्तु मूर्तमात्रं, तथा दर्शनादिति चेत्; मैवम्। कम्पजनकाः शिंशपाजनकविशेषा अपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु वृक्षजनकविशेषाः शिंशपाजनकास्तानिति नियामकाभावात्। शिंशपाजनकास्तद्विशेषा एव, कम्पकारिणस्तु न तथा, किन्त्वागन्तवः सहकारिण इति चेत्; एवं तर्हि तानासाद्य सदृशरूपा अपि केचित्कम्पकारिणोऽनासादितसहकारिणस्तु न तथा। तथा च 'तद्वा तादृग्वे'ति न कश्चिद्विशेषः स्यात्।

स्वभावभूता इति। शिंशपास्वभावभूता इत्यर्थः। **कुत** इति। स्थिरायाः शिंशपाया नोदनादिसहकारिसमवधानात् कम्परूपकार्योत्पत्तेरित्यर्थः। 'भवन्ती'त्यत्र नोदनादय इत्यनुषङ्गः। **एवं तर्हीति**। वृक्षशिंशपयोरपि सामान्यविशेषभावो माऽस्तु, तथाव कम्प इव शिंशपां शिंशपापि वृक्षव्यवहारं तत्सामग्रीं वाऽतिपतेदिति क विपक्षबाधकमित्यर्थः। **एवमेतदिति**। वृक्षसामग्र्यामागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशादेव शिंशपा जायते, परन्तु शिंशपयोत्पत्तौ यदवच्छेदकं तस्य वृक्षसामग्रीपरिहारो नास्ति। कम्पोत्पत्तौ यदवच्छेदकं तस्य शिंशपासामग्रीपरिहारोऽस्तीति कम्पः शिंशपां व्यभिचरतीत्यर्थः। कम्पजनका नोदनादयः स्वभावभूता इति त्वया स्वीकृतम्। तथा च कम्प[:] शिंशपाविशेष एव स्यात्ततश्च मूर्तत्वं तदवच्छेदकत्व[?] स्यादतिप्रसङ्गादित्याह—**कम्पजनका** इति। निरस्तामपि शङ्कां परीहारप्रकारभेदार्थं पुनराह—**शिंशपे**ति। **तयवे[द्वे ?]**ति। सैव शिंशपा सहकारिसमवहिता कम्पं जनयेत्तादृशी वेति

'नोदनादयः' शिंशपावृत्तित्वेन प्रतीयमानाः 'स्वभावभूताः' स्वधर्मिनोऽभिन्नाः 'तद्विशेषाः' शिंशपाविशेषाः। तथाच तत्सामग्र्यपि तत्सामग्र्यन्तर्भूतैवेति भावः। 'तान्' नोदनादिरूपसहकारिणः, 'निर्विशेषा' कुर्वद्रूपत्वाद्यनुगतजातिरहिता, '' चलस्वभावं' चलनम्। शङ्कते—**स्वभावे**ति। क्वचित् स्वभावभूता अपि चलननोदनादयः। अन्यत्र तज्जातीये आगन्तुकस्य शिंशपां प्रत्यजनकस्यानुप्रवेशात् तद्घटितसामग्र्या भवन्ति उत्पद्यन्ते। तथाच व्यभिचारितया न तेन तदनुमानमिति भावः। **आगन्तुके**ति। वृक्षाजनकेत्यर्थः। **न कश्चिदि**ति। तथाच शिंशपातोऽपि वृक्षानुमानं न स्यादिति भावः। 'एवं' वक्ष्यमाणम्। एतद्विपक्षबाधकमस्तीति प्राक्तनमनुपज्यते। यद्वा एवमेतत् यदभिहितम्। यद्वा तुल्यत्वं तत्तथैव किन्त्वयं विशेषः। शिंशपाजनकास्तरुसामग्रीमुपादायैव, शिंशपाफलोपहिताः। एवमग्रेऽपि। 'तामेव' शिंशपासामग्रीमेव 'तान्' शिंशपाजनकान् अतिपतन्ति तदजन्यान् जनयन्ति। 'तान्' वृक्षजनकान् इत्यत्र तद्विशेषा एव वृक्षजनकसामग्री विशेषा एव न तथा न शिंशपाविशेषाः शिंशपां प्रत्यजनकाः सहकारिणो येषां ते तथा। एवं सहकारितोपगमे तानागन्तुकान् 'सहकारिणः सदृशरूपाः, न तु कुर्वद्रूप[36b]त्वजात्या विसदृशाः केचिन्मूर्ताः।

---

1 गुणानन्द reads चलस्वभावं.

[illegible]। समानाधिकरणयोरेव परस्परभाव एव। अनेकवृत्तीनां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामाधिकरण्यात्। नैवान्ति भिन्नानां न समवेतो ऽर्थोऽस्तीत्यर्थात्। [illegible]

न वर्तितुमेव [illegible]। प्रकरणमुपसंहरन्—तस्मादिति। ननु भूतचतुर्वर्णानामपि परस्परसमानाधिकरणानां वस्तुतो भेदेन एव स्थान आह—अनेकवृत्तीनामिति। परस्परमानाधिकरण्ये सति समानाधिकरणानां वस्तुतो भेदेन स्थानं युक्तमित्यर्थः। उपाधिभेदे न तु ज्ञानित्वम्। उपाधिभेदो न दोष इत्यर्थः। यदि सति मृत्पिण्डघटकपालादित्वाकुण्डलित्वादीनां मृत्सुवर्णतन्तुवर्णादीनां भिन्नानामनुपाधीनां समवेतो ऽर्थः व्याहतिमत आह—तेषामिति। 'अनिर्देश्यं' निरूपयितुमशक्यमित्यर्थः। ननु मृत्पिण्डत्वमपि सच्चेव घटकपालित्वमपि कुण्डलीत्व, तेषां वानुगतत्वानुगमकं मृत्वत्वं कुण्डलत्वं न वास्ति। तथा च मृत्पिण्डघटकपालित्वयोरिव समवेतानामनुगतं भिन्नमपि समवायेनेत्यत आह—जातीनामिति। मृत्पिण्डत्वकुण्डलत्वे न समवायेन वर्तेते पुनः, किन्तु मृत्पिण्डघटकपालयोरिति न समवेतौ। समवायेनैव भिन्नयोः समवेतत्वे[1] भा[illegible]। तदेवाह—भिन्नाश्रयत्वादिति। परस्परसम्बन्धाश्रयत्वादि-तद्भेदेनैव मृत्पिण्डघटकपालयोरिति। तस्मादिति। भिन्नाः परस्परविलक्षणभेदसमानाधिकरणयोरिति शेषः। ननु भिन्नयोरपि भूतचतुष्टयोः परस्परसमानाधिकरणयोरिति न भिन्नमृत्पिण्डयोरिति समवेतो दृष्टो ननु कथमित्यत आह—अनेवमिति। समवेतत्वे सति परस्परसमानाधिकरणानामित्यर्थः। उपाधिनाशे न तु नाशित्वम्। ननु जातिमदुपाधिनोरेव परस्परं न वृत्तिरित्यत आह—द्रव्यगुणादिभावेनेति। आदिपदात् कर्मविशेषयोः परिग्रहः। तेषामिति। समानकर्मणां द्रव्यानेकसमवृत्तिनां कर्मणां विशेषाणाञ्च व्यक्तिभेदाश्रितत्वेनैव समानाधिकरणात्, एकद्रव्यत्वेन समानाधिकरणवृत्तित्वादिति भावः। नन्वेवं जातीनामपि भिन्नयोः समवेतयोरेव हि प्रतिषेधेनेत्यत आह—जातीनामिति। भिन्नाश्रयत्वात् एकत्रैव नानाधिकरणत्वादिति नाप्रसक्तप्रतिषेध इति भावः। प्रकाशकृत्तु—ननु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां परापरभावो साङ्कर्यमेवेति शिष्यजिज्ञासायामाह—तेषान्त्विति। द्रव्यत्वादीनामित्यर्थः। त्वत्वादीनां तत्तदाश्रयाणां व्यक्तीनां भेदात् भिन्नधर्मावच्छेदेन भिन्नत्वेनैव प्रमाणसिद्धत्वात्। ननु जातौ समवेताभावे साङ्कर्यत्वादीनां भेदादिति व्यधिकरणमित्याशङ्क्य निष्कृष्याह—जातीनामिति। भिन्नाश्रयत्वात् भिन्नभिन्नवृत्तित्वेनैव प्रमाणसिद्धत्वादित्याहुः। परे तूपाधीनां भिन्नानामपि समवेतो साङ्कर्यत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वयोरपि समवेतः स्यादित्यत्राह—तेषामिति। तेषामुपाधीनां भिन्नानां परस्परसमानव्याप्यानां साङ्कर्यत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वानान्तु न समवेतः, सामानाधिकरण्यं व्यक्तिभेदाश्रितत्वेनैव प्रमाणसिद्धत्वात्।

1 मदरसिस्थ reads जातीनान्तु for जातीनाञ्च।

तथाच कुतः क्षणिकत्वम् ?। वैजात्याभ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्ता ?। मा भूदनुमानमिति चेन्न। तेन हि विना न तत्सिध्येत्। न हि क्षणिकत्वे प्रत्यक्षमस्ति। तथा निश्चयाभावात्। गृहीतनिश्चित एवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्।

त्यर्थः। **तथा चेति**। कुर्वद्रूपत्वस्य जातित्वनिराकृतावित्यर्थः। अभ्युपेत्याह—**वैजात्येति**। धूमसामान्येन वह्निसामान्यानुमानं न स्यात्, तादृश्येण कार्यकारणभावाभावात् कुर्वद्रूपत्वस्य चाग्रहणादिति भावः। **चार्वाकमतमाश्रित्याह—मा भूदिति**। अनुमानमन्तरेण क्षणिकत्वं न सिध्येदित्याह—**तेन हीति**। ननु प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वे मानम् इत्यत आह—**न हीति**। **तथा निश्चयेति**। इदं क्षणिकमिति सविकल्पकाभावादित्यर्थः। ननु निर्विकल्पकेन क्षणिकताग्रहः स्यादित्यत आह—**गृहीतेति**। 'गृहीतं' निर्विकल्पकविषयीकृतं यत्र निश्चीयते सविकल्पकेन विषयीक्रियते तत्रैव प्रत्यक्षं प्रमाणं व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। अन्यथा परमाण्वादीनामपि प्रत्यक्षतापत्तिरित्यत आह—**अन्यथेति**।

अयम्भावः—जातीनामुक्तो नियमः उपाधीनान्तु विरुद्धानामपि समावेशासमावेशपरापरभावेषु नियमो नास्ति, किन्तु यथाप्रमाणं व्यवस्थेति। ननु द्रव्यादीनामुपाधित्वे तेषामननुगततया कथमनुगतव्यवहार इति परम्परया जातिरेवोपाधिरिति वाच्यं, तथा च कथमसमावेश इत्यत्राह—'जातीनामि'ति। सास्नात्वकम्बुग्रीवात्वादिजातीनां भिन्नाश्रयत्वात् समवाय-सम्बन्धेन[37a] भिन्नाश्रय एव वृत्तिमत्त्वात् मया च तेनैव सम्बन्धेनासमावेशोऽभिहितः, न तु परम्परयेति भाव इत्याहुः। **केचित्तु** सास्नादिमत्त्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वभूतत्व-विभुत्वादिनाखण्डपदार्थान्तरं विशिष्टस्यानतिरेकात्, किन्तु सास्नाकम्बुग्रीवादिविशेषगुण-विशेषपरिमाणविशेषात्मकं तेषाञ्चाननुगतानामनुगतव्यवहाराप्रयोजकत्वेन जातिविशेषोऽपि सास्नात्वादि तत्र निवेश्यं, तत्र सास्नादिलक्षणद्रव्यादीनाञ्चित् समावेशः शङ्क्यते स नास्ति प्रकृते इत्याह—'तेषान्त्वि'ति। सास्नादिलक्षणद्रव्यगुणानां विरुद्धानां समावेशो नास्त्येव व्यक्तिभेदात् भिन्नाभिन्नाश्रय एव वृत्तेर्जातीनां सास्नात्वादीनां समवायेनैव सास्नादिष्वेव वृत्तेः, न तु गवादिषु, तत् कुतः समावेश इत्याहुः। **तथाचेति**। उक्तयुक्त्या कुर्वद्रूपत्वे निरस्ते इत्यर्थः। तन्निरासे चोपसंहारान्तरमाह—**वैजात्य इति**। अतीन्द्रियस्य जातित्वोपगम इत्यर्थः। तत्क्षणिकत्वं कुर्वद्रूपत्वं वा क्षणिकत्वे तादृशि वैजात्ये वा गृहीतं निर्विकल्पकविषयीकृतं, निश्चीयत इति निश्चयो निश्चयविषयः, एवम्भूतो योऽर्थस्तत्रैव तस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यात्, अन्यथा विनापि निश्चयं तत्र निर्विकल्पक-मभ्युपेत्य प्रत्यक्षप्रमाणोपन्यासे तादृग्वैजात्याभाव एव निर्विकल्पकेन विषयीकृत इति अभ्युपगमेन तदभाव एव स्यादित्यर्थः।

नन्विदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रयोज्यम् इदानीं घट इति वाक्यं दृश्यते, इदानीमिति च विशेषविशेषितरनिषेधफलकतया इदानीमेवेति तदर्थः। तथात्र तादृग्वाक्यार्थसमान-विषयकप्रत्यक्षात्मकयत्कुवाक्यार्थज्ञानत्वापि स एव विषय इति क्षणिकत्वनिश्चयसत्त्वात् निर्वि-

ननु वर्तमानः क्षणोऽध्यक्षगोचरः। न चासौ पूर्वापरवर्तमानक्षणात्मा। ततो वर्तमानत्वनिश्चय एव भेदनिश्चय इति चेत्; किमत्र तदभिमतमायुष्मतः?। यदि धर्म्येव नीलादिर्न किञ्चिदनुपपन्नम्। तस्य स्थैर्यास्थैर्यसाधारण्यात्। अथ धर्मः, तद्भेदनिश्चयेऽपि धर्मिणः किमायातम्। तस्य ततोऽन्यत्वात्। वर्तमानावर्तमानत्वमेकस्य विरुद्धमिति चेत्; यदि सदसत्त्वं तत्; तन्न। अनभ्युपगमात्। तादूप्येणैव प्रत्यभिज्ञानात्। सदसत्सम्बन्धश्चेत्; किमसङ्गतम्?। ज्ञानवत्तदुपपत्तेः। क्रमेणानेकसम्बन्ध एकस्यानुपपन्न इति चेन्न। उपसर्पणप्रत्ययक्रमेणैव तस्याप्युपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति चेत्; अस्ति तावदतो निरूपणीयं, क्षणप्रत्ययस्तु भ्रान्तोऽपि नास्तीति विशेषः।

ननु वर्तते घट इति प्रत्यक्षमेव क्षणिकत्वागोचर[म्?] इत्याह—**नन्विति**। 'वर्तमान'पदेन धर्मिविवक्षा चेत्, तदा तत्प्रत्यक्षताऽस्माभिरपि अभ्युपगम्यैवेत्याह—**यदीति**। स्थैर्यपक्षेऽपि तत्प्रत्यक्षताया अविरोध इत्याह—**तस्येति**। वर्तमानत्वं धर्मो नीलादीनां गृह्यते, तदाह—**अर्थेति**। 'तस्य' 'धर्मिणः'। तादूप्येण' सत्त्वेन। **ज्ञानवदिति**। यथैकमपि ज्ञानं सदसती गोचरयति, तथा नीलादीनामपि सदसत्सम्बन्धो न विरुद्ध इत्यर्थः। ज्ञानमेकदैव सदसत्, सम्बन्धोऽक्रमिकस्तु सविरुद्ध इत्याह—**क्रमेणेति**। **उपसर्पणं** समवधानं, तत्'प्रत्ययः' तत्कारणम्। प्रत्यभिज्ञानबलेन स्थैर्यसिद्धिमाक्षिपति—**प्रत्यभिज्ञानमिति** ॥१६॥

कल्पकमप्यस्तीत्याह—**नन्विति**। असौ इदानीन्त्वेन प्रतीयमानः वर्त्तमानत्वनिश्चयः, इदानीं घट इति निश्चयः। गूढ़ाभिसन्धिराह—**किमिति**। तत् वर्त्तमानत्वं यदि धर्म्येव नीलादिस्तदा वर्त्तमान इत्यस्य नीलादिमानित्यर्थो जातः, तदेव चेत् क्षणिकत्वं तदा तद्वदेव तदापतितं न तु नीलादेः, तस्य वर्त्तमानात्मकनीलादेस्तत्प्रत्ययस्य स्थैर्य्यास्थैर्य्यसाधारणत्वात्, उभयथाप्युपपद्यमानत्वात्, न तत् क्षणिकत्वे मानमिति भावः। तस्य नीलादेर्धर्मो वर्त्तमानत्वं तस्य वर्त्तमानत्वस्य पूर्व[37b]पूर्वक्षणवृत्तेर्भेदनिश्चयेऽपि धर्म्मिणो नीलादेः किमायातं तस्य नीलादेस्ततो वर्त्तमानत्वरूपाद्धर्म्माद्वर्त्तमानावर्त्तमानत्वं यदि सदसत्त्वं तदा न तत्रास्तीत्येवोत्तरम्। अत्रापसिद्धान्तमपवदति—**अनभ्युपगमादिति**। सदसत्त्वस्य मया तत्रानुपगमात् नापसिद्धान्तमिति शेषः। अनभ्युपगमे हेतुमाह—**तादूप्येणैवेति**। तत्त्वेनैव प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। वर्त्तमानावर्त्तमानत्वं सदसतोर्ध्वंसप्रतियोगिनोः कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वञ्चेत् किमसङ्गतं नेदं विरुद्धम्। **ज्ञानेति**। प्रतियोगिध्वंसोभयावगाहिनो ज्ञानस्य। यथा विषयतया उभयसम्बन्धित्वं न विरुद्धं तथा कालिकविशेषणतयापीत्यर्थः। **क्रमेण** इति। उपदर्शितञ्च ज्ञानमेकदैव उभयसम्बद्धमिति भावः। उपसर्पणं समवधानं, प्रत्ययः कारणं, तथाचानेककारणसमवधानक्रमेण क्रमिकानेकसम्बन्धः स्यादित्यर्थः। **इदानीमेवेति**। न वाक्यार्थः, प्रत्यभिज्ञानबाधादिति भावः। अत्र शङ्कते—**प्रत्यभिज्ञानमिति**। अतः स्वस्मिन् प्रत्यभिज्ञाने निरूपणीयं प्रमात्वाप्रमात्वान्यतरत्। वस्तुतस्तु धियामौत्सर्गिकं प्रामाण्यमेवेति भावः ॥१६॥

स्याद्देतत् । मा भूद्व्यक्षमनुमानं वा क्षणिकत्वे, तथापि सन्देहोऽस्तु । एतावताऽपि सिद्धं 'समीहितं चावाकस्येति' चेत् ; उच्यते—

स्थैर्यदृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः ।
एकतानिश्चयो येन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥१७॥

न हि स्थिरे तद्दर्शने वा स्वरसवाही सन्देहः । प्रत्यभिज्ञानस्य दुरपह्नवत्वात् । नापि तत्प्रामाण्ये । स हि न तावत्सार्वत्रिको, व्यापाराभावात् । तथाहि—प्रामाण्यासिद्धौ सन्देहोऽपि न सिद्धेयत्, तत्सिद्धौ वा तदपि सिद्धेयत् । निश्चयस्य तदधीनत्वात् ।

---

[1]**चार्वाक**'समीहितमिं'ति स्थैर्यांसिद्धिरूपम्। **स्थैर्येति**। स्थैर्यं तावन्न 'सन्देहः', प्रत्यभिज्ञानविषयत्वात् । 'दृष्टिः' प्रत्यभिज्ञानम् । तदपि मानसप्रत्यक्षम् । तत्रापि न सन्देह इत्यर्थः । **सन्देहोऽपीत** । कोटिनिश्चयस्य सन्देहप्रयोजकत्वादित्यर्थः । **तत्सिद्धौ** सन्देहसिद्धौ, **तदपि** प्रामाण्यमपि । 'निश्चयस्य तदधीनत्वात्' सन्देहव्यापकत्वात्तेन

---

[1]**चार्वाक**समीहितं स्थिरत्वात्मनोऽसिद्धिरूपम् । ननु कुत्र सन्देहः ? स्थैर्ये वा, प्रत्यभिज्ञानात्मकतद्बुद्धौ वा, स्थैर्यवति स्थैर्यप्रकारकत्वलक्षणप्रामाण्ये वा ? तथा च प्रामाण्यसंशयान्निश्चितेऽपि संशयः स्यादिति भावः । उत्तरक्षणवर्तिनि पूर्वक्षणवर्त्यभेदावगाहिनि प्रत्यभिज्ञाने, पूर्वक्षणवर्तिनि तदभेदावगाहिनि प्रतिबन्धे पूर्वक्षणवर्त्यभेदवति पूर्वक्षणवर्त्यभेदप्रकारकत्वलक्षणप्रामाण्ये वा ? तत्र प्रथमद्वितीययोराह—**स्थैर्येति**। स्थैर्यस्य प्रत्यभिज्ञया तत्साधारण्यव्यवसायेन निश्चयादिति हेतुः । तृतीये त्वाह—**न प्रामाण्य** इति । त्वन्मते तादृग्प्रामाण्यस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । चतुर्थे त्वाह—**एकतेति** । पूर्वक्षणवर्तिनि पूर्वक्षणवर्त्यभेदावगाहिनि ज्ञाने येन हेतुना प्रामाण्यनिश्चयः, तेन प्रत्यभिज्ञायामपि कोऽन्यो हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह—'येन' विरुद्धधर्माध्यासाभावेन पूर्वक्षणवर्तिनि पूर्वक्षणवर्त्यभेदो निश्चितः, तेन स्वविशेष्यवृत्तिना विरुद्धधर्मानध्यस्तविशेष्यकत्वेन इति यावत् । 'स्थिरे' स्थैर्यवैशि[38a]ष्ट्यकप्रत्यभिज्ञायां प्रामाण्ये इत्यर्थः । स्वरसवाहीत्यनेन विप्रतिपत्तिजन्मन आहार्यसंशयस्य प्रयोजकत्वमिति सूचितं, प्रत्यभिज्ञानस्येति तत्संशये च तस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तथा चोक्तं न हि जानन् जानातीति क्वचिदित्येति तत्प्रामाण्ये स्थैर्यवति स्थैर्यप्रकारकत्वलक्षणे वः सन्देहः सार्वत्रिकः निखिलस्थैर्यप्रकारकज्ञानीयः, प्रामाण्यस्य स्थैर्यवति स्थैर्यप्रकारत्वस्य सिद्धौ तत्प्रामाण्यसिद्धौ तदपि स्थैर्यमपि तत्प्रामाण्याश्रयेणैव सिद्धेयत्, निश्चयस्य स्थैर्यप्रामाण्याश्रयस्य तदधीनत्वात्, विशेष्ये स्थैर्यस्य व्यापकत्वात्, तथा च सिद्धं नः समीहितमिति भावः । **प्रकाशा**कृतस्तु तत्सिद्धौ सन्देहसिद्धौ तदपि प्रामाण्यमपि सिद्धेयत् । क्वचिदवश्यं तन्निश्चयस्तावित्यवश्यमादरेयत् । तत्र हेतुः निश्चयस्य प्रामाण्यनिश्चयस्य तदधीनत्वात् । स प्रामाण्यसंशयोऽधीनो यस्य तत्त्वात्, संशयानुव्यवसायप्रामाण्यनिश्चयाधीनसिद्धिकत्वादित्यर्थः । एतन्मते च प्रामाण्यज्ञानान्यनेवाश्रितमित्याहुः ।

---

1 Kṛṣṇakānta and Gurunāth seem to read चार्वाकसमीहितमिति ।

कोटिद्वयस्य चादृष्टस्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः ?। तद्दर्शने च कथं सर्वथा तदसिद्धिः ?। एतेनाऽप्रामाणिकस्तद्व्यवहार इति निरस्तम्। सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः। प्रकृते प्रामाण्यसन्देहो, लूनपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति चेन्न। एकत्वनिश्चयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात्। अनिष्टौ वा न किञ्चित्सिद्धेयत्। सिद्ध्यतु यत्र विरुद्धधर्मविरह इति चेत्; तेनैव स्थिरत्वमपि निश्चीयते। स इह सन्दिह्यते इति चेत्; तुल्यमेतत्। क्वचिन्निश्चयोऽपि कथञ्चिदिति चेत्; समः समाधिः।

विना सन्देहानुपपत्तेरित्यर्थः। 'कः सन्देहार्थः' कः सन्देहपदार्थः। **तद्दर्शने वा** कोटिद्वयदर्शने वा न 'तदसिद्धिः' न प्रामाण्यासिद्धिः, सन्देहप्रामाण्यस्यैव कोटित्वात्। **तद्व्यवहारः** प्रामाण्यव्यवहारः, स्थैर्यव्यवहारो वा, तस्याप्यसिद्धेरिति। अप्रामाणिकत्वे तद्व्यवहारे वा प्रमाणापेक्षा, प्रामाण्यस्थैर्ययोस्तदपेक्षा वेत्यथः। प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्ये विप्रतिपत्तिर्न तु सर्वत्र प्रामाण्य इत्यत आह— **प्रकृत** इति। क्षणिकमप्येकमेवं न सिध्येदेवं सतीत्यर्थः। **एकत्वे**ति। **न किञ्चिदि**ति। क्षणिकमप्येवं किञ्चिन्न सिध्येदित्यर्थः। **क्वापी**ति। क्षणिके वस्तुनीत्यर्थः। **सम** इति। प्रत्यभिज्ञाविषये घटादौ विरुद्धधर्मसंसर्गाभावादित्यर्थः ॥१७॥

अनुपस्थानेऽस्मरणे कः सन्देहार्थः, कः सन्देहकोटिः, कः सन्देहपदार्थ **इत्यन्ये**। तद्दर्शने कोटिद्वयस्य दर्शने तदसिद्धिः प्रामाण्यासिद्धिः, तद्व्यवहारः निरुक्तप्रामाण्यव्यवहारः, व्यवह्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रामाण्यनिश्चयः, व्यवहारपदस्य भावसाधनत्वे तु अप्रामाणिको भ्रमाधीन इत्यर्थः। अप्रामाणिको व्यधिकरणप्रकारकः, तथा च तेन कोट्युपस्थित्या स्यात् सन्देह इति भावः। तस्यापि प्रामाण्यभ्रमस्यापि क्वचित् प्रमितमिति न्यायादिति भावः। **प्रकाश**कृतस्तु प्रामाण्यसामान्य एव संशयमाक्षिप्य सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ प्रामाण्यसामान्यासिद्धौ तस्यापि तद्व्यवहारे अप्रामाणिकत्वस्यापीत्यर्थमाहुः। प्रकृते वर्त्तमानक्षणवर्त्तिनि पूर्वक्षणवर्त्तिनोऽभेदावगाहिनि प्रत्यभिज्ञाने प्रामाण्यस्य पूर्वक्षणवर्त्तिनि पूर्वक्षणवर्त्त्यभेदप्रकारकत्वस्य तत्रैव तदभेदावगाहिनि प्रसिद्धस्य सन्देहः। तदभेदप्रकारकत्वस्याप्रामाण्येन सहचारदर्शनस्थलमाह—**लूने**त्यादि। **व्यभिचारदर्शने**ति। तत्प्रकारकत्वस्य प्रामाण्याभाववद्वृत्तित्वदर्शनात्। एकत्वनिश्चयस्य तत्क्षणवर्त्तिन्यपि तत्क्षणवर्त्त्यभेदप्रकारकत्वनिश्चयस्य तदसिद्धेर्यदिति तत्क्षणवर्त्तिन्यपि तदभेदो, न वा तद्घटितं प्रामाण्यं, तथा च प्राग्वत् व्याघा[38b]त एवेति भावः। सिद्ध्यतु तत्क्षणवर्त्त्यभेदस्तद्घटितञ्च प्रामाण्यं विरुद्धधर्मविरहस्तद्वद्विशेष्यकत्वं वा। स्थिरमपि उत्तरक्षणवर्त्तिन्यपि पूर्वक्षणवर्त्त्यभेदः तत्प्रामाण्यञ्च। स विरुद्धधर्मविरहः तत्क्षणवर्त्तिन्यपि तत्र तत्सन्देहः सम्भवति इत्याह—**तुल्यमि**ति। एतत् सन्देहविषयत्वं क्वचित् कदाचित् निश्चयोऽपि विरुद्धधर्मविरहस्य कथञ्चित् युक्त्यवतारेण ॥१७॥

नन्वेतत्कारणत्वं यदि स्वभावो भावस्य नीलादिवत्तदा सर्वसाधारणं स्यात्। न हि नीलं किञ्चित्प्रत्यनीलम्। अथौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तथात्वप्रसङ्गः। औपाधिकत्वे त्वनवस्था। अथाऽसाधारणत्वमप्यस्य स्वभाव एव, तत उत्पत्तेरारभ्य कुर्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत्; उच्यते—

---

5 इदानीं प्रकारान्तरेण कारणत्वमाक्षिपति—**नत्वि[न्वि ?]ति**। **सर्वे**ति। दण्डो घटस्येव घटस्यापि कारणं स्यात्, कारणत्वस्वाभाव्यादित्यर्थः। ननु घटनियतपूर्ववर्तित्वौपाधिकं दण्डस्य घटकारणत्वम्। अयमुपाधिः पटं प्रति नास्तीति कथमविशेष इत्यत आह—**अथे**ति। उपाधिरपि दण्डस्वभाव एव। तथा च स एव सर्वान् प्रत्यविशेष इत्याह—**उपाधेरपी**ति। ननु दण्डस्य 10 घटकारणत्वमेव स्वभावस्तथा च कथं पटं कुर्यादित्याह—**अथे**ति। तर्हि प्रतिक्षणमेव घटं कुर्यात्, स्वभावस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः॥

अलौकिकपरलोकसाधनत्वं प्रकारान्तरेणाक्षिपति—**नन्वि**ति। सर्वसाधारण्यं सर्वनिरूपितत्वं, तथाच घटस्य कारणमपि घटेतरस्य निखिलस्य स्यादित्यर्थः। **अथे**ति। तथाचोपाधिर्येन निरूप्यते तेनैव तदिति नातिप्रसङ्ग इति भावः। सोऽप्युपाधिस्तस्य स्वभावो 15 वा औपाधिको वा? आद्ये, तदुपाधेरिति समानाधिकरणं स्वभावत्वे कारणत्वाभिमतस्वभावत्वे तथात्वप्रसङ्गः सर्वसाधारण्यप्रसङ्गः, तथापि न तेनातिप्रसङ्गवारणमिति भावः। द्वितीये त्वाह—**औपाधिकत्व** इति। अस्य कारणत्वस्य। तथाचासाधारणत्वस्वभावकं कारणत्वं दण्डादेः स्वभाव इति नातिप्रसङ्ग इति भावः। दूषयति—**तत** इति। स्वभावबलादित्यर्थः। उत्पत्तेरारभ्य यावत्सत्त्वं यन्निरूपितं कारणत्वं तत् कुर्य्यात्। 20 **स्थिरस्ये**ति। क्षणिकतानये तु फलानुपहिते कारणत्वमेव नास्तीति नातिप्रसङ्ग इति भावः। एकस्वभावत्वात् तत्कार्य्यकारित्वैकस्वभावत्वात् तदस्वभावत्वे तु कदापि न कुर्य्यादिति भावः।

नन्वर्थक्रियाकारित्वमेव त्वन्मते नीलादेः सत्त्वं तच्च कारित्वं साधारणमसाधारणं वा? आद्येऽतिप्रसङ्गः, अन्त्ये स्वभावत्वानुपपत्तिरिति युक्त्या निरस्ते कारणत्वे नीलाद्यपि वस्तु सत्पारमार्थिकं न स्यात्। तथाच क्व नीलादिरूप[1]वैधर्म्यदृष्टान्तेन कारणत्वस्य सर्वसाधारण्य- 25 मित्याह—

---

1 B omits रूप.

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत् ।
तद्युक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारणं न किम् ॥१८॥

सर्वसाधारणनीलादिवैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्यकारणभावस्य व्युत्पादयता नीलादि पारमार्थिकमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्यापारमार्थिक-त्वानुपपत्तेः । न च कार्यकारणभावस्याऽपारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमर्हति, नित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपरमपि तथा, न वोभय-मपीति कथमेकमनेकं परस्परविरुद्धं कार्यं कुर्यात् ? । तत्स्वभावत्वादिति यदि,

हेतुशक्तिमिति । कार्यकारणता च तिरस्कारश्चेत्, तदा कादाचित्-कत्वेनानुभूयमानं नीलाद्यपि, वास्तवं न भवेदित्यर्थः । 'उत्पत्तेरारभ्य कुर्यादि'त्यत्र साधारण्यप्रसङ्गे व [च ?] समाधिमाह—**तद्युक्तमि**ति घटानुकूलसहकारि'युक्तं' दण्डादि घटे 'शक्तमि'ति सर्वैरेव ज्ञायत इति । कारणत्वमपि साधारणमेवेति । नोत्पत्तेरारभ्य करणं, न च नीलादिवैधर्म्यमपीत्यर्थः । **साधारणमिति** । नीलादिसाधारणमेवेत्यर्थः । नीलादिपारमार्थिकत्वेऽपि कार्यकारणभाव एव तन्न-मित्युपपादयति—**सर्वै**रिति । **अस्ये**ति । नीलादेरित्यर्थः । **अपरमपि** कारणत्व-मपीत्यर्थः । **कथमिति** । 'एकं 'दण्डादि 'अनेकं' घटा[घटग ?]वाभ्याजनादि कथं

हेतुशक्तो[क्तिमि ?]ति । हेतुशक्तिः[?] कारणत्वम् अनादृत्य सर्वसाधारण्यप्रसङ्गेन निरस्य उत्पत्तेरारभ्य कुर्यादित्यत्राह—**य[त ?]द्युक्तमि**ति । तैः सहकारिभिर्युक्तं तेन तेन सम्बन्धेन समवहितं तत्कारणत्वेनाभिमतं तत्र शक्तं तत्फलोपहितम् । ननु मया कारणत्वस्य सर्वसाधारण्यप्रसङ्गे त्वया नीलादेरपारमार्थिकत्वप्रसङ्ग इति प्रतिबन्दिमात्रमुक्तं तच्च न सदुत्तरमित्याह—**इत्ती**ति । सर्वैस्तथा प्रतीयमानत्वरूपं यन्नी[39a]लादेः साधारण्यं कारणत्वं तन्न किम् अपितु भवत्येवेत्यर्थः ।

पारमार्थिकमेवेति । असतो दृष्टान्तत्वानुपपत्तेरिति भावः । **नित्यत्वे**ति । अतद्व्यावृत्तिवत् अकारणस्य तन्मते नित्यत्वं, यद्वा तत्कार्य्यत्वेनाभिमतानाम् अहेतुकत्वेन नित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्य नीलादेः अपरमपि कारणत्वमपि पारमार्थिकमिति विपरिणामेन योज्यम् । एवमग्रेऽपि । नीलादिकारणत्वे दण्डनिष्ठकारणत्वस्य घटनिरूपित-स्वभावत्वे दोषान्तरं पूरयति—**कथमि**ति । एकं दण्डादि परस्परविरुद्धं घटगवाभ्या-जनादि, तथाच गवाभ्याजनं घटनिरूपितकारणतानिरूपितकार्यताशालि यदि स्यात् , तदा घटः स्यादिति भावः । दण्डनिष्ठानि नानाकारणत्वानि तन्निरूपितानीत्यभिप्रेत्याह—**तत्स्वभावत्वादि**ति । तथाचानायत्यैव भूतचैतन्यवादो वाच्यः, आत्मनो ज्ञानादिकं प्रति हेतुत्वासम्भवादिति भावः ।

तदोत्पत्तेरारभ्य कुर्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्तत्सहकारिसाचिव्ये तत्तत्कार्यं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात्। इदञ्च साधारणमेव, सर्वैरपि तथोपलम्भात्। न हि नीलादेरप्यन्यत्साधारण्यमिति। स्यादेतत्। अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न कारणत्वमुपपद्यते। तथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवधार्यते, नान्वयमात्रेण, अतिप्रसङ्गात्। न च नित्यविभूनां व्यतिरेकसंभवः। न च सोपाधेरसावस्त्येवेति साम्प्रतम्; तथाभूतस्योपाधिसंबन्धेऽप्यनधिकारात्। जनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा?। न प्रथमः, पूर्ववत्। नापि द्वितीयः, पूर्ववदेव। तथापि चोपाधेरेव व्यतिरेको, न तस्य, अविशेषात्। तद्वत इति चेन्न। स चोपाधिश्चेत्यतोऽन्यस्य तद्वत्पदार्थस्याभावात्। भावे वा स एव कारणं स्यात्। अत्रोच्यते—

कुर्यादित्यर्थः। **इदमिति**। सहकारिसमवहितं सत् करोतीत्येतदित्यर्थः। साधारण्यमाह—**सर्वैरिति**। **अन्यदिति**। सर्वैस्तथोपलम्भादन्यदित्यर्थः। **तथापीति**। तथा च नालौकिकस्य परलोकसाधनस्य सिद्धिः। धर्माधर्मौ प्रति आत्मनः कारणत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। **न च नित्येति**। नित्यत्वान्न कालकृतो विभुत्वाच्च न देशकृतो व्यतिरेको 'नित्यविभूनामि'त्यर्थः। **सोपाधेरिति**। शरीरादिमत इत्यर्थः। **तथाभूतस्येति**। नित्यविभोरित्यर्थः। कथमेतदित्यत आह—**जनितो हीति**। यददृष्टेन यच्छरीरं जनितं तदेव तस्योपाधिर्वक्तव्यः। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। तथा च भवेदेवं यद्यदृष्टं प्रत्यात्मनः कारणत्वं स्यात्, तदेव तु नास्ति, नित्यविभुत्वेन व्यतिरेकाभावादित्याह—**न प्रथम** इत्यादि। **पूर्ववदेवेति**। नित्यविभुत्वेन व्यतिरेकाजनकत्वासम्भवादेवेत्यर्थः। नित्यस्यापि व्यतिरेकमभ्युपेत्याह—**तथापीति**। **स चेति**। तथाचोभयोरपि नित्यत्वान्न व्यतिरेक इति भावः। **तद्वत इति**। न त्वात्मादिरित्यर्थः॥१८॥

न चेति। नित्यत्वेन कालतः विभुत्वेन देशतो व्यतिरेकाभावः सूचितः। एतच्चापाततः। विभुत्वेऽपि संयोगेन गुणादौ विभ्वन्तरेण तदभावस्यानपवादादिति ध्येयम्। सोपाधेः शरीरविशिष्टस्यासौ व्यतिरेकः, तथाभूतस्य व्यतिरेकाप्रतियोगिनः उपाधिसम्बन्धेऽपि शरीरादिसम्बन्धेऽपि अनधिकारादयोग्यत्वात्। तेनात्मना स उपाधिः शरीरादिरूपस्तस्यात्मनः स्यादुपाधिः तज्जनितो वा तदजन्योऽपि नित्योऽनित्यो वा अनित्यो व्यापको न वा पूर्ववद्व्यतिरेकाभावेन तत्रापि जनकतानुपपत्तेरित्यर्थः। द्वितीयः द्वितीयस्य प्रथमः। **नित्येति**। **पूर्ववदेवेति**। तस्य व्यापकत्वे कालतो देशतश्चाव्यापकत्वे च कालत एव न व्यतिरेक इति भावः। द्वितीयस्य द्वितीये त्वाह—**तथापि चेति**। न तस्य नात्मनः अविशेषादिति अनुपहितपक्षे यो दोषः उक्तस्तस्योपहितपक्षेऽप्यविशेषादित्यर्थः। तद्वतः उपाधिमतः स व्यतिरेकः स आत्माऽभावो वा केवलादतिरिक्तस्य विशिष्टस्य वा स एव विशिष्ट एव न तु केवल आत्मा॥१८॥

पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥१९॥

भवेदेवं यद्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणत्वं, किन्तु कार्यान्नियतः पूर्वभावः । स च क्वचिदन्वयःव्यतिरेकाभ्यामवसीयते, क्वचिद्धर्मिग्राहकात्प्रमाणात् । अन्यथा कार्यात् कारणानुमानं क्वापि न स्यात् । तेन तस्यानुविधानानुपलम्भात् । उपलम्भे वा कार्य- 5
लिङ्गानवकाशात्, प्रत्यक्षत एव तत्सिद्धेः । तज्जातीयानुविधानदर्शनात्सिद्धिरन्यत्रापि न वार्यते । तथापि कोष्ठगत्यानुविहितान्वयव्यतिरेकमेव कार्यात्कारणं सिद्धेयत्, अन्यत्र

पूर्वभाव इति । अनन्यथासिद्धनियत'पूर्वभाव' इत्यर्थः । **येन केन-चिदिति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा, धर्मिग्राहकमानेन वेत्यर्थः । प्रकृतमधिकृत्याह— **व्यापकस्यापीति** । **अन्यथेति** । कारणत्वमन्तरेणेत्यर्थः । 01

अन्यथेति । यद्यन्वयव्यतिरेकादेव कारणत्वं स्यादित्यर्थः । **तेनेति** । अनुमात्रा कार्येण वेत्यर्थः । ननु यत्कार्यं कारणं प्रति लिङ्गं तत्कार्यजातीयं प्रति अन्वयव्यतिरेकौ दृष्टावेव । अतोऽनुमानं स्यादित्यत आह—**तज्जातीयेति** । **अन्यत्रापीति** । नित्यविभावित्यर्थः । द्रव्यत्वेन गुणं प्रति कारणता तत्रापि स्यादेव । रूपादिकं प्रति घटादिद्रव्यस्यान्वयव्यतिरेकदर्शनादित्यर्थः । **कोष्ठगत्येति** । 15

व्यापकस्यापि नित्यस्य 'पूर्वभावो' नियतपूर्ववर्त्तित्वं हेतुत्वव्यवहारविषयः 'येन केन-चित्' न त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव 'मीयते' ज्ञानादिकं प्रति आत्मनो येनानुमीयते तदाह— **धर्म्मिधीरिति** । बुद्ध्यादिकं ससमवायिकारणकं भावकार्य्यत्वादित्यनुमानेन पक्ष-धर्म्मताबलादात्मा सिद्धयन् बुद्ध्यादिकारणत्वेनैव सिद्धयति । अनेनैव प्रमाणेनात्मा सिद्धः, [39b]अन्यथा तदसिद्धौ कस्य व्यतिरेकाप्रतियोगितया कारणत्वाभावः साधनीय 20
इति भावः ।

एवं व्यतिरेकाप्रतियोगितया कारणत्वाभावसाधनम् अन्वयव्यतिरेकावेव व्यतिरेक-घटितमिति तु विवक्षितम् । अन्वयव्यतिरेकयोरेकोऽस्तु कारणताग्राहकं, तथापि यत्र कार्य्येण कारणानुमानं तत्र पक्षधर्म्मताबललभ्यकारणताव्यक्तेर्न तौ तद्ग्राहकावित्याह— **अन्यथेति** । पक्षधर्म्मताबललभ्यान्वयव्यतिरेकयोस्तद्ग्राहकत्व इत्यर्थः । कार्य्यो- 25
द्धूमादिलक्षणात् कारणं वह्न्यादि नानुमीयते, तेन पक्षधर्म्मताबललभ्यव्यक्तिविशेषेण तस्य धूमादेरन्वयाद्यनुविधानानुपलम्भादित्यर्थः । कार्य्यलिङ्गानवकाशात् तेन लिङ्गेनानुमित्य-नुत्पादात् । **प्रत्यक्षत एवेति** । तथाच न पक्षतेति भावः । अन्यत्रापि नित्यव्यापके-ऽपि कार्य्यजातीयं स्वगुणं प्रति कारणजातीयस्य घटादेस्तथा दर्शनादित्यर्थः । कोष्ठगत्या वस्तुगत्या, न तु तज्ज्ञानं जनकमित्यर्थः । तथाच तादृशान्वयव्यतिरेकप्रतियोगिशालित्वं 30
कारणत्वव्यापकं तन्निवृत्त्या तत्र तन्निवृत्तिरिति भावः । व्यापकताग्राहकमाह—**अन्यत्रेति** ।

तथा दर्शनादिति चेन्न। बाधेन सङ्कोचात्, विपक्षे बाधकाभावेन चाव्याप्तेः, दर्शनमात्रेण चोत्कर्षसमत्वात्। अस्य च **ईश्वरे** विस्तरो वक्ष्यते। सर्वव्यापकानां सर्वान्प्रत्यन्वयमात्राविशेषे कारणत्वप्रसङ्गो बाधकमिति चेन्न। अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयतया विपक्षे बाधकेन [1]च विशेषेऽनतिप्रसङ्गात्। तथा हि—कार्यं समवायि-

---

5 वस्तुगत्येत्यर्थः। **बाधेने**ति। विभोर्बाधेन व्यभि[ति?]रेकवत्येव तत्सङ्कोचादित्यर्थः। व्यतिरेकवदेव कारणत्वमिति व्याप्तौ विपक्षबाधकत्वान्नास्तीत्याह—**विपक्षे**ति। दण्डादौ दर्शनमात्रादन्यत्रापि तथा स्यादित्यत्राह—**दर्शनमात्रेणे**ति। **अस्य चे**ति। उत्कर्षसमजात्युत्तरस्येत्यर्थः। विशेषविरोधप्रस्तावे **पञ्चमस्तवके**। एवं सति घटपटादिकमपि प्रत्याकाशादीनां कारणत्वं स्यादित्याह—**सर्वे**ति। **अन्वये**ति।
10 घटादिकं प्रत्याकाशादीनां न तावत् समवायिकारणत्वं सम्भवति, पृथिवीत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वावच्छिन्नस्यैव समवायिकारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। नाप्यसमवायिकारणत्वं, द्रव्ये तदसम्भवात्। नापि निमित्तकारणत्वम्, अन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। 'अन्वयव्यतिरेकवज्जातीये'ति स्फुटयति—**कार्यमिति**।

बाधेनेति। धर्मिग्राहकमानेन सिद्धे व्यतिरेकाप्रतियोगिनः कारणत्वे अस्य व्यापकत्वस्य सङ्कोचाद्व्यतिरेकप्रतियोगिनिष्ठकारणत्वं तद्व्याप्यत्वं, न तु कारणत्वमिति
15 भावः। यथोपदर्शितव्याप्तावप्रयोजकत्वमाह—**विपक्ष** इति। अव्याप्तेर्यथोपदर्शितव्याप्तेरभावात्। ननु दण्डादौ तथा दर्शनादिदमभिधीयते इत्यत्राह—**उत्कर्षे**ति। उत्कर्षसमाख्यजात्युत्तरत्वात्। अस्य चोत्तरस्य **ईश्वरे** तत्साधनप्रस्तावे विस्तरः। असत्त्वं बाधकम्, कारणत्वस्य व्यतिरेकप्रतियोगित्वाभाववद्वृत्तित्वे बाधकं, तथा च विपक्षे बाधकाभावो नेति वार्त्तमिति भावः। **अन्वयव्यतिरेकवदि**ति।
20 यज्जातीये सहकारिसमवधानप्रयुक्तं कार्य्योपधानं तदसमवधानप्रयुक्तञ्च तदनुपधानं तत्तथा। न चाकाशे सहकारिसमवधानतद्व्यतिरेकप्रयुक्ते ज्ञानाद्युपधानानुपधाने इति न तत्र तत् कारणमिति तत् कस्य हेतोरिति चेत्, तादृशस्य स्वभाववादस्येष्टार्थत्वादिति प्रागभिधानात्। ननु यत्र कुत्रचिदुत्पद्यतां ज्ञानमिति तेनैवोपहितमाकाशमपि स्यात्, कालवदित्यत्राह—**विपक्षे**ति। ज्ञानादिकारणत्वव्यवहारविषयत्वाभाववान् आकाशादिर्विपक्षः
25 कारणत्वस्य तद्बाधकेन तद्वृत्तित्वबाध[40a]केनानन्यथासिद्धत्वेन विशेषे नियतपूर्ववर्त्तित्वेऽसति प्रसङ्गात् आकाशसाधारण्याभावात्। यद्वा अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयतया स्वसमवेतकार्यं प्रति तत्समवायि घटादिकम् अन्वयव्यतिरेकवदतथात्मनोऽपि द्रव्यत्वेन तज्जातीयतया स्वसमवेतज्ञानादिकं प्रत्येव हेतुत्वं, न तु शब्दादिके तस्य तत्रासमवायात्, तत्र च स्वभावस्य तत्प्रागभावस्य वा नियामकत्वात्। ननु रूपादिकं दर्शनबलात् समवायिजन्यमस्तु,
30 ज्ञानादिकं तत्समवायिकारणमन्तरेणैव स्यात्, तत्राह—**विपक्ष** इति। 'वा'[1]-कारः समुच्चये।

---

1 कुसुमानन्द reads वा for च.

कारणवद् दृष्टमित्यदृष्टाश्रयमपि तज्जातीयकारणकम्, आश्रयाभावे किंप्रत्यासन्नमसमवायिकारणं स्यात्? तदभावे निमित्तमपि किमुपकुर्यात्? तथा चानुत्पत्तिः सततोत्पत्तिर्वा सर्वत्रोत्पत्तिर्वा स्यात्। एवमपि निमित्तस्य सामर्थ्यादेव नियतदेशोत्पादे स [1]एव देशोऽवश्यापेक्षणीयः स्यात्। तथाच सामान्यतो देशसिद्धावितरपृथिव्यादिबाधे तदतिरिक्तसिद्धिं को वारयेत्? एवमसमवायिनिमित्ते चोहनीये।

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो
मूलत्वात्प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता।
देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम ॥२०॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ प्रथमस्तवकः ॥

विपक्षबाधकं स्फुटयति—**आश्रयाभाव** इत्यादि। ननु निमित्तकारणमेवाश्रयः स्यादित्यत आह—**एवमपी**ति। तर्हि तदेव समवायिकारणं स्यादित्यर्थः। नित्यकारणविभुभोक्तृसिद्धिमभिप्रेत्याह—**तथा चे**ति। ज्ञानादीनां समवायिकारणं सिध्यद् अदृष्टव्यातिरिक्तद्रव्यमादायैव सिध्यतीत्यर्थः ॥१९॥

स्तवकार्थमुपसंहरन्नेवाशंसामाह—**इत्येवे[षे ?]**ति। 'इति'-शब्द उपसंहारे, 'आश्रयाभाव' इत्यनेन मूल एव, तदभिधेयम्। तज्जातीयकारणकं समवायिकारणकं किमिति समवायिकारणप्रत्यासन्नकारणस्यैव तत्त्वादिति भावः। तथाच कारणसामान्यानुपपत्तिः, विनैव कारणम् उत्पत्त्युपगमे च सततोत्पत्तिः, आश्रयस्यानियामकत्वे तु सर्वत्रोत्पत्तिः। ननु ध्वंसादिवत् विनापि समवाय्यसमवायिकारणं निमित्तकारणसामर्थ्यादेव ज्ञानादि नियतदेशोत्पत्तिकं स्यादित्याह—**एवमपी**ति। समवायिकारणत्वं विनापीत्यर्थः। **स [1]चे**ति। स एवेति भावः। तस्य च तत्समवायित्वं मनोऽन्तरेण साधनीयमित्यभिसन्धिः। वस्तुतस्तु अन्योन्याभावरूपः व्यतिरेकः समवायिकारणताग्राहकः, अन्यथा स्वाभाववति स्वस्मिन् समवेतोत्पत्त्यव्यभिचारस्य वज्रलेपत्वापत्तेः नित्यव्यापकस्यापि नानुपपन्न इति **मणि**कृच्चरणाः। स्वासमवेतकार्यमात्रं प्रति स्वात्मनो निमित्तकारणताप्रवादस्तु न श्रद्धेयः। अस्तु वा अदृष्टद्वारा तथा, अदृष्टं प्रति समवायिकारणता, अन्यत्र चादृष्टसम्बन्धेनैव निमित्तता, तेन सम्बन्धेन व्यतिरेकः सुलभ एव। यदि च स्वस्वजन्यान्यतरहेतुत्वमेव स्वस्य हेतुता तथापि नानुपपत्तिः। विवेचयिष्यते चाधिकमीश्वरसाधनप्रस्तावे॥१९॥

एतावता प्रबन्धेनादृष्टे साधनत्वं व्यवस्थाप्याश्रयासिद्धिं निराकृत्याविद्यादिबोधकागमानन्यथासिद्धयन् स्तवकार्थमुपसंहरति—

इत्येषेति। 'इति'-रुपसंहारद्योतनाय। 'असौ' स्वप्रसिद्धो देवः 'मम' चेतसि 'रतिं'

---

1 गुणानन्द reads च for एव।

यद्वा 'एषा' इत्यर्थे इत्येवेत्यखण्ड एव शब्दः। 'असौ देवो मम मनसि साक्षादेवाभिरति[?]ममिरति वक्त्वातु' मम मनस्यासक्तो भवत्वित्यर्थः। **साक्षितयेति**। तस्यामासक्तौ स्वयमेव साक्षी भवत्वित्यर्थः। 'यस्य एषा' अनेन स्तवकेन यत् साधितमद्वयं तेन 'सहकारिशक्तिः'। सहकारिणि सिद्धान्तिनामेकवाक्यतामाह—**मायेति**। दुःखेन मायाऽप्युच्छीयतेऽदृष्टमपीत्यदृष्टमेव **एकदण्डिनो** [माया ?]प्रभवं विश्वमित्येनाचक्षते; **सांख्या** अपि प्रकृतिपदेनादृष्टमेवाचक्षते, मूलकारणं प्रकृतिरित्यादि; त्रिदण्डिनोऽप्यविद्याप्रभवं विश्वमित्याचक्षाणा अविद्यापदेनादृष्टमेवाहुः। 'प्रबोध'स्तत्त्वज्ञानं तन्नाश्यत्वाद्विद्यापि ततो विभेति। भोगद्वाराऽदृष्टस्यापि तन्नाश्यतया तदपि ततो विभेतीति साम्यात्। 'प्रपञ्चो' गोवदादि कार्यजातं तस्य 'रचना' निर्माणं तत्रापि यः 'कल्लोलः' **सांख्यादि**सिद्धान्तप्रवादः, स एव 'कोलाहलो'ऽनभिव्यक्तविशेषया[यु ?]क्तिको वचनसन्दर्भः, यस्मिन् विषये 'विर[त र ?]तः' शान्तः। 'शान्तो' द्वेषादिहीनः, तथा चादृष्टसहकृत ईश्वर एव प्रपञ्चकारणं, न तु माया प्रकृतिरविद्या वेत्यर्थः। यद्वा **साक्षादिति**। **साक्षितयेति**। सन्निहितेनैव सम्बन्धं[सम्बन्धः?], तेनामिरतिबन्धे 'साक्षादेव साक्षी', न तु श्रुतादिसाक्षीत्यर्थः। यद्वा 'साक्षादेवाभिरति वक्त्वातु' साक्षात्कारविषयो भवत्वित्यर्थः, मननस्य जातत्वात् ॥२०॥

इति प्रथमः स्तवकः।

त्वविषयामनुवृत्तिं 'वक्त्वातु' स्थिरीकरोतु। तत्रेतिकर्तव्यतामाह—**साक्षादिति**। साक्षात्कारविषयीभूतेत्यर्थः। साक्षात्कारिप्रकाशकाङ्क्षायामाह—'साक्षितया' स्वसत्कर्माधिष्ठातृतयेत्यर्थः। तथा च येन येन रूपेण मननं तेनैव साक्षात्कारप्रयोजकत्वमादर्शितम्। द्वितीये स्तवकार्थोपयोगा[40b]यैमाह—**शान्त** इति। द्वेषादिहीन इत्यर्थः। तथाच वक्ष्यति मायामाश्रित्येत्यर्थः। 'प्रपञ्चः' कार्यजातं तस्य 'रचना' निर्माणं तस्य यः 'कल्लोलः' **सांख्या**दिसिद्धान्तप्रवादः स एव 'कोलाहलो'ऽनभिव्यक्तिविशेषतया तत्तुल्यः स 'विरतो' यस्मादतस्मदुपदर्शितयुक्त्या तेषां वाधादिति भावः। 'यस्य' देवस्य 'एषा' प्रथमस्तवकव्यवस्थापितत्वात्साक्षा वर्णयमेत्या 'सहकारिशक्तिः' सहकारिकारणम् 'अद्वया' विविधा कार्यवैचित्र्येण कारणस्य साधितविषयत्वात्। ननु मायादिकं तस्य सहकारित्वेनान्यैरुच्यते, तदविरुद्धमित्याह—**मायेति**। ऐन्द्रजालिकमायातुल्यमाह—**दुरुक्तीति** इति। दुःखेन या उक्तीतिरुदयनं ताहक्[यु ?]वर्मणोपचारिकं मायात्वमत्र इति भावः। एवमग्रेऽपि। **मूलत्व[ा]दिति**। निखिलकार्यं प्रति साक्षात्परम्परया प्रयोज[क]त्वात्, **सांख्य**श्रुत्यस्या 'प्रकृतिं'रित्येवम्। 'प्रबोध'स्तत्त्वसाक्षात्कारः तद्भवतं[तद्विरोधितया उदयने तत्त्वसाक्षात्कारे अविद्यावत्कार्यव्यूहस्य] भोगेनाहमपि न वक्ष्यतीति विद्याविरोधित्वमेव साक्षात्यम् ॥२०॥

इति। श्रीगुणानन्दविद्यावागीशभट्टाचार्यविरचितः कुसुमाञ्जलि-
प्रथमस्तवकतात्पर्यविवेकः ।१।